

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Л. М. Ямпольська

ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для студентів історичного факультету

Харків

2017

УДК 94(5):297
ББК 86.38
Я57

Автор:

Ямпольська Л. М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Рецензенти:

Кучемко М. М. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Тумаков О. І. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової і новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

*Затверджено редакційно-видавничою радою
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.
(протокол № 7 від 7.11.2017 року)*

Ямпольська Л. М.

Я57 Іслам і сучасний світ: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету / Л. М. Ямпольська. – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2017. – 190 с.

У навчально-методичному посібнику з дисципліни «Іслам і сучасний світ» надано загальну схему вивчення курсу: навчальну програму дисципліни, плани-конспекти лекцій, методичні рекомендації до семінарських занять, які дозволять студентам краще орієнтуватися в матеріалі, що вивчається; запропонована достатня кількість джерел і літератури. Для закріплення знань із курсу студентам пропонуються теми індивідуальних навчально-дослідних завдань, завдання для самостійної роботи та модульного контролю.

Навчально-методичний посібник призначено для студентів денної та заочної форм навчання історичного факультету спеціальності 014 «Середня освіта. Історія», галузі знань 01 «Освіта», освітнього рівня «Магістр».

Видано за рахунок автора.

**УДК 94(5):297
ББК 86.38**

© Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2017
© Ямпольська Л.М., 2017

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ	4
РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ»	6
СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ (РОЗПОДІЛ НАВЧАЛЬНОГО ЧАСУ ЗА ТЕМАМИ І ВИДАМИ ЗАНЯТЬ)	18
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА З КУРСУ	21
КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ»	48
ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ І МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НИХ	152
ТЕМИ ІНДЗ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	183
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ»	187
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ	189

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Навчальна дисципліна «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ» базується на знаннях про іслам як світову релігію, його роль у націо- та державотворенні, відносини з іншими світовими релігіями (цивілізаційний конфлікт / діалог культур), специфіку етнічних і релігійних конфліктів на мусульманському Сході, їх вплив на ситуацію в регіоні та міжнародні відносини на сучасному етапі. Має світоглядно-професійний характер.

Викладається для студентів денної та заочної форм навчання історичного факультету спеціальності 014 «Середня освіта. Історія», галузі знань 01 «Освіта», освітнього рівня «Магістр».

Розвиток сучасних міжнародних відносин, які відрізняє висока динамічність, складність і багатовимірність, призвів до почастишання міжлюдських контактів. Розширення «площини зіткнення» представників мусульманської і християнської цивілізацій і культур ставить на порядок денний необхідність адекватного розуміння релігійного фактору, який впливає на конфліктогенність у регіонах Сходу і поширюється на ареал західної цивілізації, породжуючи національні, конфесійні, культурні та соціальні проблеми. Науковцям, політикам і суспільству тривалий час не вдається знайти оптимальної моделі інтеграції ісламської культури в західні традиції. Цим пояснюється **актуальність** даного курсу для фахівця-історика.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ» є іслам як світова релігія і соціокультурне явище, що репрезентує для мусульманської спільноти відповідний спосіб життя, стиль мислення і до певної міри є ідеологічною конструкцією в суспільствах мусульманського Сходу другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Міждисциплінарні зв'язки: історія Середньовічного Сходу, нова історія Азії та Африки, новітня історія Азії та Африки, історія міжнародних відносин, релігієзнавство, культурологія, філософія, соціологія, політологія.

Метою викладання навчальної дисципліни «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ» є: дати студентам комплексне уявлення про предметний зміст ісламу, специфіку його як світової релігії і соціокультурного явища, ознайомити з джерелами ісламу і основними етапами його історії, сучасним становищем ісламу і мусульманського світу; поглибити уявлення про причини, типи і наслідки сучасних етноконфесійних конфліктів в мусульманських регіонах Азії та Африки в контексті сучасної політичної ситуації на рівні регіонів і світу в цілому.

Основними завданнями вивчення дисципліни «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ» є: 1) вивчення студентами історії, культури та віросповідальних принципів ісламу; 2) формування розуміння впливу ісламу на хід світової історії; 3) засвоєння сюжетів, пов'язаних із формуванням догматичної і моральної системи ісламу, мусульманського богослів'я і філософії, мусульманського права; 4) засвоєння сюжетів, пов'язаних зі становищем ісламу в сучасному світі; 5) з'ясування сутності релігійно-політичних течій всередині ісламу, змісту основних теологічних суперечок між ними, теоретичних проблем ісламського екстремізму; 6) вироблення «імунітету» проти ідеології і практики релігійно-політичного екстремізму; 7) розгляд особливостей соціально-економічного та політичного становища етнічних груп і

конфесійних меншин в країнах мусульманського цивілізаційно-культурного кола; 8) аналіз причин активізації етноконфесійного фактору у внутрішньополітичному розвитку більшості мусульманських країн на сучасному етапі, а також стратегії офіційної влади в галузі вирішення національного питання; 9) аналіз ідеології, рушійних сил, мотивації учасників міжетнічних і релігійних конфліктів, способів мобілізації, стадій, механізмів і форм прояву конфліктів і шляхів їх розв'язання; 10) з'ясування ефективності участі регіональних і міжнародних організацій у процесі їх врегулювання; 11) ознайомлення з широким колом вітчизняної та зарубіжної літератури з даного курсу, оволодіння основними методами і методиками історичного дослідження, використання їх для аналізу процесів і явищ в історії мусульманського світу.

Хронологічні межі курсу охоплюють, в основному, період новітньої історії мусульманського Сходу (XX – початок XXI ст.). Перша половина XX ст. відзначалася активізацією національно-визвольних рухів у ісламських країнах, що мали яскраво виражені етнічну та релігійну складові. Друга половина XX ст. і глобальні геополітичні трансформації окреслили межі «ісламського ренесансу» та активізації радикального ісламу, стали каталізаторами етноконфесійних конфліктів на Сході. Матеріал модулю 1 «Виникнення ісламу та його становлення як світової релігії» заглиблюється у період середньовіччя (з VII ст. – виникнення, розповсюдження ісламу, оформлення в ньому напрямків і течій, початок цивілізаційного конфлікту «іслам – християнство»); розглядається реформація ісламу в новий час як витoki «ісламського відродження» останньої третини XX – початку XXI ст. (частина модулю 2).

Географічні межі навчальної дисципліни поширюються на ареал мусульманської цивілізації (Близький та Середній Схід, Магрібський пояс Африканського континенту), мусульманські регіони Південної та Південно-Східної Азії. За межі курсу виходять регіони Середньої Азії та Кавказу – пострадянського простору, етноконфесійна ситуація і динаміка розвитку конфліктів у яких вимагають окремого розгляду.

Структура. Матеріал курсу умовно розбитий на три модулі. Кожний із тематичних блоків містить плани-конспекти лекцій, семінарських занять із методичними рекомендаціями до них, завдання для самостійної роботи, а також рекомендований список джерел і літератури. Для кращого засвоєння курсу студентам запропоновані індивідуальні навчально-дослідні завдання. Матеріали посібника підібрані таким чином, щоб навчити студентів самостійно мислити і надати базові знання з навчальної дисципліни.

В основі тематичного розподілу матеріалу навчально-методичного посібника лежить робоча програма навчальної дисципліни «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ», розрахована на 30 аудиторних годин: 16 годин лекційних і 14 годин семінарських занять (включаючи модульний контроль).

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати:

Під час вивчення курсу студенти повинні набути **знання** про основні проблеми курсу: 1) знати основні терміни та визначення, пов'язані з ісламознавчою та етноконфесійною проблематикою; володіти інформацією про цивілізаційні теорії;

2) мати загальні географічні, політичні та культурологічні відомості про країни і регіони, що вивчаються; виявляти закономірності розвитку міжконфесійних комунікацій у політичному та культурному просторі мусульманських і західних держав; 3) з'ясувати механізми формування ситуації міжцивілізаційних конфліктів; знати регіональну специфіку вогнищ міжетнічних і міжконфесійних конфліктів; 4) виявляти основні проблеми, пов'язані із співвідношенням Сходу і Заходу в глобальних геополітичних трансформаціях на межі ХХ – ХХІ ст., а також із впливом ісламського фундаменталізму на міжнародні політичні процеси; 5) визначати наслідки впливу етноконфесійних конфліктів в країнах Близького, Середнього Сходу, Магрибу на регіональні і міжнародні політичні процеси.

вміти:

Студенти мають удосконалити **вміння** самостійної роботи з історичними джерелами та літературою, критичного, компаративного аналізу джерельної бази та історіографії, розвивати вміння вести дискусію з найважливіших проблем курсу. Під час лекцій, семінарських занять і самостійної роботи студенти повинні оволодіти навичками роботи з науковою літературою, історичними джерелами, систематизації і компаративного аналізу історичного матеріалу. Вивчення курсу повинно допомогти студентам навчитися логічно мислити і робити аргументовані висновки, викладати матеріал, користуватися довідковою літературою.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ»

МОДУЛЬ 1. ВИНИКНЕННЯ ІСЛАМУ ТА ЙОГО СТАНОВЛЕННЯ ЯК СВІТОВОЇ РЕЛІГІЇ. КОРАН ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТКА ТА СМИСЛОВИЙ ЦЕНТР МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТУ

Тема 1.1. Виникнення ісламу та його становлення як світової релігії (лекція, самостійна робота)

Іслам як релігійно-філософське вчення. Синкретичний характер ісламу (вплив на його формування іудаїзму, зороастризму, християнства).

Передумови виникнення ісламу в Аравії. Ханіфїтський рух (відмова від язичництва на користь єдиного бога). Засновник ісламу Мухаммад (570-632 рр.), його біографія та діяльність по розповсюдженню мусульманської релігії. Початок мусульманського літочислення – 16 липня 622 р. (хіджра мусульман із Мекки в Медіну).

Коран. Сунна. «П'ять стовпів ісламу»: шахада, салат, саум, закат, хадж. Мусульманський культ. Центри-святині мусульман: Мекка, Медіна. Кааба.

Діяльність чотирьох «праведних халїфів» (намісників): Абу Бакра, Омара, Османа і Алі. Кодифікація Корану при Османі. Активна зовнішня політика халїфів. Перетворення ісламу в світову релігію. Арабський халїфат (династії Омейядів (661-750 рр.) та Аббасидів (750-1055 рр.). Особливості теократичної держави. Розповсюдження ісламу на територію Північної Африки, Сирії, Палестини, Ірану, Іраку, Середньої Азії.

Завоювання Малої Азії турками-сельджуками (1055 р.), прийняття мусульманства. Утворення Османської імперії. Завойовницькі походи XIV – XVI ст. Розповсюдження ісламу на Балкани, Причорномор'я.

Проникнення ісламу в Індію. Делійський султанат (1206-1526 рр.). Завоювання Північної Індії Бабуром, утворення імперії Великих Моголів (1526 р.).

Мусульманство в країнах Магрибу. Ісламізація негритянської Африки.

Тема 1.2. Арабо-мусульманський культурний регіон (самостійна робота)

Передумови формування арабо-мусульманського культурного регіону. Архітектурні пам'ятки мусульманського Сходу. Іслам та арабо-мусульманська культура. Арабізм у арабо-мусульманській культурі (класична епоха – VII – VIII ст.). Арабська мова – істотний елемент арабо-мусульманської культури. Розквіт арабо-мусульманської культури в IX – XII ст., її продовження в XIII – XIV ст. і характерні риси цієї культури. Досягнення арабської науки. Арабо-мусульманська філософія. Арабо-мусульманське мистецтво: каліграфія, мініатюра, архітектура. Особливості мусульманського права та моралі (шаріат) як основного регулятора громадського життя. Культура середньовічного арабського Сходу та її вплив на світову культуру.

Тема 1.3. Коран як історико-культурна пам'ятка Сходу і смисловий центр арабо-мусульманської культури (семінарське заняття, самостійна робота).

Коран як смисловий центр арабо-мусульманської культури. Арабська писемність та історія кодифікації Корану. Давньосхідні, біблійні, античні та арабські «культурні сліди» в Корані. Коран як смисловий центр арабо-мусульманської культури. Коран як релігійний текст. Коран як художній текст. Коран як магічний текст. Коран як пророчий текст. Коран як результат індивідуального історичного та містичного досвіду однієї особистості. Ставлення до Мухаммада і Корану в середньовічній європейській традиції до XVI ст. Коран в європейській і російській арабістиці XVII-XX ст. Переклади Корану на російську мову (Богуславський, Саблуков, Крачковський, Шумовський). Вплив Корану на російську духовну культуру (Пушкін, Соловйов, Бунін, Гумільов, Бродський).

Хронологія, структура та особливості поезики Корану. Аллах як надбіологічна і надсоціальна субстанція. Мекканські та медінські сури, порядок наступності сур від довгих до коротких і особлива роль символу віри в композиції Корану. Мекканські сури як містико-профетичні. Медінські сури як законотворчі та державорозбудовні. Образ Мухаммада в Корані: великий Пророк, засновник нової держави, мудрий суддя. Коран як внутрішній діалог між Творцем і Пророком, який транслюється у зовнішній світ. Коран як зовнішній діалог між Пророком і невіруючими, що відображає подвійну місію Пророка – попередження і благовіщення. Основні структурні одиниці Корану – аят і сура, їхня символіка. Історичний смисл зачину до сур і розкриття основних характеристик Бога в цьому зачині. Історико-граматичне походження слова *allahu* < *al-ilahu* «найсильніший». Аллах як верховне божество мекканського язичницького пантеону. Становлення Аллаха в якості Єдиного Бога в тексті Корану. Статус Аллаха в сурі 112 – єдиний, дійсний, ненароджений і ненароджуючий, нікому не рівний. Походження прекрасних імен Аллаха в Корані у більш пізній традиції. Аллах як надбіологічна і надсоціальна субстанція, Аллах як вічно потенційне і вічно актуальне, Аллах як першопричина будь-якої дії і слова.

Коранічна догматика: п'ятикратна молитва, милостиня, хадж, піст у місяць рамадан, свідоцтво про вічне буття Аллаха та пророчу місію Мухаммада.

Світоустрій і походження людини в Корані. Небо, зірки, знаки зодіаку, землі, світ рослин і тварин. Ангели, джинни і люди. Відпадиння Ібліса. Створення людини зі згустку крові. Створення людини з глини. Роль людини в світі.

Потоп і пророки минулого в Корані. Порівняння коранічної версії потопу з Торою. Нух і його син: діалог віри і невір'я. «Друг Аллаха» Ібрахім. Чарівник і віровчитель Муса. «Слово від Аллаха» Іса. Аравійські пророки – Худ, Саліх, Шуайб. Мухаммад як «печатъ пророків».

Страшний суд і «майбутнє життя» людства в Корані. Плотське воскресіння мертвих і картина останнього дня. Зважування вчинків. Вогонь гієнни і райські сади. Матеріально-предметний акцент уявлень про «майбутнє життя», відсутність обіцянок духовного блаженства.

Особливості логіки Корану. Способи аргументації основних догматичних положень. Їхня залежність від емоційного настрою та інтелектуального рівня аудиторії Мухаммада. Звернення до конкретних ворогів Пророка і віри. Звернення до масового слухача.

Мухаммад-законодавець. Переваги ісламського відкровення над общинно-родовим звичаєвим правом. Поняття «умма», його соціально-історичне і релігійне наповнення. Заборона кровної помсти. Заборони на лихварство, азартні ігри, вино, свинину. Дозвіл на багатожонство, історичне коріння цього звичаю. Закони про майнові відносини і розподіл воєнної здобичі.

Мухаммад-філософ. Ставлення до минулого (поняття «невідання»). Поняття гріха в Корані. Праведний шлях і слизький шлях. Обумовлення і свобода волі: суперечність коранічних текстів. Ставлення до художньої творчості. Ставлення до магії і чаклунства. Уявлення про красу і прекрасне. Уявлення про війну згідно з пізньою доктриною священної війни з невірними. Ентузіазм стремління до тілесного блаженства «майбутнього життя».

Доля Корану в історії ісламського світу. Поява «мусульманських наук», які виникли з тлумачення коранічних текстів. Коран у релігійній практиці: вивчення арабської мови і розвиток просвітництва на неарабському мусульманському Сході, передача біблійної та античної традицій через їхнє переломлення в Корані. Сури Корану як джерело мусульманського права. Коран у художній літературі: орнаментика, образи поезії, філософсько-риторичні побудови.

Тема 1.4. Релігійно-політичні течії та напрямки в ісламі (лекція, самостійна робота)

Боротьба різних угруповань після смерті пророка Мухаммада. Насильницьке усунення від влади третього та четвертого халіфів Османа (644-656 рр.) та Алі (656-661 рр.).

Різні підходи до вирішення проблеми передачі верховної влади. Розкол ісламу в VII ст. на дві основні течії: шійзм і суннізм. Мазхаб як догматико-правова школа.

Боротьба шійтів за владу. Імамати – шійтські держави. Релігійно-політична опозиція шійтів у мусульманському світі. Шійзм – державна релігія Ірану. Шійти в Іраці, Йємені, Лівані, Індії, Пакистані. Головні святині шійтів – Куфа, Наджаф і Кербела. Напрямки всередині шійзму – ісмаїліти, кармати.

Сунніти – основні мусульманські династії середньовіччя – Омейяди, Аббасиди, Сельджукіди, мамлюкські династії. Суннізм – офіційна релігія Османської імперії. Мазхаби в суннізмі. Ханбаліти.

Релігійно-політичні угруповання – хариджити, мурджіти.

Суфізм як релігійно-містична течія в ісламі. Пошук істини. Поети-суфії Омар Хайям (1048-1131 рр.), Умар ібн ал-Фарид (1181-1235 рр.). Дервіши.

Шаріат – сукупність релігійно-правових норм ісламу. Фікх – мусульманське правознавство. Шлюб і сімейне життя мусульман.

Свята в ісламі – жертвоприношення (Курбан-байрам), розговіння (Ураза-байрам), Ніч творіння (Лайлат ал-бара), День народження Мухаммада, Науруз (день весняного рівнодення).

МОДУЛЬ 2. МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СХІД І ЗАХІД: КОНФЛІКТ ЧИ ДІАЛОГ ЦИВІЛІЗАЦІЙ?

Тема 2.1. Особливості ісламської цивілізації. Схід і Захід у глобальних геополітичних трансформаціях (остання третина ХХ – початок ХХІ ст.) Глобальна модернізація та «ісламський ренесанс». «Реваниш Бога» і причини активізації ісламу в 60-х – 90-х рр. ХХ ст. (лекція, семінарське заняття, самостійна робота)

Особливості традиційної мусульманської цивілізації: претензія ісламу на монополне володіння Боговідкровеною істиною (конкретизація догматів Корану в шаріаті); тотальний характер релігії; принцип злиття релігійної та світської влади («іслам є релігія і держава»); високий ступінь переваги мусульманської громади над особистістю, домінування держави над суспільством, слабкість недержавних форм суспільної самоорганізації; відношення до ісламської структури як до сакральних норм, які не піддаються модернізації; фаталістичний характер релігії; нетерпимість у ставленні до невірних (немусульманський світ як об'єкт експансії ісламу), сутність джихаду; несприйняття інновацій Західного світу – вестернізації.

«Відродження ісламу» та різні шляхи досягнення цього. Плани досягнення всемусульманської єдності, різні підходи (насилля і нетерпимість як варіант розповсюдження ісламу; налагодження стосунків прихильників ісламу з немусульманами на основі конфесійної толерантності). Пошуки «третього шляху» модернізації. «Ісламський соціалізм». Прихильники «третього шляху» при владі в Єгипті в 50-х – 70-х рр., в Сирії, Іраці, Алжирі, Судані, Лівії в 70-х – 90-х рр. ХХ ст. «Арабський соціалізм» Г.А. Насера та його криза. «Арабський націоналізм» (А. Садат у Єгипті, М. Каддафі у Лівії). Теорія «третього шляху» М. Каддафі.

Іслам як основа державної влади. Зростання впливу теократичної ісламської Саудівської Аравії. Ісламізація Пакистану, Афганістану, Індонезії та інших країн у 60-х – 80-х рр.

Ісламська революція в Ірані в 1978-1979 рр. Аятолла Р.М. Хомейні. Ісламська Республіка Іран: особливості державного устрою, внутрішньої та зовнішньої політики. «Ісламська економіка» і «соціальна справедливість».

Причини зростання впливу ісламу в 60-х – 90-х рр. ХХ ст. Його популярність серед молоді.

Тема 2.2. Ідеологічні основи радикальних течій у сучасному ісламі. Основні концепції ісламських реформаторів і модерністів. Радикальний іслам і тероризм (лекція, семінарське заняття, самостійна робота)

Роль ісламського фактору в сучасному світі. Традиціоналізм і модернізм в ісламі. Ісламський фундаменталізм як антимодерністська релігійно-політична течія. Формування і розвиток ідеологічних постулатів у ісламі. Специфіка ісламської релігійної системи – взаємопроникнення ісламу і політики.

Основні концепції ісламських реформаторів і модерністів. Ранній ісламський фундаменталізм і радикалізм середньовіччя: Ахмад Ібн Ханбал (780-855 рр.) (перший святий суннітського фундаменталізму), Ібн Таймійя (1263-1328 рр.) і Мухаммад Ібн абд аль-Ваххаб (1703-1791 рр.) як його представники.

Роль мусульманських реформаторів Джамала ад-Діна аль-Афгані (1839-1897 рр.), Мухаммада Абдо (1849-1905 рр.), Абд ар-Рахмана аль-Кавакібі (1849-1902 рр.) і Рашида Ріда (1865-1935 рр.) у становленні мусульманської фундаменталістської, радикалістської теорії. Пізній ісламський радикалізм і його представники – Хасан аль-Банна (1906-1949 рр.), Сайід Кутб (1906-1966 рр.) і Абу Ала аль-Маудуді (1903-1979 рр.). Їхній внесок у ідеологічну спадщину ісламського радикалізму.

Бурхливий ріст фундаменталістських рухів в ісламі у 80-х рр. ХХ ст. Проповідь повернення суспільства до фундаментальних принципів ісламу, до звичаїв мусульманської громади часів Пророка Мухаммада.

Тероризм – соціально-політичне явище. Релігія – соціокультурна основа тероризму. Цивілізаційний вимір тероризму. С. Хантінгтон і теорія «зіткнення цивілізацій». Антагонізм між ісламською та західною (християнською) цивілізаціями.

Виникнення екстремістських організацій, які визнають терор як основний спосіб боротьби за свої ідеали: «ХАМАС» (Палестина), «Брати-мусульмани» (Сирія, Єгипет), «Хезболлах» (Лівія, Афганістан), «Талібан», «Аль-Кайда» (Афганістан), рух ваххабітів у Чечні та Дагестані.

Ідеологія радикальних екстремістів. Вчення ваххабізму. Ваххабітська концепція організації мусульманського суспільства та основи її релігійно-правової догматики.

Основні тенденції розширення ісламістського тероризму. Іран і міжнародний тероризм. Пакистанська підтримка азійського тероризму. Алжир: тероризм як форма громадянської війни. Судан – база з підготовки терористів. Ліванський, сирійський тероризм. Різнопланові прояви тероризму в Туреччині. Усама бен Ладен і міжнародний тероризм. Рух «Талібан». Ісламістський тероризм у Албанії, колишній Югославії. Форми і методи діяльності ісламістів. Глобалізація ісламістської боротьби. Ісламісти в США. «Аль-Кайда» і глобалізація дій тероризму. Події 11 вересня 2001 р. Військова операція США та сил НАТО «Нездоланна свобода» в Афганістані восени 2001 р. та її наслідки. Країни «осі зла» (Афганістан, Ірак, Лівія, Іран) та їхній виклик Західному світу. Ідея «Ісламського інтернаціоналу».

Протиріччя мусульманського світу. Боротьба радикальних течій ісламського та неісламського світу. Проблема розв'язання «близькосхідного вузла» протиріч. Боротьба державних структур з ісламськими фундаменталістами (Алжир, Туніс, Єгипет, Ізраїль, Сирія, Росія). Форми і методи боротьби з ісламським фундаменталізмом. Антитерористична боротьба: міжнародні стандарти. «Ісламська Держава Іраку і Леванту»: регіональна чи світова загроза?

Різниця в економічному розвитку ісламських країн. Іслам на початку ХХІ ст.: протиріччя і проблеми. Іслам і Захід: конфлікт інтересів чи діалог культур?

Тема 2.3. Іслам на межі ХХ – ХХІ ст.: криза парадигми модерну та «ісламське відродження». «Арабська весна» 2010-2011 рр. як результат зміни парадигм (самостійна робота)

Передумови для «ісламського ренесансу» на межі ХХ – ХХІ століть. Основні теоретичні концепції «ісламського відродження» і парадигма постмодерну. Порівняння концепцій на прикладі сучасних релігійно-політичних рухів: філософія рухів «Талібан» і «Хізб ат-Тахрір», концепція євроісламу Тарика Рамадана. Неоосманізм, теорії всесвітнього халіфату, есхатологічні концепції.

Класифікація концепцій «ісламського відродження»: антимодерн, ультрамодерн, археомодерн. Аналіз концепцій на відповідність основним тенденціям розвитку сучасності, зокрема глобалізації. Еволюція політичних течій та ідеологій влади в країнах ісламського світу на прикладі Пакистану, Сирії, Туреччини, Саудівської Аравії, Ірану.

Дискурс навколо причин і наслідків «арабської весни». Критика західної концепції демократизації.

Тема 2.4. Іслам і глобалізація: основні тенденції взаємовпливу. Іслам і глобальний міжцивілізаційний діалог. Ісламофобія у сучасному світі як глобальне і регіональне явище (семінарське заняття, самостійна робота)

Глобалізація як основна тенденція розвитку сучасності. Аналіз глобалізаційних явищ з точки зору парадигм. Релігія і традиція в умовах глобалізації. Вплив глобалізації на умму: міграція, інформаційна революція. Глобалізація та ісламський фактор: західний і ісламський універсалізм як взаємовиключні парадигми.

Іслам та інші релігії: традиційна практика взаємовідносин. Еволюція уявлень про релігію та іслам. Постхристиянство та іслам. Нові уявлення про Захід і християнство в ісламському світі. Ісламська, християнська та іудейська есхатологія та її вплив на міжрелігійний діалог.

Причини глобальної ісламофобії. Іслам як позитивний альтерглобалістський проект. Міграційні процеси. Тероризм. Соціокультурний расизм і створення стереотипів на Заході. Ісламофобія: причини та наслідки.

МОДУЛЬ 3. ЕТНОКОНФЕСІЙНІ КОНФЛІКТИ В КРАЇНАХ ІСЛАМСЬКОГО СВІТУ. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВРЕГУЛЮВАННЯ

Тема 3.1. Теоретичні основи, терміни і категорії конфліктології. Етнічні та міжконфесійні конфлікти в сучасному світі. Сучасний стан етноконфесійних проблем у країнах мусульманського Сходу (лекція, семінарське заняття, самостійна робота)

Конфлікт і криза в міжнародних відносинах. Соціальні конфлікти, міжнародний конфлікт, регіональний конфлікт, політичний конфлікт, етноконфесійний конфлікт. Цілі та підходи у вивченні міжнародно-політичних конфліктів. Врегулювання, вирішення або трансформація конфлікту. Поняття і методологія класифікації етнополітичних конфліктів.

Етнополітологічний напрям сучасної конфліктології. Функції етнополітичних конфліктів. Основні етапи розвитку етнополітичного конфлікту. Цивілізаційні конфлікти. Внутрішні, локальні і регіональні конфлікти. Поняття регіональної

конфліктності. Причини, фактори розвитку і наслідки регіональних конфліктів. Етнічний сепаратизм, екстремізм і тероризм як конфліктогенні фактори.

Підвищення питомої ваги внутрішньодержавних конфліктів на основі етнополітичних та етно-територіальних протиріч при посиленні ролі традиційних факторів. Ірредентизм і сепаратизм. Проблеми співвідношення принципів територіальної цілісності держави і права націй на самовизначення. Посилення ролі етнічного фактору в сучасних конфліктах. Рушійні сили в сучасних конфліктах, мотивація їхніх учасників і способи мобілізації. Труднощі врегулювання (співвідношення потреб, інтересів, цінностей).

Типологія сучасних конфліктів.

Тема 3.2. Близькосхідна проблема: витоки і шляхи врегулювання.

Ісламський фундаменталізм та арабо-ізраїльський конфлікт (самостійна робота)

Основні причини виникнення палестинської проблеми як етно-територіальної і етнополітичної складової близькосхідного конфлікту. Палестинська проблема в системі арабо-ізраїльських протиріч і особлива складність її вирішення. Поступова трансформація палестинського питання – від проблеми біженців до проблеми реалізації національних прав палестинського народу.

Різні підходи в Ізраїлі до питання про майбутнє палестинських територій (палестинський і йорданський контекст) після «шестиденної війни». Відмова від контактів Організацією визволення Палестини (ОВП). Трансформація політики ОВП в середині 1970-х – 1980-х рр. Перша «інтифада».

Основні фактори, що сприяли налагодженню ізраїльсько-палестинського діалогу. Початок процесу мирного врегулювання в Осло та його результати. Причини переростання конфлікту в чергову кризову стадію (нова «інтифада», її рушійні сили). Перспективи врегулювання близькосхідної проблеми на сучасному етапі.

Тема 3.3. Курдська проблема в Туреччині (лекція, самостійна робота)

Витоки курдської проблеми. Причини неспроможності курдської державності. Становище курдів в Османській імперії. Політика кемалістського уряду в національному питанні та проблема курдів.

Причини загострення курдської проблеми в сучасній Туреччині. Соціально-економічне і політичне становище курдів. Прискорення розвитку національної самосвідомості турецьких курдів. Спроби утворення курдських політичних партій. Утворення Курдської Робітничої партії. Її програма. Діяльність інших політичних партій і організацій турецьких курдів.

Позиція турецького уряду і погляди політичних партій Туреччини на курдську проблему.

Становище в курдському національному русі після смерті А. Оджалана.

Міжнародний аспект курдської проблеми.

Тема 3.4. Проблеми етноконфесійних відносин у сучасному Афганістані (семінарське заняття, самостійна робота)

Особливості становлення багатонаціональної держави в Афганістані. Роль пуштунського фактору в цьому процесі. Сунніти і шіїти в Афганістані.

Причини посилення міжнаціональної ворожнечі на сучасному етапі. Вплив громадянської війни на загострення міжнаціональних відносин. Політична боротьба в сучасному Афганістані, вплив на неї національного і релігійного факторів.

Національне питання в поглядах і політичній практиці руху «Талібан». Вплив зовнішнього чинника на розвиток міжнаціональних і міжконфесійних стосунків в Афганістані.

Тема 3.5. Етноконфесійні проблеми Ірану в ХХ – на початку ХХІ ст.

(семінарське заняття)

Етнолінгвістична карта сучасного Ірану.

Історико-географічні фактори формування сучасного складу населення Ірану. Територія Іранського нагір'я як зона зіткнення стародавніх передньоазійського, еллінського, єгипетського, степового євразійського та індійського культурних ареалів.

Роль міграцій, кочового нашестя і завоювань в етногенезі іраномовних та інших народів, які населяють сучасний Іран. Включення Ірану до складу Арабського халіфату та його значення у зміні етноконфесійної картини населення країни.

Наслідки тюрко-монгольських нашесть.

Багатовічна імперська традиція. Її сучасні прояви у сфері державної політики та повсякденній свідомості населення.

Затвердження кордонів сучасного Ірану в епоху Каджарів (1796-1925 рр.). Розділення деяких етнічних спільнот (азербайджанці, курди, туркмени, араби) державними кордонами.

Класифікація народів, які населяють сучасний Іран, за лінгвістичною ознакою: іранські народи (перси, курди, лури, гілянці, мазендаранці, бахтіяри, белуджі, талиші та ін.); тюркські народи (азербайджанці, кашкайці, туркмени, афшари, тюркські племена Фарсу та ін.); семітські народи (араби, ассірійці, євреї) та ін.

Характеристика народів за чисельністю, часткою в загальному населенні країни, етногенезом, короткою історією розселення на території Ірану, сучасною географією розселення, родом занять, мовою, віросповіданням, особливостям матеріальної культури.

Відносна стійкість загальної етноконфесійної картини населення Ірану з 30-х рр. ХІХ ст. до сьогодення. Надзвичайно високий темп приросту населення та урбанізації Ірану після Другої світової війни.

Особливості міжетнічних і міжконфесійних відносин в Ірані у першій чверті ХХ ст. Фактор міжнаціональних стосунків в іранській революції 1905-1911 рр. (Тебризьке повстання, участь бахтіарських загонів у політичній боротьбі та ін.).

Окупація території Ірану військами Османської імперії, Великої Британії, Росії в роки Першої світової війни та її вплив на національні і регіональні рухи в країні (Іранський Азербайджан, Гілян, Хорасан).

Національні і сепаратистські рухи після Першої світової війни. Відцентрові тенденції в Іранському Азербайджані, Гіляні, Арабістані, Хузистані та фактори, що їх підсилювали. Боротьба з етнічним і регіональним сепаратизмом як одна з умов затвердження режиму Реза-хана.

Етноконфесійні проблеми в епоху Пехлеві (1925 – 1978 рр.).

Державна доктрина Реза-шаха. Офіційне трактування поняття «іранська нація». Ігнорування багатонаціонального складу населення країни. Відродження імперської традиції і посилення світського начала в державній ідеології та політиці. Центральна

влада та шиїтське духівництво. Централізаторська спрямованість економічної політики Реза-шаха.

Етноконфесійні проблеми у 40-ві – 50-ті рр. ХХ ст.

Ослаблення центральної влади. Нове піднесення сепаратистських і національних рухів (Іранський Азербайджан, Курдистан, Хорасан, Арабістан), вплив на них зовнішніх факторів (політика США, Великої Британії, Німеччини, СРСР) у період «холодної війни».

Повернення до доктрини «пехлевізму» післядержавного перевороту 1953 р.

«Біла революція» (1963-1978) і модель «великої цивілізації».

Реставрація і розвиток великої формули «вічного царства». Спроби ослаблення релігійного і етнічного начал самоідентифікації іранських підданих. Нова реакція постулату про «єдину іранську націю». Поглиблення суперечностей між владою і шиїтським духівництвом.

Етноконфесійні проблеми в Ісламській Республіці Іран (1979 р. – до нашого часу).

Основні принципи національної політики Р.М. Хомейні та його наступників. Поєднання понять шиїтської общини та «іранської нації». Шиїзм як основа загальнонаціональної консолідації. Відносна толерантність режиму до етнокультурної різноманітності країни.

Масова імміграція з Афганістану та Іраку (курди) як демографічний і економічний фактор. Політика керівництва Ісламської Республіки Іран (ІРІ) щодо іранських і зарубіжних курдів.

Ідеї «єдиного Азербайджану», незалежних Курдистану та Арабістану як потенційний каталізатор сепаратистських настроїв в Ірані.

Ірано-іракський конфлікт у 1980-х рр. та його наслідки (самостійне опрацювання)

Зростання напруженості в зоні Перської затоки в 70-х рр. ХХ ст. Претензії двох провідних держав субрегіону – Ірану та Іраку – на домінуючі позиції в цьому геополітично та економічно важливому регіону Близького та Середнього Сходу. Гасло панарабізму – спосіб поширення Іраком свого контролю на всю арабську частину зони Перської затоки. Нарощування воєнного потенціалу в період шахського правління М. Реза Пехлеві – основа претензій Ірану на домінування в субрегіоні. Режим «ісламської революції» Ірану та продовження даного зовнішньополітичного курсу.

Особливості соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Ірану та Іраку в 70-х рр. ХХ ст. як передумова переростання напружених відносин між обома країнами у збройний конфлікт у 1980 р. Причини Ірано-іракської війни (політичні, економічні, релігійні, територіальні та ін.). Порівняння військового потенціалу сторін, ступінь залученості до конфлікту інших держав. Перебіг воєнних дій 1980 – 1988 рр. Курдський фактор в Ірано-іракській війні.

Реакція арабських держав і міжнародної спільноти на Ірано-іракську війну. Дії Ради Безпеки ООН, Ліги арабських держав. Наслідки Ірано-іракської війни.

Тема 3.6. Проблеми мусульмансько-коптських відносин у сучасному Єгипті (самостійна робота)

Копти – єгипетські християни, представники однієї з найдавніших гілок християнства. Особливості коптської культури, мови, мистецтва; історичні умови становлення коптської общини в Єгипті.

Копти під владою мусульманських правителів, особливості процесу ісламізації. Політика Великої Британії щодо коптів. Зміна становища коптської общини після формального проголошення Єгипту незалежною державою (1922 р.) «Золоте століття» коптської общини (1922-1952 рр.).

Причини витіснення коптів із політичного життя після антимонархічної революції (1952 р.). Політика президента Г.А. Насера щодо коптів.

Зміна міжобщинних відносин в 70 – 80-х рр. ХХ ст.; посилення релігійних настроїв і консолідації коптської общини; ідеологізація ісламськими радикальними рухами мусульмансько-коптських відносин. Збільшення кількості інцидентів на релігійному ґрунті як результат «базового» конфлікту між двома процесами «релігійного відродження» – мусульманського і коптського.

Роль коптської общини в сучасному соціально-економічному і політичному житті Єгипту.

Міжобщинна конфронтація в 90-х рр. ХХ ст. як форма прояву загального соціального невдоволення. Діяльність держави, спрямована на попередження спалахів міжобщинної ворожнечі.

Тема 3.7. Міжетнічний і міжконфесійний конфлікти в Іраку (самостійна робота)

Особливості становлення сучасної держави Іраку. Неоднорідність етнічного та релігійного складу населення. Місце курдського національного питання в політичному житті Іраку. Сутність курдської проблеми. Декларування рівності курдів і арабів Тимчасовою Конституцією Іракської Республіки (26 липня 1958 р.). Збройна боротьба курдського народу в 1961-1975 рр. під керівництвом Мустафи Барзані за свої національні права; причини поразки курдів. Курдське питання в Ірано-іракській війні 1980-1988 рр. Кувейтська криза 1990-1991 рр. і курди. Становище курдів у другій половині 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Перспективи вирішення курдського питання.

Араби-шиїти Іраку: їх соціально-економічне становище та місце в суспільно-політичному житті країни в новітній час. Прискорення майнового розшарування та соціальної диференціації в суннітській і шийтській общинах як результат модернізації Іраку. Шиїзм – консолідуюча сила для переважної більшості іракського арабського населення (близько 80%), яка згуртовує його в націю та форма маскування соціальних протиріч всередині громади. Релігійно-общинне суннітсько-шийтське протистояння – форма зіткнення інтересів різних груп населення Іраку. Шийтське повстання 1991 р., його придушення багдадською владою. Політика «батоба та пряника» щодо шіїтів в 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Шіїти в умовах американського окупаційного режиму.

Тема 3.8. «Берберське питання» в країнах Магрибу. Політизація етнічного фактору в сучасному Алжирі (лекція, самостійна робота)

Історичні особливості формування населення Північної Африки, берберські правлячі династії; політика Франції щодо берберського населення; берберський фактор у національно-визвольній боротьбі алжирського народу.

Характеристика географічних районів сучасного розселення берберів; різноманітність берберських племен, їхні етно-лінгвістичні відмінності.

Місцеве законодавство Алжиру, Тунісу та Марокко про «берберське питання».

Політика радикального обмеження досягнень берберів у галузі громадянських прав в Алжирі після завоювання політичної незалежності у 1962 р. Соціально-економічне і політичне становище берберів в умовах авторитарного режиму і громадянської війни. Діяльність берберських партій Об'єднання за культуру та демократію (ОКД) та Фронту соціалістичних сил (ФСС). Нова конституція (1996 р.) Алжиру про берберів. Радикалізація берберського руху в 90-х рр. XX ст., діяльність збройного берберського руху (ЗБР) та Альянсу за вільну Кабілію (АВК).

Заснування у Парижі в 1995 р. Всесвітнього Конгресу Амазиг – першої організації за визнання національних прав берберів у країнах Північної Африки.

Тема 3.9. Індо-мусульманський конфлікт в Індії (лекція, самостійна робота)

Історичні витоки індо-мусульманських протиріч до і після розподілу Британської колоніальної Індії на дві держави. Експансія ісламу в Індію. Перші султанати (XIII – XVI ст.) і зіткнення з індійськими князівствами. Делійський султанат (1206-1525 рр.); політика султана Туглака щодо «аборигенних» етнополітичних структур.

Індія під владою «загальнонаціональних» мусульманських правителів. Створення імперії Великих Моголів (1526-1757 рр.). Зростання індуїстсько-мусульманських протиріч, посилення опору могольському правлінню з боку індійських князів (зокрема раджпутів).

Індо-мусульманські протиріччя в період британського колоніального правління. Піднесення національної самосвідомості, боротьба за національну незалежність, виникнення Індійського Національного Конгресу (ІНК) і Мусульманської Ліги.

Складання підвалин індійської державності та індуїстсько-мусульманські відносини в 1950-1970 рр. Утворення в 1971 р. Народної Республіки Бангладеш та вплив цих подій на індуїстсько-мусульманську ситуацію в Індії.

Особливості адміністративно-політичного та етно-конфесійного розвитку Індії на сучасному етапі.

Кашмірська проблема: історія та сучасність

Значення Кашмірської проблеми для ситуації в Південній Азії і сучасних міжнародних відносин. Витоки проблеми. Розподіл колоніальної Індії в 1947 р. та передумови виникнення суперечки навколо статусу князівства Джамму і Кашмір. Перша індо-пакистанська (кашмірська) війна 1947-1948 рр. Визнання сторонами резолюцій ООН про припинення вогню і проведення плебісциту. Невдача спроб створити умови для організації плебісциту. Закріплення фактичного поділу колишнього князівства та відмова Індії від проведення плебісциту. Друга кашмірська війна 1965 р. Ташкентська декларація. Поразка Пакистану у війні з Індією в 1971 р., укладення Сімльської угоди, що передбачала вирішення всіх спірних питань на двосторонній основі.

Початок нової фази загострення ситуації навколо Кашміру в середині 1980-х рр. Масові антиурядові виступи в індійському штаті Джамму і Кашмір на межі 1980-х – 1990-х рр. і активна фаза конфлікту, яка не припиняється до сьогоднішнього часу. Диверсійно-терористичні операції та зіткнення індійських та пакистанських військ на лінії контролю.

Міжнародна антитерористична кампанія 2001 р. та її вплив на становище в Кашмірі. Перспективи вирішення Кашмірського питання. Позиції Індії та Пакистану і можливість міжнародного посередництва.

Конфесійні та етнічні конфлікти в Пакистані (самостійна робота)

Історичні та соціальні корені виникнення конфліктів на релігійному та етнічному ґрунті. Сутність нагальних у перші десятиліття існування Пакистану протиріч між політичними представниками різних етносів. Наслідки приходу до влади військового диктатора М. Зія-уль-Хака та ініційованої владою кампанії ісламізації.

Поява радикальних груп суннітів школи (секти) деобанді, суннітів школи барелві, шіїтів і пуристів (ваххабітів). Масовий терор і насилля в 1990-х рр. Загострення відносин між представниками етнічних спільнот, насамперед сіндхами, мухаджирами, пенджабцями і пуштунами у пакистанському місті Карачі. Конфлікти на міжрелігійному ґрунті з християнами і сектою кадіані. Основні причини конфліктів – протиріччя всередині правлячої еліти, її неспроможність подолати затяжну соціально-економічну і політичну кризу.

Тема 3.10. Роль ООН у врегулюванні конфліктів на Африканському континенті (семінарське заняття, самостійна робота)

Проблема розв'язання регіональних конфліктів і криз – пріоритетне завдання ООН з моменту її виникнення. Рада Безпеки як основний інструмент підтримки миру в усьому світі. Механізм проведення миротворчих операцій ООН, міжнародно-правовий статус «блакитних касок» і принципи їх формування.

Збройний конфлікт у колишньому Бельгійському Конго (1960-1964 рр.) і залученість до нього ООН. Причини та наслідки провалу військової операції, хвороблива реакція ОАЄ та африканських держав. Їхня спроба усунути ООН від вирішення конфліктних ситуацій на континенті. «Холодна війна» та її вплив на діяльність міжнародних організацій в Африці. Зміни в світовій політиці у середині 1980-х рр. і Чорний континент. Африканська група в ООН, її вплив на прийняття рішень про врегулювання конфліктів.

Новий етап у діяльності ООН на Африканському континенті наприкінці 1980-х – 1990-ті рр. Участь ООН у миротворчих операціях (Ангола, Намібія, Західна Сахара, Мозамбік, Сомалі, Ліберія, Руанда, Руанда – Уганда, Чад – Лівія, Сьєрра-Леоне, Чад). Причини їхньої невисокої активності. Намагання міжнародної спільноти перекласти відповідальність за підтримку миру та безпеки на африканські регіональні організації і новостворені центри сили.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ (РОЗПОДІЛ НАВЧАЛЬНОГО ЧАСУ ЗА ТЕМАМИ І ВИДАМИ ЗАНЯТЬ)

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 3 кредити ЄКТС, 90 годин.

Назви модулів і тем	Кількість годин										
	денна форма					заочна форма					
	Усього	у тому числі				Усього	у тому числі				
		Аудиторні	Лекції	Практичні (семінарські)	Лабораторні		Самостійна робота	Аудиторні	Лекції	Практичні (семінарські)	Лабораторні
Модуль 1. Виникнення ісламу та його становлення як світової релігії. Коран як історико-культурна пам'ятка та смисловий центр мусульманського світу											
Тема 1.1. Виникнення ісламу та його становлення як світової релігії	6	2	2			4	4				4
Тема 1.2. Арабо-мусульманський культурний регіон	4					4	4				4
Тема 1.3. Коран як історико-культурна пам'ятка Сходу і смисловий центр арабо-мусульманської культури	4	2		2		2	4				4
Тема 1.4. Релігійно-політичні течії та напрямки в ісламі	4	2	2			2	2				4
Разом за модулем 1	18	6	4	2		12	16				16
Модуль 2. Мусульманський Схід і Захід: конфлікт чи діалог цивілізацій?											
Тема 2.1. Особливості ісламської цивілізації. Схід і Захід у глобальних геополітичних трансформаціях (остання третина XX - початок XXI ст.) Глобальна модернізація та «ісламський ренесанс». «Ревани Бога» і причини активізації ісламу в	8	2	2			6	8	2	2		6

<i>60-х – 90-х рр. XX ст.</i>												
Тема 2.2. <i>Ідеологічні основи радикальних течій у сучасному ісламі. Основні концепції ісламських реформаторів і модерністів. Радикальний іслам і тероризм.</i>	8	4	2	2		4	8	4	2	2		4
Тема 2.3. <i>Іслам на межі XX – XXI століть: криза парадигми модерну та «ісламське відродження». «Арабська весна» 2010-2011 рр. як результат зміни парадигм.</i>	4					4	4					4
Тема 2.4. <i>Іслам і глобалізація: основні тенденції взаємовпливу. Іслам і глобальний міжцивілізаційний діалог. Ісламофобія у сучасному світі як глобальне і регіональне явище.</i>	6	2		2		4	4					4
Разом за модулем 2	26	8	4	4		18	24	6	4	2		18
Модуль 3. Етноконфесійні конфлікти в країнах ісламського світу. Проблеми та перспективи врегулювання												
Тема 3.1. <i>Теоретичні основи, терміни і категорії конфліктології. Етнічні та міжконфесійні конфлікти в сучасному світі. Сучасний стан етноконфесійних проблем у країнах мусульманського Сходу</i>	10	4	2	2		6	10	4	2	2		6
Тема 3.2. <i>Близькосхідна</i>	2					2	4					4

<i>проблема: витоки і шляхи врегулювання. Ісламський фундаменталізм та арабо-ізраїльський конфлікт.</i>												
Тема 3.3. <i>Курдська проблема в Туреччині, Ірані, Сирії, Іраку</i>	4	2	2			2	6	2	2			4
Тема 3.4. <i>Етноконфесійні проблеми Афганістану в ХХ – на початку ХХІ ст.</i>	4	2		2		2	6	2		2		4
Тема 3.5. <i>Етноконфесійні проблеми Ірану в ХХ – на початку ХХІ ст.</i>	2			2								
Тема 3.6. <i>Мусульmano-коптські відносини в Єгипті у ХХ – на початку ХХІ ст.</i>	4					4	4					4
Тема 3.7. <i>Етноконфесійні конфлікти в Іраку</i>	2					2	2					2
Тема 3.8. <i>«Берберське питання» в країнах Магрибу. Політизація етнічного фактору в сучасному Алжирі.</i>	4	2	2			2	6	2	2			4
Тема 3.9. <i>Індо-мусульманський конфлікт в Індії. Кашмірська проблема. Етноконфесійні конфлікти в Пакистані</i>	10	2	2			8	8					8
Тема 3.10. <i>Роль ООН у врегулюванні конфліктів на Африканському континенті</i>	4	2		2		2	4					4
Разом за модулем 3	46	16	8	8		30	50	10	6	4		40
Усього:	90	30	16	14		60	90	16	10	6		74

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА З КУРСУ

Основна

1. Абдалати Х. Взгляд на ислам / Хаммуда Абдалати. – Новосибирск: Планета, 1995. – 265 с.
2. Абдуллаева Ф.И. Персидская кораническая экзегетика: [Тексты, переводы, комментарии] / Ф.И. Абдуллаева. – С.-Пб., 2000. – 324 с.
3. Агарышев А. Ближний Восток: терроризм и его покровители / А. Агарышев. – М.: Международные отношения, 1986. – 224 с.
4. Аль-Маудуді Абу Ала. Ислам и Западная цивилизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.molites.narod.ru/islamrucom/islamzapad.htm>.
5. Аль-Маудуді Абу Ала. Принципи ісламу / Абу Ала аль-Маудуді. – Львів: Навчальна книга, 1995. – 231 с.
6. Арабский мир: три десятилетия независимого развития: [Сб. науч. работ]. – М.: Наука, 1990. – 327 с.
7. Ахмедов А. Социальная доктрина ислама / А. Ахмедов. – М.: Политиздат, 1982. – 270 с.
8. Бакланов А. Ближневосточный мирный процесс: как восстановить динамику? / А. Бакланов // Азия и Африка сегодня. – 2006. – С. 32-42.
9. Бакланов А. Ближневосточный узел противоречий / А. Бакланов // Международная жизнь. – 2004. – № 4-5. – С. 153-158.
10. Бакланова Г. Ближний восток на рубеже XXI века: к созданию системы региональной безопасности / Г. Бакланова. – М.: Ладомир, 2000. – 356 с.
11. Балог Г. Історія і культура ісламу: [Курс лекцій] / Балог Габор; під ред. Ф.Ю. Алваша. – К.: Фенікс, 2012. – 448 с.
12. Барамки Г. Терроризм и израильско-палестинские отношения / Г. Барамки // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 10. – С. 49-51.
13. Барановский Е.Г. Методы анализа международных конфликтов / Е.Г. Барановский, Н.Н. Владиславлева. – М.: Научная книга, 2002.
14. Бартольд В.В. Сочинения. В 6-ти т. – Т.6. Работы по истории ислама и Арабского халифата / В.В. Бартольд / Отв. ред. И.Н. Ванников – М.: Главная редакция восточной литературы, 1966. – 454 с.
15. Безопасность человека и преступность. Материалы научно-практической конференции в Санкт-Петербургском юридическом институте // Государство и право. – 1995. – № 9. – С. 34-42.
16. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек. – М.: Ладомир, 2001. – 450 с.
17. Беленькая М. Российско-саудовский форум «Ислам – религия мира» / М. Беленькая // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 10. – С. 46-47.
18. Белокреницкий В.Я. Восток в мирополитических процессах. Азия и Африка в истории международных отношений и современной мировой политике / В.Я. Белокреницкий. – М.: Институт востоковедения РАН, 2010. – 320 с.
19. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский. – М.: Вече, 2002. – 276 с.
20. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский. – М.: Питер, 2005. – 478 с.
21. Большаков О.Г. История Халифата. В 2-х т. – Т.1. Ислам в Аравии. 570-633 / О.Г. Большаков. – М.: Восточная литература, 1989. – 312 с.
22. Большаков О.Г. Рождение ислама / О.Г. Большаков // Преподавание истории в школе. – 2001. – № 4. – С. 42-52.
23. Вайс М. Исламское государство / М. Вайс, Х. Хасан: [пер. с англ.]. – М.: Альпина нон-фикшн, 2016. – 346 с.
24. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI в. / И. Валлерстайн – М.: Ладомир, 2003. – 270 с.

25. Васильев Л.С. Восток и Запад в современном мире / Л.С. Васильев // Преподавание истории в школе. – 2005. – № 4. – С. 17-22; 2005. – № 5. – С. 20-28; 2005. – № 6. – С. 16-24.
26. Васильев Л.С. История Востока. В 2-х т. Т.2. – М.: Высшая школа, 1993. – С.181-195, 269-271, 440-442.
27. Васильев Л.С. История религий Востока: [Учеб. пособ. для вузов.] – 4-е изд. – М.: ИТД «Гранд», 1998. – 349 с.
28. Ветрова С.В. Восток и Запад: настоящее и будущее мировых мегасистем (урок обществознания в XI кл.) / С.В. Ветрова // Преподавание истории в школе. – 2006. – № 10. – С.45-48.
29. Винников И.Н. Легенда о призвании Мухаммеда в свете данных этнографии / И.Н. Винников // С.Ф.Ольденбургу к 50-летию научно-общественной деятельности. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934.
30. Восток – Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: Учеб. пособ. / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: МГИМО; РОССПЭН, 2002.
31. Гайнутдин Р. Ислам против терроризма / Р. Гайнутдин // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 6. – С. 2-7; 2005. – № 7. – С. 2-8.
32. Гордон-Полонская Л.Р. Современные мусульманские идейные течения / Л.Р. Гордон-Полонская // Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. – М.: Наука, 1985. – С. 117-134.
33. Григорьева Ю.З. Реставрация исламского терроризма: причины и геополитические последствия / Ю.З. Григорьева // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]. – М.: ВЛАДОС, 2001. – С. 50-57.
34. Гусейнов Г.Б. Место и роль ислама в социально-политической жизни современного Ирана / Г.Б. Гусейнов. – Баку, 1986.
35. Деникер Г. Стратегия антитеррора: факты, выборы, требования. Новые пути борьбы с терроризмом / Г. Деникер // Терроризм в современном капиталистическом обществе. – М., 1982. Вып. 2. – С. 76-80.
36. Дериглазова Л.В. Конфликты в международных отношениях: [Учеб. пособ.]. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2005.
37. Доклад Госдепартамента США о специфике глобального терроризма за 2001 – 2003 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://usinfo.state.gov/journals/itgic/0297/ijgr/gj-10.htm>.
38. Донцов В.Е. Палестинское движение «Исламский джихад»: идеология и политическая практика / В.Е. Донцов // Ближний Восток и современность. – М., 2004. – Вып. № 22. – С. 36-42.
39. Дробот Г.А. Региональные конфликты: их истоки и перспективы разблокирования // Научный коммунизм. – 1990. – № 2. – С. 37-45.
40. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории) / Б.С. Ерасов. – М.: Наука, 1990. – 349 с.
41. Еремеев Д.Е. Ислам. Образ жизни и стиль мышления / Д.Е. Еремеев. – М.: Наука, 1990. – 375 с.
42. Еспозіто Дж. Ісламська загроза: міф чи реальність? / Еспозіто Дж.; пер. з англ. І.Саповського. – Львів: Кальварія, 2004. – 336 с.
43. Жаринов К.В. Терроризм и террористы: Исторический справочник / К.В. Жаринов. – Минск: Русич, 1999. – 383 с.
44. Жданов Н.В. Ислам на пороге XXI века / Н.В. Жданов, А.А. Игнатенко. – М.: Политиздат, 1983. – 436 с.
45. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка / Н.В. Жданов. – М.: Международные отношения, 2003. – 568 с.

46. Журавский А.В. Ислам: Философский энциклопедический словарь / А.В. Журавский. – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 424 с.
47. Журавский А.В. Христианство и ислам. Социокультурные проблемы диалога / А.В. Журавский. – М.: Наука – Главная редакция восточной литературы, 1990. – 123 с.
48. Зарубежные страны в 1998 – 2003 гг. / Под ред. Я.М. Бердичевского. – Запорожье: Премьер, 2003. – 624 с.
49. Зарубежный Восток и современность (Основные проблемы и тенденции развития зарубежного востока): [Сб. науч. работ]. В 2-х т. Т. 1. – М.: Наука, 1974. – 387 с.
50. Ибн Таймийа. Путь суннизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gulamdag.livejournal.com>.
51. Иванов Н.А. Труды по истории исламского мира / Н.А. Иванов; сост. Н.М. Горбунова; Ин-т востоковедения РАН. – М.: Восточная литература, 2008. – 501 с.
52. Игнатенко А.А. Халифы без халифата / А.А. Игнатенко. – М.: Политиздат, 1988. – 175 с.
53. Израильско-палестинский конфликт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.israelipalestinianprocon.org/>.
54. Ислам и общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1993. – № 12. – С. 4-11.
55. Ислам и социальные структуры стран Ближнего и Среднего Востока. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 302 с.
56. Ислам: религия, общество, государство: [Сб. статей] / Отв. ред. П.А. Грязневич и С.М. Прозоров. – М.: Наука, 1984. – 222 с.
57. Историческая динамика расовой и этнической дифференциации населения Азии. – М.: Наука, 1987. – 245 с.
58. Кагиян С.Г. Нации, этносы и национализм: социально-философский анализ этнонационального дискурса / С.Г. Кагиян. – 2-е изд., испр. – Саратов: Сателлит, 2004. – 290 с.
59. Каддафи М. Зеленая книга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kaddafi.ru>.
60. Капитонов К.А. Террор. Война без правил. Израильско-палестинское противостояние / К.А. Капитонов. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2006. – 526 с.
61. Кардави Ю. Разрешенное и запретное в исламе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru>.
62. Кепель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма / Ж. Кепель; пер. с фр. В.Ф. Денисова. – М.: Ладомир, 2004. – 468 с.
63. Керимов Г.М. Шариат: Закон жизни мусульман / Г.М. Керимов. – М.: ДИЛЯ, 2009. – 512 с.
64. Кин М. Религии мира / М. Кин. – Харьков: Глобус, 2004. – 237 с.
65. Киселёв В.И. Палестинская проблема в международных отношениях / В.И. Киселев. – М.: Наука, 1988. – 342 с.
66. Киселёв В.И. Палестинская проблема и ближневосточный кризис / В.И. Киселёв. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 192 с.
67. Киселев В.И. Перспективы урегулирования палестино-израильского конфликта / В. Киселев, М. Рами // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 3. – С. 19-24.
68. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика / Г. Киссинджер. – М.: Международные отношения, 2002. – 255 с.
69. Клява А.Я. Палестинское национальное движение: от вооруженной борьбы к «дипломатии с оружием в руках (1974 – 1991 гг.) / А.Я. Клява // Ближний Восток и современность. – М., 2003. – Вып. № 20. – С. 45-54.
70. Кожушко Е. Современный терроризм, анализ основных направлений / Е. Кожушко. – Минск: Харвест, 2000. – 446 с.
71. Козер Л. Основы конфликтологии: [Учеб. пособ.]. – СПб.: Светлячок, 1999.
72. Конфликты в современном мире / Под ред. М.М. Лебедевой. – М.: МГИМО, 2001. – 156 с.

73. Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Под ред. А. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
74. Коран [пер. с коммент. И.Ю. Крачковского]. 2-е изд. – М.: Наука, 1990. – 635 с.
75. Коран [пер. с араб. Г.С.Саблукова]. – 3-е изд. – Казань: Центр. типография, 1907. – 1169 с.
76. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах / А.В. Коровиков. – М.: Наука, 1990. – 412 с.
77. Кременюк В.А. Современный международный конфликт: проблемы управления / В.А. Кременюк // Международные процессы, 2003. – Т. 1. – № 1. – С. 234-247.
78. Кудряшова И.В. Идеологический дискурс политического ислама / И.В. Кудряшова // Политическая наука. – 2003. – № 4. – С. 133-148.
79. Кутб Саид. Вехи на пути [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tam.ru/jihad/vehinaputi.htm>.
80. Кутб Саид. Под сенью Корана / Саид Кутб. – М.: Ummah, 2003. – 544 с.
81. Кухарева Е. Нравственно-этическая основа диалога культур / Е. Кухарева // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 7. – С. 63-66.
82. Кязимов А.П. О переводах Корана / А.П. Кязимов // Вопросы истории. – 2003. – № 1. – С. 139-144.
83. Ланда Р.Г. Исламский фундаментализм / Р.Г. Ланда // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 32-42.
84. Ланда Р.Г. Причины и факторы радикализации ислама / Р.Г. Ланда // Ислам на современном Востоке. – М.: Ладомир, 2004. – 286 с.
85. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. Подходы, решения, технологии. – М.: Аспект Пресс, 1997.
86. Лубський В.І. Сучасний іслам і питання війни і миру / В.І. Лубський. – Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
87. Лунеев В.В. Выступление на Круглом столе журнала «Государство и право». «Терроризм: психологические корни и правовые оценки» / В.В. Лунеев // Государство и право. – 1995. – № 4. – С. 27-32.
88. Ляхов Е.Г. Политика терроризма – политика насилия и агрессии / Е.Г. Ляхов. – М.: Политиздат, 1987. – 327 с.
89. Ляхов Е.Г. Терроризм и межгосударственные отношения / Е.Г. Ляхов. – М.: Международные отношения, 1991. – 295 с.
90. Макаренко В.П. Главные идеологии современности / В.П. Макаренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 480 с.
91. Малашенко А.В. В поисках альтернативы. Арабские концепции путей развития / А.В. Малашенко. – М.: Наука, 1991. – 287 с.
92. Малашенко А.В. Исламская альтернатива и исламистский проект / А.В. Малашенко. – М.: Международные отношения, 2006. – 221 с.
93. Малинова О.Ю. Концепт идеологии в современных политических исследованиях / О.Ю. Малинова // Политическая наука. – 2003. – № 4. – С. 8-31.
94. Малышева Д.Б. Исламско-фундаменталистский проект в реалиях современного мира / Д.Б. Малышева. – М.: ИМЭМО РАН, 2006. – 200 с.
95. Медведко Л.И. Именем Аллаха... Политизация ислама и исламизация политики / Л.И. Медведко, А.В. Германович. – М.: Наука, 1988. – 255 с.
96. Международные отношения: теории, конфликты, организации: [Учеб. пособ.] / Под ред. проф. П.А. Цыганкова. – М.: Альфа-М, 2004.
97. Международный терроризм: Документы, свидетельства, факты: [Сб. документов]. – М.: Наука, 1986. – 346 с.
98. Миньковский Г.М. Характеристика терроризма и некоторые направления повышения эффективности борьбы с ним / Г.М. Миньковский, В.П. Ревин // Государство и право. – 1977. – № 8. – С. 84-91.

99. Наиболее известные террористические группы. Из доклада Госдепартамента США. Палестинская проблема: Документы ООН, международных конференций и организаций; [сост. и автор предисл. Р. Давыдов]. – М.: Прогресс, 1984. – 239 с.
100. Нарочницкая Е.А. Этнонациональные конфликты и их разрешение: политические теории и опыт Запада / Е.А. Нарочницкая. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – 96 с.
101. Непризнанные государства / Под общ. ред. А.Л. Погорельского. – М.: ИД «Территория будущего», 2006.
102. Нетаньяху Б. Как демократии могут бороться с терроризмом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russian.people.com.cn>.
103. Новейшая история арабских стран Африки: [Учеб. пособ. для высшей школы] / Сост. А. Сейренян. – М.: Наука, 1990. – 348 с.
104. Олимпиаев А.Ю. Ближний и Средний Восток. Актуальные проблемы международных отношений / А.Ю. Олимпиаев. – М.: Юнити, 2004. – 239 с.
105. Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана: [сб. науч. работ]. – М.: ИВ РАН, 1997. – 256 с.
106. Панова В.Ф. Жизнь Мухаммеда: О пророке Мухаммеде, основателе исламской религии / В.Ф. Панова, Ю.Б. Вахтин. – М.: Политиздат, 1991. – 493 с.
107. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв.: [Курс лекций] / Под ред. В.И. Беляева. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во СПб университета, 2007. – 428 с.
108. Пиотровский М.Б. Ислам – вера и образ жизни / М.Б. Пиотровский // Преподавание истории в школе. – 1996. – № 2. – С. 2-14.
109. Пиотровский М.Б. Коранические сказания / М.Б. Пиотровский. – М.: Наука, 1991. – 224 с.
110. Политическая конфликтология: Работы российских и зарубежных авторов: [Хрестоматия] / Под ред. М.М. Лебедевой, С.В. Устинкина, Д.М. Фельдмана. – М. – Н. Новгород, 2002.
111. Полонская Л.Р. Современный исламский фундаментализм: политический тупик или альтернатива развития? / Л.Р. Полонская // Азия и Африка сегодня. – 1994. – № 11. – С. 17-30.
112. Попков В.В. Реванш Востока. Соотношение Запада и Востока в глобальных геополитических трансформациях (конец XX – начало XXI века) / В.В. Попков. – Харьков: Бурун Книга, 2010. – 124 с.
113. Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта / Е.М. Примаков. – М.: Мысль, 1978. – 347 с.
114. Примаков Е.М. Ближний Восток на сцене и за кулисами: (вторая половина XX – начало XXI в.): конфиденциально / Е.М. Примаков. – М.: ИИК «Российская газета», 2006. – 384 с.
115. Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии: [пер. с англ. М. Поваляева]. – М.: Библион – Русская книга, 2003. – 368 с.
116. Региональные конфликты в контексте глобализации и становления культуры мира: [Сб. науч. материалов] / Ставропольский гос. ун-т; Ин-т социологии РАН, Центр конфликтологии. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2006.
117. Религия и конфликт / Под ред. А. Малашенко, С. Филатова; Моск. Центр Карнеги. – М.: РОССПЭН, 2007.
118. Родионов М.А. Ислам классический / М.А. Родионов. – СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское Востоковедение», 2004. – 224 с.
119. Рубан Л.С. Дилемма XXI века: толерантность и конфликт; Моск. бюро по правам человека; Ин-т социально-политических исследований РАН; Моск. ун-т МВД России. – М.: Academia, 2006.
120. Сатановский Е. «Новый Ближний Восток» / Е. Сатановский // Международная жизнь. – 2005. – № 3-4. – С. 130-143.
121. Светлов В.А. Аналитика конфликта: [Учеб. пособ.]. – СПб.: ООО «Росток», 2001.

122. Семенова О.А. Исламский фундаментализм как течение политической мысли: генезис, идеи, этапы и тенденции развития / О.А. Семенова // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2007. – № 3. – 125 с.
123. Семенова О.А. Концепция исламского государства А. Маудуди и Р. Хомейни / О.А. Семенова // Материалы XIII Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов». Том IV. – М., 2006. – 232 с.
124. Сикоев Р.Р. Талибы: религиозно-политический портрет / Р.Р. Сикоев. 2-е изд. – М., Институт востоковедения РАН, Изд-во «КРАФТ+», 2004. – 256 с.
125. Системная история международных отношений. В 4-х тт. 1918-2000 / Под ред. А.Д. Богатурова. – М.: Московский рабочий, 2000.
126. Скотт Дж. Г. Конфликты и пути их разрешения / Дж. Г. Скотт. – К.: Внешторгиздат, 1991.
127. Слейтер Р. Нефть. Кто диктует правила миру, сидящему на сырьевой игле? / Роберт Слейтер; [пер. с англ. А. Калинина]. – М: Коммерсантъ: Эксмо, 2011. – 240 с.
128. Современные проблемы мировой политики: безопасность, конфликты и их анализ / Под ред. М.М. Лебедевой; Ин-т «Открытое общество». – М.: Аспект Пресс, 2002.
129. Современный терроризм: [Учеб. пособ. для высшей школы / Под общ. ред. Н.И. Горлача, М.П. Требина]. – Харьков: Тимченко, 2006. – 492 с.
130. Социальные конфликты в контексте процессов глобализации и регионализации / Ин-т социологии РАН, Центр конфликтологии; гл. ред. Е.И. Степанов. – М.: УРСС, 2005.
131. Степанова Е.А. Роль наркобизнеса в политэкономии конфликтов и терроризма; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. – М.: Весь Мир, 2005. – 311 с.
132. Степанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии и политике. XIX – XX вв. / М.Т. Степанянц – М.: Наука, 1982. – 248 с.
133. Сурдель Д. Цивилизация класического ислама / Д. Сурдель, Ж. Сурдель; пер. с фр. В. Бабинцева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 544 с.
134. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 326 с.
135. США и международный терроризм. Руководитель ливийской революции М. Каддафи анализирует нынешний кризис в мире // Правда. – 2002. – № 4. – С. 14-16.
136. США и региональные конфликты (80-е годы). – М.: Наука, 1990. – 245 с.
137. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Л.Р. Сюкияйнен. – М.: Наука, 1986. – 234 с.
138. Тарик Али. Столкновение цивилизаций: крестовые походы, джихад и современность / Али Тарик; пер. с англ. А.В. Старосты. – М.: Владос, 2006. – 528 с.
139. Трофимов Д.А. Исламский фундаментализм в арабских странах: истоки и реалии / Д.А. Трофимов // Восток. – 1992. – № 1 – С. 112-126.
140. Федоров Ю. Глобальная паутина террора // Международная жизнь. – 2003. – № 3. – С. 50-59.
141. Фильштинский И.М. История арабов и халифата (750-1517 гг.) / И.М. Фильштинский. – М.: Изд. дом «Муравей-Гайд», 1999. – 352 с.
142. Финдлей Т. Предотвращение, разрешение вооруженных конфликтов и контроль над ними / Т. Финдлей // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 1. – С. 24-68.
143. Фукуяма Ф. Конец истории? / Фрэнсис Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134-148.
144. Фундаментализм: [Сб. статей; под ред. З.И. Левина]. – М.: Институт востоковедения РАН, Изд-во «КРАФТ+», 2003. – 264 с.
145. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Сэмюэль Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: АСТ, 2005. – 603 с.
146. Хатами М. Ислам, диалог и гражданское общество. – М.: РОССПЭН, 2001. – 240 с.
147. Хрестоматия по исламу / Под ред. С.М. Прозорова. – М.: Наука, Изд. фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.

148. Цивилизационная структура современного мира / Под ред. Ю.Н. Пахомова, Ю.В. Павленко. В 3-х т. Т.1. Глобальные трансформации современности. – К., 2006; Т.3. Цивилизации Востока в условиях глобализации. – К.: Наукова думка, 2008. – 543 с.
149. Цуркан А.А. Эволюция исламского радикализма / А.А. Цуркан // Вопросы истории. – 2010. – № 11. – 162-167.
150. Черновецкий В.М. Запад и Восток: столкновение цивилизаций / В.М. Черновецкий. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 331 с.
151. Шеллинг Т. Стратегия конфликта: [пер. с англ.]; Ин-т распространения информации по соц. и экон. наукам. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 365 с.
152. Шемякин Я.Г. Исламский «ответ» на «вызов» модернизации / Я.Г. Шемякин // Преподавание истории в школе. – 2001. – № 8. – С. 25-42.
153. Эмин В. Региональные конфликты и международные организации / В. Эмин. – М.: Феникс, 1991. – 74 с.
154. Этническая история народов Азии. – М.: Наука, 1972. – 296 с.
155. Этнические и региональные конфликты в Евразии. Кн. 3: Международный опыт разрешения этнических конфликтов / Общ. ред. Б. Коппитерс, Э. Ремакль, А. Зверев. – М.: Весь мир, 1997. – 453 с.
156. Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра: [пер. с англ. Л. Зиминой, Н. Кулаковой]; ред. В. Тишков, М. Устинова; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Бергхофский исслед. центр конструктив. урегулирования конфликтов. – М.: Наука, 2007. – 340 с.
157. Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие: [Учеб. пособ. для высшей школы] / под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – 576 с.
158. Юргенсмейер М. Нова холодна війна? Релігійний націоналізм в зіткненні зі світською державою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-r-p.ru/page/stream-library/index-3558.html>.
159. Ямпольская Л.Н. Концепция джихада в исламской традиции / Л.Н. Ямпольская // Псковский военно-исторический вестник. – Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. – Вып. 1. – С. 183-188.
160. Ямпольська Л.М. Навчально-методичний комплекс до спеціального курсу «Етноконфесійні конфлікти на Сході (XX – початок XXI ст.)». Для студентів історичного факультету / Л.М. Ямпольська. – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2011. – 90 с.
161. Ямпольська Л.М. «Прикордоння» як площина етноконфесійних конфліктів на мусульманському Сході (друга половина XX – початок XXI ст.) / Л.М. Ямпольська // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2015. – Вип. 10. – С. 149-152.

Додаткова

Виникнення ісламу та його становлення як світової релігії. Коран як історико-культурна пам'ятка. Іслам і Захід: конфлікт чи діалог цивілізацій?

Джерела

1. Абдуллахи Ахмед Ан-Наим. На пути к исламской реформации / Ахмед Ан-Наим Абдуллахи. – М.: Музей и общественный центр имени Андрея Сахарова, 1999. – 288 с.
2. Абу Мазен (Махмуд Аббас). Путь в Осло / Мазен Абу. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1996. – 306 с.
3. Великая зеленая декларация прав человека в эпоху масс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kaddafi.ru>.
4. Гюлен М.Ф. Ислам о терроре и акциях террористов-смертников / Мухаммед Фетхуллах Гюлен / сост. Э. Чапан; пер. с тур. – М.: Новый Свет, 2005. – 176 с.

5. Даян М. Арабо-израильские войны 1956, 1967: [пер. с англ.] / М. Даян, Ш. Тевет. – М.: Изографус: ЭКСМО, 2003. – 496 с.
6. Документы Исламского движения сопротивления (ХАМАС) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// www.mideastweb.org/hamas.htm](http://www.mideastweb.org/hamas.htm).
7. Жаккар Р. Секретные архивы «Аль-Каиды». Разоблачающие материалы о последователях Бен Ладена / Р. Жаккар; пер. с фр. Н. Качахидзе. – М.: СТОЛИЦА-ПРИНТ, 2007. – 320 с.
8. Зейналов М.М. Незабываемые встречи с Председателем Арафатом (Записки дипломата) / М.М. Зейналов. – М.: Реалии, 2002. – 181 с.
9. Каддафи М. Изратина. Белая книга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kaddafi.gu>.
10. От первого лица. Генеральный секретарь «Хезболлы» Хасан Насралла о текущем моменте и планах организации (интервью) // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 48-49.
11. Палестино-израильский конфликт в зеркале общественного мнения и международной дипломатии: (после саммита в Кэмп-Дэвиде и начала «интифады Аль-Акса»): [Сб. статей и документов]. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – 250 с.
12. Палестинская проблема. Документы ООН, международных организаций и конференций. – М.: Международные отношения, 1984. – 550 с.
13. Перес Ш. Новый Ближний Восток / Шимон Перес. – М.: Высшая школа, 1994. – 300 с.
14. Программы урегулирования палестино-израильского конфликта: три года после переговоров в Кемп-Дэвиде и Табе: [Сб. статей и документов] / Под ред. А.Д. Эпштейна; Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – 284 с.

Література

1. Алиев С. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX веке / С. Алиев. – М.: Наука, 1985. – 285 с.
2. Алиев С.М. История Ирана XX век / С.М. Алиев. – М.: Крафт+, 2004. – 648 с.
3. Аналитические записки. Проблемы Ближнего Востока. – М.: ИБВ, 2004. – 115 с.
4. Аналитические записки: Израиль и арабо-израильский конфликт: [Сб. статей] / Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока. – М.: ИБВ, 2004. – 256 с.
5. Аннинский Л. Окно в ислам. Или дверь? / Л. Аннинский // Родина. – 2003. – № 9. – С. 13-18.
6. Ансари Х. Имам Хомейни: Политическая борьба от рождения до кончины / Хамид Ансари. – М.: Восточная литература, 1999. – 332 с.
7. Арабо-израильские войны. Арабский взгляд: [Сб. статей]. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 480 с.
8. Арухов З.С. Ваххабизм и духовенство в политической структуре саудовского общества / З.С. Арухов. – Махачкала: Дагиздат, 2002. – 226 с.
9. Архипов В. Палестина глазами русского путешественника / В. Архипов // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 1. – С. 59-62.
10. Ахмедов В.М. Ливанская «Хезбола» как «центр силы» на Ближнем Востоке / В.М. Ахмедов // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 225 с.
11. Бакланов А. Ближневосточный мирный процесс: как восстановить динамику? / А. Бакланов // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 6. – С. 32-42.
12. Бакланов А. Ближневосточный узел противоречий / А. Бакланов // Международная жизнь. – 2004. – № 4 -5. – С. 153-158.
13. Бакланов А.Г. Ближний Восток на рубеже XXI века: к созданию системы региональной безопасности / А. Бакланов. – М.: МГИМО, 2001. – 245 с.
14. Бакланов А.Г. Ближний Восток: «дорожная карта» региональной безопасности / А.Г. Бакланов. – М.: Ин-т Ближнего Востока, 2006. – 136 с.

15. Беленькая М. Арафат: лидер и его наследие / М. Беленькая // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 4. – С. 19-24.
16. Беленькая М. Ближний Восток: большая политика «Большой восьмерки» / М. Беленькая // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 6. – С. 43-47.
17. Бибикова О. Ваххабизм или то, что под ним подразумевается / О. Бибикова // Россия и мусульманский мир. – 2000. – № 3. – С. 45-57.
18. Ближневосточная политика великих держав и арабо-израильский конфликт. В 2-х т. – Т.1.: Закономерности и особенности. Ч.1 / Арзамасский гос. пед. ин-т им. А.П. Гайдара; Нижегородский гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского, Ин-т стратегических исследований / Под общ. ред. О.А. Колобова. – Н. Новгород: Изд-во АГПИ, 2008. – 356 с.
19. Ближневосточный конфликт. 1947 – 1967. Документы из архива внешней политики Российской Федерации / Отв. ред. В.В. Наумкин. В 2 т. – Т. 1: 1947 – 1956; Т. 2: 1957 – 1967. – М.: МФД, 2003.
20. Бодански Й. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / Й. Бодански. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
21. Большой Ближний Восток: стимулы и предварительные итоги демократизации / В.А. Гусейнов; Ин-т стратегических оценок и анализа. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 256 с.
22. Веселовський А. У світлі ісламської альтернативи / А. Веселовський // Політика і час. – 2003. – № 3. – С. 46-52.
23. Виноградов В. Дипломатия: люди и события. Из записок посла / В. Виноградов. – М., 1998.
24. Горбунов А.С. К вопросу о классификации терроризма / А.С. Горбунов // Московский журнал международного права. – 1993. – № 1. – С. 53-58.
25. Грачев А.С. Политический терроризм: Корни проблемы / А.С. Грачев. – М.: Политиздат, 1985. – 285 с.
26. Грязневич П.А. Развитие исторического сознания арабов (VI-VIII вв.) / П.А. Грязневич // Очерки истории арабской культуры V-XV вв. – М, 1982.
27. Гушер А. “Террористический интернационал“ / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 7. – С. 2-6.
28. Гушер А. Что нового в арсенале террористов / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 4. – С. 3-10.
29. Гушер А.И. Проблема терроризма на рубеже третьего тысячелетия новой эры человечества / А.И. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 6. – С. 57-60.
30. Дзадзиев А. «Нет» – ваххабизму! / А. Дзадзиев // Бюллетень сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов. – 1998. – № 22. – С. 72-87.
31. Дисло Л. Машина террора / Л. Дисло // Терроризм в современном капиталистическом обществе. – Вып. 1. – М., 1980. – С. 226-229.
32. Добаев И. Неправительственные религиозно-политические организации исламского мира / И. Добаев // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 4. – С. 91-97.
33. Звягельская И. Государство Израиль / И. Звягельская, Т. Карасова, А. Федорченко. – М.: ИВ РАН, 2005. – 560 с.
34. Ибн ал-Араби. Мекканские откровения; [пер. с араб. А.Д. Кныша]. – С.-Пб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1995. – 288 с.
35. Иран: ислам и власть / Отв. ред. Н. Мамедова. – М.: Институт востоковедения РАН, Издательство «Крафт+», 2001. – 280 с.
36. Иран: эволюция исламского правления / Отв. ред. Н. Мамедова. – М.: ИБВ, 1998. – 240 с.
37. Иранская революция 1978 – 1979 гг. Причины и уроки / Под ред. А.З. Арабаджяна: [Сб. науч. трудов]. – М.: Наука, 1989. – 256 с.

38. Ислам в истории народов Востока. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1981. – 345 с.
39. Ислам и общественное развитие в начале XXI века / Отв. ред. В.Я. Белокреницкий, А.З. Егорин, Н.Ю. Ульченко). – М.: Крафт+, 2005. – 496 с.
40. Ислам. Краткий справочник: [Справочник]. – М.: Наука, 1985. – 178 с.
41. Ислам: энциклопедический словарь. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. – 315 с.
42. Исламская республика Иран в 90-е годы: (Экономика, политика, культура) / Под ред. Н.М. Мамедовой. – М.: ИВ РАН. – 1998. – 164 с.
43. Кеппель Ж. Джихад. Экспансия и закат исламизма / Ж. Кеппель. – М.: Ладомир, 2000. – 468 с.
44. Киселёв В.И. Палестинская проблема в международных отношениях / В.И. Киселев. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1988. – 325 с.
45. Киселёв В.И. Палестинская проблема и ближневосточный кризис / В.И. Киселев. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 191 с.
46. Клешторина В.В. Иран 60 – 80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей (Идеология, политика, литература) / В.В. Клешторина. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
47. Кон-Шербок Д. Палестино-израильский конфликт: Две точки зрения / Д. Кон-Шербок, Д. Эль-Алами: [пер с англ. В. Новикова] – М.: Изд.-торговый дом «Гранд», Фаир-пресс, 2002. – 316 с.
48. Косач Г.Г. Политический ислам в палестинском конфликте: движение ХАМАС / Г.Г. Косач // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]. – М.: Владос, 2001. – С. 111-145.
49. Ксьондзик Н. Який іслам і для якої нації? / Н. Ксьондзик // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 66-70.
50. Кудрявцев А.В. Исламский мир и палестинская проблема / А.В. Кудрявцев. – М.: Наука, 1990. – 133 с.
51. Кудрявцев С.В. Конфликт и насильственное преступление / С.В. Кудрявцев. – М.: Политиздат, 1991. – 245 с.
52. Ланда Р.Г. Исламский терроризм в Алжире / Р.Г. Ланда // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке. Сб. статей. – М.: Ладомир, 2001. – 260 с.
53. Левин З.И. Развитие арабской общественной мысли. (О некоторых немарксистских течениях после Второй мировой войны) / З.И. Левин. – М.: Наука, 1984. – 223 с.
54. Малашенко А. Тень ислама над Европой / А. Малашенко // Международная жизнь. – 2004. – № 9. – С. 93-107.
55. Медведко Л. Россия, Запад, ислам: «столкновение цивилизаций»? / Л. Медведко. – М.: Кучково поле, 2003. – 512 с.
56. Микульский Д.В. Социальное учение исламского возрождения / Д.В. Микульский. – М.: Наука, 1992. – 266 с.
57. Милославская Т.П. Деятельность «Братьев мусульман» в странах Востока / Т.П. Милославская // Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока. – М.: Наука, 1982. – С. 7-24.
58. Мирский Г. Американская сверхдержава против исламистского терроризма / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 3. – С. 71-81.
59. Мирский Г. Багдадский приговор / Г. Мирский // Новое Время. – 2006. – № 46. – С. 22-27.
60. Мирский Г. Израиль и палестинцы: самый длительный конфликт / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 3. – С. 96-103.
61. Мирский Г. Ислам и транснациональный терроризм / Г. Мирский // Политический класс. – 2005. – № 10. – С. 23-29.

62. Марсден П. Талибан: Война и религия в Афганистане / П. Марсден; [пер. с нем.] – М.: Городец, 2002. – 256 с.
63. Мохов Н. Условия свободы на Западе и в арабском мире / Н. Мохов // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 32-41.
64. Мселлему С.А. Корни террора / С.А. Мселлему // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 3. – С. 39-43.
65. Мусульманский мир. 950-1150: [Сб. статей]; пер с англ. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1981. – 312 с.
66. Неклесса А. Культура смерти / А. Неклесса // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 2. – С. 3-11.
67. Нечитайло Д. След «Аль-Кайды» на Северном Кавказе / Д. Нечитайло // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 7. – С. 7-12; № 8. – С. 20-27.
68. О цивилизационном факторе в мировой политике. Дискуссия // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 11. – С. 86-92.
69. Оганян Р. Театр террора / Р. Оганян. – М.: Грифон, 2006. – 336 с.
70. Озеров О. Post-Arafat Ближний Восток / О. Озеров // Международная жизнь. – 2004. – № 11-12. – С. 148-163.
71. Олимпиев А.Ю. Ближний и Средний Восток: актуальные проблемы международных отношений [Монография] / А.Ю. Олимпиев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 240 с.
72. «Партия Аллаха» в зеркале мировой прессы // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 45-47.
73. Пластун В. Эволюция деятельности экстремистских организаций в странах Востока / В. Пластун. – Новосибирск: Сиб. хронограф, 2002. – 244 с.
74. Примаков Е.М. Азия в современном мире / Е.М. Примаков. – М.: Высшая школа, 1985. – 396 с.
75. Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта / Е.М. Примаков. – М.: Мысль, 1978. – 374 с.
76. Примаков Е.М. Ближний Восток на сцене и за кулисами: (вторая половина XX – начало XXI в.): конфиденциально / Е.М. Примаков. – М.: Российская газета, 2006. – 384 с.
77. Примаков Е.М. Война, которой могло не быть / Е.М. Примаков. – М.: Политиздат, 1991. – 486 с.
78. Примаков Е.М. Восток после краха колониальной системы / Е.М. Примаков. – М.: Наука, 1982. – 527 с.
79. Примаков Е.М. Мир после 11 сентября и вторжения в Ирак / Е.М. Примаков. – 2-е изд., доп. – Екатеринбург: ИД «ПироговЪ», 2003.
80. Проблемы арабской культуры. Памяти академика И.Ю. Крачковского. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. – 386 с.
81. Ражбадинов М.З. Радикальный исламизм в Египте (На примере деятельности организаций «Аль-Джихад» и «Аль-Гамма аль-Исламийя») / М.З. Ражбадинов. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 274 с.
82. Раззаков Ф. Век террора: Хроника покушений / Ф. Раззаков. – М.: Прогресс, 1997. – 427 с.
83. Религии мира. Энциклопедия для детей. – Т. 6. – Ч.1. – М.: Аванта+, 1997. – 704 с.; Ч.2. – М.: Аванта+, 1998. – 654 с.
84. Рубби А. Палестинский марафон = Con Arafat in Palestina: 30 лет борьбы за мир на Ближнем Востоке: [Пер. с итал. Г.П. Смирнова]. – М.: Международные отношения, 2001. – 245 с.
85. Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма / К.Н. Салимов. – Минск: Харвест, 2005. – 325 с.
86. Сатановский Е. Палестинская проблема – век XXI / Е. Сатановский // Международная жизнь. – 2003. – № 11. – 107-117.
87. Смирнов А. Арабо-израильские войны / А. Смирнов. – М.: Вече, 2003. – 384 с.

88. Смирнов А. Израиль в огне джихада / А. Смирнов. – М.: Вече, 2004. – 416 с.
89. Спольников В.Н. Афганистан. Исламская оппозиция. Истоки и цели / В.Н. Спольников. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
90. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма / М.Т. Степанянц. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. – 192 с.
91. Сурков Н. За кулисами Кэмп-Дэвида / Н. Сурков // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 3. – С. 65-69.
92. Таннер С. Афганистан: история войн от Александра Македонского до падения «Талибан» / С. Таннер. – М.: Эксмо, 2004. – 245 с.
93. Тардже Д. Мир паломничества / Д. Тардже; [пер. М. Гурвиц]. – М.: БММ АО, 1998. – 192 с.
94. Терроризм: психологические корни и правовые оценки // Круглый стол ж-ла «Государство и право». – 1995. – № 4. – 34-46.
95. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М.: Питер, 2003. – 342 с.
96. Труевцев К. Усама бен Ладен и генезис «Аль-Каиды» / К. Труевцев // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 2. – С. 12-20.
97. Фильштинский И.М. История арабской литературы / И.М. Фильштинский. – Т. 1. – М.: Наука, 1980. – 671 с.
98. Хазанов А. Израиль – «Хезболла»: невыученные уроки / А. Хазанов // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 42-44.
99. ХАМАС: От собраний в мечетях – к сердцу политической жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.palestine-info.ru/code/AFF/aff.php?id=8483&catuorie=3>.
100. Хиро Д. Иран под властью аятолл / Д. Хиро // Афро-азиатский мир в XX веке: власть и насилие. Вып. 2. – М.: ИНИОН, 2000. – С. 52-114.
101. Шагаль В. Ислам и его ненавистники / В. Шагаль // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 4. – С. 53-55.
102. Шеин А. Рубежи ближневосточного урегулирования / А. Шеин // Международная жизнь. – 1996. – № 1. – С. 72-77.
103. Эпштейн А.Д. Бесконечное противостояние. Израиль и арабский мир: войны и дипломатия: история и современность / А.Д. Эпштейн. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003. – 245 с.
104. Эпштейн А.Д. Израиль и проблема палестинских беженцев: история и политика / А.Д. Эпштейн. – М.: Ин-т Ближнего Востока, 2005. – 214 с.
105. Юхананов Ю.А. Этот расколотый единый мир... / Ю.А. Юхананов // Диалектика. Системность. Международные отношения. Конфликты и «Объединенные Нации». – Madison: Naami Press, 2000. – 435 с.

Етнічні та міжконфесійні конфлікти в сучасному світі

1. Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология / В.А. Авксентьев // Социс. – 1996. – № 12. – С. 43-49.
2. Аг А. Введение в теорию конфликта / А. Аг // Мир политики. Суждения и оценки западных политологов. – М., 1992. – 252 с.
3. Ахиезер А. Культурные основы этнических конфликтов / А. Ахиезер // Общественные науки и современность (ОНС). – 1994. – № 4. – С. 45-52.
4. Баранов Е.Г. Нациопатия – источник конфликтов / Е.Г. Баранов // ОНС. – 1996. – № 6. – С. 67-75.
5. Бородкин Ф.М. Внимание, конфликт! / Ф.М. Бородкин. – Новосибирск: Наука, 1989. – 190 с.
6. Бреннингмейер О. Предотвращение этнического конфликта / О. Бреннингмейер // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 3. – С. 38-46.

7. Восток – Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: [Учеб. пособ.] / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: МГИМО; РОССПЭН, 2002. – 450 с.
8. Востриков С.В. Карабахский узел как конфликтогенный фактор Закавказья / С.В. Востриков // Полис. – 1998. – № 6. – С. 142-148.
9. Востриков С.В. Урегулирование конфликтов в ближнем зарубежье / С.В. Востриков // Полис. – 1999. – № 5. – С. 129-136.
10. Гоптарева И.Б. О возможных механизмах разрешения конфликта / И.Б. Гоптарева // Полис. – 1998. – № 6. – С. 5-18.
11. Грант Н. Конфликты XX века / Невилл Грант. – М.: Физкультура и спорт, 1995. – 456 с.
12. Доронина Н.И. Международный конфликт / Н.И. Доронина. – М.: Международные отношения, 1981. – 338 с.
13. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии: [Курс лекций] / Д.П. Зеркин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 541 с.
14. Ковачик П. Предупреждение и разрешение конфликтов / П. Ковачик. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 225 с.
15. Кременюк В.А. Об исследовании международных конфликтов / В.А. Кременюк // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2001. – № 2. – С. 45-59.
16. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, технологии, решения / М.М. Лебедева. – М.: Аспект-пресс, 1997. – 271 с.
17. Мацнев А.А. Этнополитические конфликты: природа, типология и пути урегулирования / А.А. Мацнев // Социально-политический журнал (СПЖ). – 1996. – № 4. – С. 15-21.
18. Международные и внутренние аспекты регулирования политических и социальных конфликтов в РФ. – М.: МОНФ, 1999. – 345 с.
19. Мирский Г. Еще раз о распаде СССР и этнических конфликтах / Г. Мирский // МЭМО. – 1997. – № 2. – С. 12-22.
20. Михайлов В.А. Принцип «воронки», или механизм развертывания межэтнического конфликта / В.А. Михайлов // Социс. – 1993. – № 5. – С. 57-63.
21. Сперанский В.И. Конфликтогенные факторы и причины конфликтов / В.И. Сперанский // СПЖ. – 1996. – № 3. – С. 34-49.
22. Степанов Е.И. Отечественная конфликтология: к вопросу о становлении и развитии / Е.И. Степанов // Социс. – 1998. – № 10. – С. 50-57.
23. Финдлей Т. Предотвращение, разрешение вооруженных конфликтов и контроль над ними / Т. Финдлей // МЭМО. – 1996. – № 1. – С. 45-51.
24. Фишер Р. Подготовка к переговорам / Р. Фишер, Д. Эртель. – М.: Филинь, 1996. – 264 с.
25. Чумиков А.Н. Ведение переговоров: коммуникация, фасилитация, медиация [Учеб. пособ.] / А.Н. Чумиков. – М.: Унив. гуманитар. лицей, 1997. – 550 с.
26. Чумиков А.Н. Управление конфликтами / А.Н. Чумиков. – М.: Унив. гуманитар. лицей, 1995. – 346 с.
27. Этнические и региональные конфликты в Евразии. Кн. 3: Международный опыт разрешения этнических конфликтов / Общ. ред. Б. Коппитерс, Э. Ремакль, А. Зверев. – М.: Весь мир, 1997. – 335 с.
28. Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра; [пер. с англ. Л. Зиминой, Н. Кулаковой]; ред. В. Тишков, М. Устинова; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Бергхофский исслед. центр конструктив. урегулирования конфликтов. – М.: Наука, 2007. – 435 с.

**Близькосхідна проблема: витоки і шляхи врегулювання.
Ісламський фундаменталізм та арабо-ізраїльський конфлікт**

Джерела

1. Абдуллахи Ахмед Ан-Наим. На пути к исламской реформации / Ахмед Ан-Наим

- Абдуллахи. – М.: Музей и общественный центр имени Андрея Сахарова, 1999. – 288 с.
2. Абу Мазен (Махмуд Аббас). Путь в Осло / Мазен Абу. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1996. – 306 с.
 3. Архипов В. Палестина глазами русского путешественника // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 1. – С. 59-62.
 4. Ближневосточный конфликт. 1947-1967. Документы из архива внешней политики Российской Федерации: В 2 т. – Т. 1: 1947-1956; Т. 2: 1957-1967. – М.: МФД, 2003.
 5. Виноградов В. Дипломатия: люди и события (Из записок посла) / В. Виноградов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 496 с.
 6. Даян М. Арабо-израильские войны 1956, 1967: [пер. с англ.] / М. Даян, Ш. Тевет. – М.: Изографус: ЭКСМО, 2003. – 496 с.
 7. Зейналов М.М. Незабываемые встречи с Председателем Арафатом (Записки дипломата). – М.: Реалии, 2002. – 181 с.
 8. Каддафи М. Изратина. Белая книга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kaddafi.ru.
 9. Меир Голда. Моя жизнь / Голда Меир. – Чимкент: Аурика, 1997. – 560 с.
 10. Наркисс Узи. За единый Иерусалим / Узи Наркисс. – М.: Слово, 1990. – 392 с.
 11. От первого лица. Генеральный секретарь «Хезболлы» Хасан Насралла о текущем моменте и планах организации (интервью) // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 48-49.
 12. Палестино-израильский конфликт в зеркале общественного мнения и международной дипломатии: (после саммита в Кэмп-Дэвиде и начала «интифады Аль-Акса»): [Сб. статей и документов]. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – 250 с.
 13. Палестинская проблема. Документы ООН, международных организаций и конференций. – М.: Международные отношения, 1984. – 550 с.
 14. «Партия Аллаха» в зеркале мировой прессы // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 45-47.
 15. Перес Ш. Новый Ближний Восток / Шимон Перес. – М.: Высшая школа, 1994. – 300 с.
 16. Программы урегулирования палестино-израильского конфликта: три года после переговоров в Кэмп-Дэвиде и Табе: [Сб. статей и документов] / Под ред. А.Д. Эпштейна; Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – 284 с.

Литература

1. Аналитические записки: Израиль и арабо-израильский конфликт: [Сб. статей] / Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока. – М.: ИБВ, 2004. – 256 с.
2. Бакланов А. Ближневосточный мирный процесс: как восстановить динамику? / А. Бакланов // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 6. – С. 32-42.
3. Бакланов А. Ближневосточный узел противоречий / А. Бакланов // Международная жизнь. – 2004. – № 4-5. – С. 153-158.
4. Бакланов А.Г. Ближний Восток на рубеже XXI века: к созданию системы региональной безопасности / А. Бакланов. – М.: МГИМО, 2001. – 245 с.
5. Бакланов А.Г. Ближний Восток: «дорожная карта» региональной безопасности / А.Г. Бакланов. – М.: Ин-т Ближнего Востока, 2006. – 136 с.
6. Ближневосточная политика великих держав и арабо-израильский конфликт. В 2-х т. – Т.1.: Закономерности и особенности. Ч.1 / Арзамасский гос. пед. ин-т им. А.П. Гайдара; Нижегородский гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского, Ин-т стратегических исследований / Под общ. ред. О.А. Колобова. – Н. Новгород: Изд-во АГПИ, 2008. – 356 с.
7. Большой Ближний Восток: стимулы и предварительные итоги демократизации / В.А. Гусейнов; Ин-т стратегических оценок и анализа. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 345 с.
8. Добаев И. Неправительственные религиозно-политические организации исламского мира / И. Добаев // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 4. –

С. 91-97.

9. Звягельская И. Государство Израиль / И. Звягельская, Т. Карасова, А. Федорченко. – М.: ИВ РАН, 2005. – 560 с.
10. Кеппель Ж. Джихад. Экспансия и закат исламизма / Ж. Кеппель. – М.: Ладомир, 2000. – 468 с.
11. Киселёв В.И. Палестинская проблема в международных отношениях / В.И. Киселев. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1988. – 325 с.
12. Киселёв В.И. Палестинская проблема и ближневосточный кризис / В.И. Киселев. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 191 с.
13. Кон-Шербок Д. Палестино-израильский конфликт: Две точки зрения / Д. Кон-Шербок, Д. Эль-Алами: [пер. с англ. В. Новикова]. – М.: Изд.-торговый дом «Гранд», Фаир-пресс, 2002. – 316 с.
14. Кудрявцев А.В. Исламский мир и палестинская проблема / А.В. Кудрявцев. – М.: Наука, 1990. – 133 с.
15. Медведко Л. Россия, Запад, ислам: «столкновение цивилизаций»? / Л. Медведко. – М.: Кучково поле, 2003. – 512 с.
16. Мирский Г. Американская сверхдержава против исламистского терроризма / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 3. – С. 71-81.
17. Мирский Г. Багдадский приговор / Г. Мирский // Новое Время. – 2006. – № 46. – С. 22-27.
18. Мирский Г. Израиль и палестинцы: самый длительный конфликт / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 3. – С. 96-103.
19. Мирский Г. Ислам и транснациональный терроризм / Г. Мирский // Политический класс. – 2005. – № 10. – С. 23-29.
20. О цивилизационном факторе в мировой политике. Дискуссия // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 11. – С. 86-92.
21. Оганян Р. Театр террора / Р. Оганян. – М.: Грифон, 2006. – 336 с.
22. Олимпиев А.Ю. Ближний и Средний Восток: актуальные проблемы международных отношений [Монография] / А.Ю. Олимпиев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 240 с.
23. Пластун В. Эволюция деятельности экстремистских организаций в странах Востока / В. Пластун. – Новосибирск: Сиб. хронограф, 2002. – 244 с.
24. Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта / Е.М. Примаков. – М.: Мысль, 1978. – 374 с.
25. Примаков Е.М. Ближний Восток на сцене и за кулисами: (вторая половина XX – начало XXI в.): конфиденциально / Е.М. Примаков. – М.: Российская газета, 2006. – 384 с.
26. Рубби А. Палестинский марафон = Con Arafat in Palestina: 30 лет борьбы за мир на Ближнем Востоке: [Пер. с итал. Г.П. Смирнова]. – М.: Международные отношения, 2001. – 245 с.
27. Рубинштейн А. От Герцля до Рабина и дальше. – М., 2002.
28. Смирнов А. Арабо-израильские войны / А. Смирнов. – М.: Вече, 2003. – 384 с.
29. Смирнов А. Израиль в огне джихада / А. Смирнов. – М.: Вече, 2004. – 416 с.
30. Сурков Н. За кулисами Кэмп-Дэвида / Н. Сурков // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 3. – С. 65-69.
31. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Сэмюэль Хантингтон: [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
32. Шеин А. Рубежи ближневосточного урегулирования / А. Шеин // Международная жизнь. – 1996. – № 1. – С. 72-77.
33. Эпштейн А.Д. Бесконечное противостояние. Израиль и арабский мир: войны и дипломатия: история и современность / А.Д. Эпштейн. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003. – 245 с.
34. Эпштейн А.Д. Израиль и проблема палестинских беженцев: история и политика / А.Д. Эпштейн. – М.: Ин-т Ближнего Востока, 2005. – 214 с.

Курдська проблема в Туреччині, Сирії, Іраку, Ірані

Джерела

1. Барзани М. Мустафа Барзани и курдское освободительное движение (1931-1961 гг.) / Масуд Барзани: [пер. с курдск. А.Ш. Хаурами]. – СПб.: Наука, 2005. – 373 с.
2. Основной закон Турции (20 апреля 1924 г.) // Конституции буржуазных стран. В 4-х т. – Т. 3. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – С. 10-25.

Література

1. Ахмедов В.М. Проблема межконфессионального и межобщинного согласия в современной Сирии / В.М. Ахмедов // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 220-230.
2. Дружиловский С.Б. Курдская проблема в Турецкой Республике / С.Б. Дружиловский // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 317-336.
3. Дружиловский С.Б. Турецкая Республика в 80-90-е годы / С.Б. Дружиловский. – М.: Научная книга, 1998. – 112 с.
4. Жигалина О.И. Мулла Мустафа Барзани. Исторический портрет / О.И. Жигалина. – М.: ИВ РАН, 2013. – 240 с.
5. Жигалина О.И. Эволюция курдского национального движения в странах Западной Азии / О.И. Жигалина // Государство, общество, международные отношения на мусульманском Востоке (Афганистан, Иран, Пакистан, Турция, этнический Курдистан, соседние мусульманские районы). – М.: ИВ РАН, Крафт+, 2014. – С. 266-280.
6. Загорнова Е.В. Курдский вопрос в Сирии / Е.В. Загорнова // Востоковедный сборник. – Вып. 6. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего востока, 2004. – С. 74-80.
7. Конфликтная этничность и этнические конфликты: [Сб. статей] / Отв. ред. Л.М. Дробижева. – М.: Ин-т этнологии и антропологии, 1994. – 224 с.
8. Конфликты на Востоке: этнические и профессиональные: [Учеб. пособ. для вузов] / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
9. Курдская проблема. Международный аспект: [Учеб. пособ.]. – М.: Дипломат. акад. МИД России, 2001. – 160 с.
10. Курдский вопрос в Западной Азии в начале XXI века: [Сб. статей] / Ин-т востоковедения РАН; Ин-т Дальнего Востока РАН; отв. ред. О.И. Жигалина. – М.: ИВ РАН, 2006. – 341 с.
11. Лазарев М. Мустафа Барзани / М. Лазарев // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 6. – С. 54-57.
12. Лазарев М.С. Категории курдской истории / М.С. Лазарев // Лазаревские чтения. Вып 1. – М., 2012. – С. 67-95.
13. Магомедханов В.М. Мустафа Барзани. Мехабадская гвардия [Электронный ресурс] / В.М. Магомедханов. – Режим доступа: <http://istorja.ru/forums/topic/2401-mustafa-barzani-i-mehabadskaya-respublika/>
14. Матвеев И.А. Этноконфессиональный баланс в Сирии в новых геополитических условиях: проблемы и перспективы / И.А. Матвеев // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 230-244.
15. Примаков Е.М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века) / Е.М. Примаков. – М.: ИИК «Российская газета», 2006. – 384 с.
16. Сирия: проблемы внутривосточной стабильности и внешней безопасности. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – 256 с.
17. Смирнова И.А. Курды: судьбы, культура, язык / И.А. Смирнова // Новый Курдистан. – 1999. – № 1-2 (18-19). – С. 23-29.

18. Степанова Н.В. Проблема курдов в Ираке / Н.В. Степанова // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 168-220.
19. Турция между Европой и Азией: Итоги европеизации на исходе XX века. – М.: Крафт+, ИВ РАН, 2001. – 345 с.
20. Устинов Е.И. Разделяют, желая властвовать. Как западные державы используют этноконфессиональный фактор на Ближнем и Среднем Востоке / Е.И. Устинов // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 6. – С. 49-52.
21. Южный Курдистан сегодня (Уроки кризиса). – М.: ИВ РАН, 1997. – 240 с.
22. Ямпольська Л.М. Курдський національний рух і військово-політична діяльність Мустафи Барзані (1903–1979) / Л.М. Ямпольська // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 122 (7). – С. 153-158.

Етноконфесійні проблеми Афганістану в ХХ – на початку ХХІ ст.

Джерела

1. Абдурахман-хан, эмир Афганистана. Автобиография Абдурахман-хана, эмира Афганистана: [пер. М. Грулева]: В 2-х т. – СПб.: Изд-во В. Березовского, 1902.
2. Бабур-наме. Записки Бабура: [пер. М. Салье]. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958. – 524 с.
3. Бурхануддин-хан-и-Кушкеки, Каттаган и Бадахшан. Данные по географии страны, естественноисторическим условиям, населению, экономике и путях сообщения: [пер. с перс. П.П. Введенского]. – Ташкент, 1926. – 220 с.
4. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / Под ред. И.Д. Левина. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 780 с.
5. Конституция Афганистана. – Кабул, 1964.
6. Этнический состав населения Исламского Государства Афганистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nationalsecurity.ru/maps/afghanistanethno>.

Література

1. Абаева Т.Г. Очерки истории Бадахшана / Т.Г. Абаева / предисл. Н.Б. Байковой]; Акад. наук УзССР. – Ташкент: Наука, 1964. – 163 с.
2. Алексеенков П. Аграрный вопрос в Афганском Туркестане / П. Алексеенков. – М.: Наука, 1933. – 155 с.
3. Арунова М. Афганистан на перепутье / М. Арунова // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 1. – С. 16-18.
4. Афганистан. Война и проблемы мира / Отв. ред. А.Д. Давыдов. – М.: Прибой, 1998. – 224 с.
5. Афганистан. Проблемы войны и мира / Г.П. Ежов, М.Р. Арунова, Ш.М. Рустайи, Ю.В. Босин. – М.: ИВ РАН, 1996. – 190 с.
6. Ахрамович Р.Т. Афганистан в 1961-1966 гг. Политическое положение. Конституционная реформа / Р.Т. Ахрамович. – М.: Наука, 1967. – 172 с.
7. Багдасаров С.Б. Население Ирана, особенности его культуры, быта, нравов: [Учеб. пособ.] / С.Б. Багдасаров. – М.: Б.и., 1977. – 97 с.
8. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана / В.В. Бартольд. – СПб., 1903. – 176 с.
9. Босин Ю. В. Национальный состав Афганистана к 70-80-м гг. / Ю. В. Босин // Афганистан: проблемы войны и мира. – М.: Наука, 1996. – С. 124-132.
10. Босин Ю. В. Проблема афганских беженцев / Ю. В. Босин // Восток и современность. – 1990. – № 2. – С. 46-53.
11. Босин Ю. В. Этнический фактор во внутриафганском конфликте (исторический анализ) / Ю. В. Босин. – Восток. – 1999. – № 5. – С. 78-84.
12. Брук С.И. Население мира: этнодемографический справочник / С.И. Брук. – М.: Наука, 1986. – 528 с.

13. Булатов Ю.А. Хальк и Парчам: основные этапы борьбы за завоевание политической власти в Афганистане / Ю. А. Булатов. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 186 с.
14. Гамильтон А. Афганистан / А. Гамильтон: [пер. с англ.]. – СПб., 1908. – 334 с.
15. Ганковский Ю.В. Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы / Ю.В. Ганковский. – М.: Изд-во вост. литературы, 1958. – 226 с.
16. Гареев М.А. Афганская страда / М.А. Гареев; Академия военных наук. – 3-е изд., уточн. и доп. – М.: ИНСАН, 2002. – 416 с.
17. Григорьев С. Е. Панджшер в 1975-1990 годах глазами афганского историка / С. Е. Григорьев. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1997. – 128 с.
18. Грюнберг А. А. Нуристан. Этнографические и лингвистические заметки / А. А. Грюнберг / Страны и народы Востока. Вып.10. – М.: Наука, 1971. – 155 с.
19. Губар М. Г. Афганистан на пути истории / М. Г. Губар; [пер. с дар. М. Давлятова]. – М.: Наука, 1987. – 206 с.
20. История Афганистана с древнейших времен и до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М.: Мысль, 1982. – 368 с.
21. История вооруженных сил Афганистана 1747-1978 гг. – М.: Наука, 1985. – 206 с.
22. История таджикского народа. В 2-х т. – М.: Наука, 1964.
23. Йеттмар К. Религии Гиндукуша / К. Йеттмар: [пер. с нем.]. – М.: Наука, 1986. – 226 с.
24. Коргун В.Г. Афганистан в 20-30-е гг. XX в. Страницы политической истории / В.Г. Коргун. – М.: Наука, 1979. – 160 с.
25. Коргун В. Г. Интеллигенция в политической жизни Афганистана / В. Г. Коргун. – М.: Наука, 1983. – 198 с.
26. Коргун В. Г. История Афганистана. XX век / В. Г. Коргун. – М.: ИВ РАН, Крафт+, 2004. – 525 с.
27. Лавров А. Афганистан без талибов / А. Лавров // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 12. – С. 10-15.
28. Лалетин Ю.П. Этносы в Афганистане: напряженность взаимоотношений / Ю.П. Лалетин // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 353-379.
29. Лалетин Ю. П. Межэтническое взаимодействие в Афганистане / Ю. П. Лалетин // Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – С. 289-314.
30. Лебедев К. А. Афганский народ – пуштуны / К. А. Лебедев. – М.: ЭКСМО, 1997. – 185 с.
31. Логашева Б. Р. Этнокультурная ситуация в Афганистане / Б. Р. Логашева / Расы и народы. – Вып. 16. – М.: Наука, 1986. – 126 с.
32. Марсен П. Талибан: Война и религия в Афганистане / Питер Марсен: [пер. с нем.]. – М.: Городец, 2002. – 320 с.
33. Массон В.М. История Афганистана В 2-х т. / В.М. Массон, В.А. Ромодин: В 2-х т. – Т.2. – М.: Наука, 1964. – 552 с.
34. Международная конференция «Сценарии для Афганистана»: Европа и США слишком много вложили в Афганистан, чтобы просто уйти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fergananews.com/article.php?id=6988>.
35. Назаров Х. Народные и просветительско-антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начало XX веков) / Х. Назаров. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 220 с.
36. Народы мира. Историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 550 с.
37. Народы Передней Азии / Под ред. Н.А. Кислякова, А.И. Першица. – М.: Издательство АН СССР, 1957. – 615 с.
38. Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов / Л.В. Ошанин: В 3-х ч. – Ереван, 1959.

39. Пластун В.Н. Эволюция деятельности экстремистских организаций в странах Востока / В.Н. Пластун. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. – 712 с.
40. Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии / Ахмед Рашид: [пер. с англ. М. Поваляева]. – М.: Библион – Русская книга, 2003. – 368 с.
41. Рейснер И.М. Независимый Афганистан / И.М. Рейснер. – М. – Л: Госиздат, 1928. – 320 с.
42. Рейснер И.М. Развитие феодализма и образование государства у афганцев / И.М. Рейснер. – М.: АН СССР, 1954. – 295 с.
43. Риштия С.К. Афганистан в XIX веке // С.К. Риштия: [пер. с персидск.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 478 с.
44. Робертсон Дж.С. Кафиры Гиндукуша (Извлечение) / Дж. С. Робертсон: [пер. с англ. А. Половцева, А. Снесарева]. – Ташкент, 1906.
45. Сатторзода А. США и их союзникам выгоден управляемый конфликт в Афганистане [Электронный ресурс] / Абдунаби Сатторзода. – Режим доступа: <http://www.fergananews.com/article.php?id=7037>.
46. Сикоев Р.Р. Талибы: религиозно-политический портрет / Р.Р. Сикоев. – 2-е изд. – М.: Институт востоковедения РАН, Изд-во «КРАФТ+», 2004. – 256 с.
47. Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти / М. Ф. Слинкин. – Симферополь: Книжное изд-во, 1999. – 215 с.
48. Спольников В. Н. Афганистан. Исламская оппозиция. Истоки и цели / В. Н. Спольников. – М.: Наука, 1990. – 266 с.
49. Страны и народы. Зарубежная Азия. Общий обзор / Л.И. Куракова, В.Т. Зайчиков [и др.]. – М.: Мысль, 1979. – 381 с.
50. Таннер С. Афганистан: история войн от Александра Македонского до падения «Талибан» / С. Таннер. – М.: ЭКСМО, 2004. – 448 с.
51. Темирханов Л. Хазарейцы. Очерки новой истории / Л. Темирханов. – М.: Наука, 1972. – 140 с.
52. Тихонов Ю. Пуштунские племена в гражданской войне в Афганистане / Ю. Тихонов // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 6. – С. 66-73.
53. Файз М. Книга упоминаний о мятеже / Мухаммад Файз: [пер. с дари]. – М.: Наука, 1988. – 282 с.
54. Фундаментализм / Под ред. З.И. Левина. – М.: Институт востоковедения РАН, Изд-во «КРАФТ+», 2003. – 264 с.
55. Ямпольська Л.М. Міжетнічні відносини в Афганістані другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: витоки, специфіка, сценарії розвитку / Л.М. Ямпольська // Сучасні тенденції сходовознавства: Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2012 р.). – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2012. – С. 177-183.
56. Ямпольська Л.М. Полікультурність як конфліктогенний фактор міжетнічних відносин Афганістану в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. / Л.М. Ямпольська // Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції, 10 березня 2017 р., м. Київ; ред. кол.: Салата О.О., Саган Г.В., Куцик Р.Р. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. – С. 114-123.

Етноконфесійні проблеми Ірану в ХХ – на початку ХХІ ст.

Джерела

1. Книга царей, или Шах-наме: Эпические предания народов Ирана / Литературный пересказ Н. Кондыревой. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 384 с.
2. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / Под ред. И.Д. Левина. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 780 с.
3. Пехлеви М.Р. Мое служение родине: [Мемуары] / Мохаммед Реза Пехлеви. – М., 1961.
4. Основной закон Ирана (30 декабря 1906 г.) // Конституции буржуазных стран: В 4-х т. – Т. 3. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – С. 35-42.

5. Хомейни Р.М. Религиозное и политическое завещание / Рухолла Мусави Хомейни. – М.: Палея, 1999. – 104 с.

Литература

1. Агаев С.Л. Иран между прошлым и будущим. События, люди, идеи / С.Л. Агаев. – М.: Политиздат, 1987. – 317 с.
2. Агаев С.Л. Иран в прошлом и настоящем (Пути и формы революционного процесса) / С.Л. Агаев. – М.: Наука, 1986. – 271 с.
3. Алиев С. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX веке / С. Алиев. – М.: Наука, 1985. – 285 с.
4. Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране / С.М. Алиев // Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР. – № 77. – М., 1960. – С. 76-79.
5. Ансари Х. Имам Хомейни: Политическая борьба от рождения до кончины / Хамид Ансари. – М.: Восточная литература, 1999. – 332 с.
6. Асатрян Г.С. Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до «Азербайджанского мифа» / Г.С. Асатрян; ЕГУ, кафедра иранистики; отв. ред.: А.Г. Арешев, В.А. Аракелова. – Ереван: «Кавказский центр иранистики», 2012. – 130 с.
7. Бабушкин Ю.Д. Ирано-иракская война. Положение в Персидском заливе / Ю.Д. Бабушкин. – М.: Знание, 1987. – 87 с.
8. Барзегар К. Тегеран – союзник, а не противник в борьбе против терроризма / К. Барзегар // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 3. – С. 38-39.
9. Генис В.Л. Красная Персия. Большевики в Гиляне. 1920-1921. Документальная хроника / В.Л. Генис. – М.: Центр стратегических и политических исследований, 2000. – 560 с.
10. Гусейнов Г.Б. Место и роль ислама в социально-политической жизни современного Ирана / Г.Б. Гусейнов. – Баку: Элм, 1986. – 201 с.
11. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране / Е.А. Дорошенко. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. – 133 с.
12. Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в современном Иране / Е.А. Дорошенко. – 2-е изд. – М.: Наука, 1985. – 229 с.
13. Жигалина О. Курдский вопрос в ИРИ: решение в диалоге сторон / О. Жигалина // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 27-31.
14. Жигалина О.И. Национальное движение курдов в Иране (1918-1947) / О.И. Жигалина: [Монография]. – М.: Наука, 1988. – 168 с.
15. Жигалина О.И. Проблемы этнокультурной конфликтности в современном Иране / О.И. Жигалина // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 336-353.
16. Жигалина О.И. Этносоциальные процессы в Иране в XIX – XX вв.: Автореферат ... дис. докт. ист. наук: 07.00.03. – Всеобщая история (новая и новейшая история) / О.И. Жигалина. – М., 1996. – 35 с.
17. Жигалина О.И. Этносоциальная эволюция иранского общества: [Монография] / О.И. Жигалина. – М.: Восточная литература, 1996. – 296 с.
18. Иванов М.С. Племена Фарса: кашкайские, хамсе, кухгилуйе, мамасани / М.С. Иванов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 167 с.
19. Иванова М.Н. Национально-освободительное движение в Иране в 1918-1922 гг. / М.Н. Иванова – М.: Наука, 1961. – 181 с.
20. Иран: ислам и власть / Отв. ред. Н. Мамедова. – М.: Институт востоковедения РАН, Издательство «Крафт+», 2001. – 280 с.
21. Иран: эволюция исламского правления / Отв. ред. Н. Мамедова. – М.: ИБВ, 1998. – 240 с.
22. Иранская революция 1978 – 1979 гг. Причины и уроки / Под ред. А.З. Арабаджяна: [Сб. науч. трудов]. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
23. Исламская республика Иран в 90-е годы: (Экономика, политика, культура) / Под ред. Н.М. Мамедовой. – М.: ИВ РАН. – 1998. – 164 с.
24. История Ирана / отв. ред. М.С. Иванов. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 488 с.

25. К्लешторина В.В. Иран 60 – 80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей (Идеология, политика, литература) / В.В. К्लешторина. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
26. Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Под ред. А. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
27. Логашева Б.Р. Туркмены Ирана (историко-этнографическое исследование) / Б.Р. Логашева. – М.: Наука, 1976. – 158 с.
28. Ниязатов Ш.А. Ирано-иракский конфликт: Исторический очерк / Ш.А. Ниязатов. – М.: Наука, 1989. – 174 с.
29. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв.: Курс лекций / Под ред. В.И. Беляева. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во СПб. университета, 2007. – 428 с.
30. Пикулин М.Г. Белуджи / М.Г. Пикулин. – М.: Изд-во восточной литературы, 1959. – 210 с.
31. Савин А. Свет блистательного Хорасана / А. Савин // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 8. – С. 73-78.
32. Складов Л.Е. Иран 60 – 80-х годов: Традиционализм против современности. Революция и контрреволюция / Л.Е. Складов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – 252 с.
33. Современный Иран. Справочник / Л.Е. Авдеева, С.М. Алиев, З.А. Арабаджян [и др.]; РАН, Ин-т востоковедения. – М.: Наука: Восточная литература, 1993. – 307 с.
34. Трубецкой В.В. Бахтиары (оседло-кочевые племена Ирана). – М.: Наука, 1966. – 219 с.
35. Хиро Д. Иран под властью аятолл / Д. Хиро // Афро-азиатский мир в XX веке: власть и насилие. – Вып. 2. – М., 2000. – С. 52-114.
36. Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие: [Учеб. пособ. для высшей школы] / под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – 576 с.

Мусульмансько-коптські відносини в сучасному Єгипті

Джерела

1. Высшие органы государственной власти арабских республик: [законодательная власть, исполнительная власть, конституционные права и свободы, тексты конституций арабских республик] / Сост. М.А. Сапронова. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 310 с.

Література

1. Беляков В. Копты – «недоарабизированные» египтяне / В. Беляков // Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 6. – С. 21-23.
2. Борисов А.Б. Роль ислама во внутренней и внешней политике Египта (XX в.) / А.Б. Борисов. – М.: Наука, 1991. – 215 с.
3. Видясова М.Ф. Египет в последней трети XX века / М.Ф. Видясова, М.Ш. Умеров. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – 320 с.
4. Войтоловский Ф.Г. Националистические идеологии в идейно-политическом спектре глобализирующегося мира / Ф.Г. Войтоловский // Современные международные отношения: этнополитический контекст. – М. – Н.Новгород, 2003. – С. 112-123.
5. Комар В.И. Северная Африка: национальные модели политической культуры / В.И. Комар; Рос. акад. наук, Ин-т Африки. – М.: Ин-т Африки РАН, 1997. – 45 с.
6. Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные: Учеб. пособ. для вузов / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
7. Копты: религия, культура, искусство. – СПб., 1999.
8. Кудрявцев А.В. Мусульmano-коптские конфликты в Египте (70-е годы XX века – начало XXI века) / А.В. Кудрявцев // Ближний Восток и современность. – Вып. 14. – 2002. – С. 89-93.
9. Новейшая история арабских стран Африки, 1917-1987 / Отв. ред. В.В. Наумкин. – М.: Наука, 1990. – 472с.
10. Сапронова М.А. «Берберский вопрос» в странах Магриба / М.А. Сапронова // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 54-76.

11. Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов / Е.Г. Толмачева. – М.: Алетейя, 2003. – 248 с.
12. Труевцев К. Политические системы арабских стран: между авторитаризмом и демократией / К. Труевцев // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 7. – С. 15-21.
13. Умеров М.Ш. Четверть века «демократизации сверху». Осенние парламентские выборы 2000 г. в Египте / М.Ш. Умеров // Ближний Восток и современность. – Вып. 11. – М., 2001. – С. 112-117.
14. Этноссы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие: [Учеб. пособ. для высшей школы] / под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – 576 с.

Етноконфесійні конфлікти в Іраку

Джерела

1. Ясин А. Государство и религиозные авторитеты в Ираке / Ахмед Ясин // Аль-Хаят. – 1999. – 8.05 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dolphin.org/www.israeli-truth.org/AhmedYasin.html>

Література

1. Аналитические записки. Проблемы Ближнего Востока. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – 115 с.
2. Данилин И.В. Глобализация, панамериканизм и развитие этнического фактора в международных отношениях / И.В. Данилин // Современные международные отношения: этнополитический контекст. – М. – Н.Новгород, 2003. – С. 87-92.
3. Ислам. Справочник. – М., 1986.
4. История Курдистана: [Монография]; под ред. М.С. Лазарева, Ш. Х. Мгои. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 1999. – 519 с.
5. Львов В.В. Современная политическая элита Ирака / В.В. Львов // Политическая элита Ближнего Востока. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2000. – С. 113-120.
6. Михайлов А. Иракский капкан / А. Михайлов. – М.: Яуза – ЭКСМО, 2004. – 544 с.
7. Маркарян Р.В. Зона Персидского залива. Проблемы, перспективы / Р.В. Маркарян. – М.: Наука, 1986. – 280 с.
8. Ниязатов Ш.А. Ирано-иракский конфликт. Исторический очерк / Ш.А. Ниязатов. – М.: Наука, 1989. – 174 с.
9. Петров Н.Я. Шиитский фундаментализм и политика экспорта исламской революции / Н.Я. Петров // Народы Азии и Африки. – 1990. – № 4. – С. 26-37.
10. Примаков Е.М. Мир после 11 сентября и вторжения в Ирак / Е.М. Примаков. – 2-е изд., доп. – Екатеринбург: ИД «ПироговЪ», 2003. – 200 с.
11. Слинкин М.М. Ирано-иракская война 1980 – 1988 гг. Борьба на море / М.М. Слинкин. – Симферополь: Таврический национальный ун-т, 2001. – 222 с.
12. Степанова Н.В. Ирак: 1968 – 1988: [Учеб. пособ.] / Н.В. Степанова. – М.: МГИМО, 1992. – 250 с.
13. Степанова Н.В. Проблема курдов в Ираке / Н.В. Степанова // Этноссы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 168-220.
14. Степанова Н.В. Южный Курдистан на пороге XXI века / Н.В. Степанова // Курдская проблема: международный аспект: [Учеб. пособ.]. – М.: ДА МИД РФ, 2001.
15. Уткин А.И. Правда об Ираке, или Битва в Месопотамии / А.И. Уткин. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 480 с.
16. Ямпольська Л.М. Курдський національний рух і військово-політична діяльність Мустафи Барзані (1903–1979) / Л.М. Ямпольська // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 122 (7). – С. 153-158.
17. Ямпольська Л.М. Партикулярна та інтегральна складові курдського націоналізму в ХХ – на початку ХХІ ст. (на прикладі Іраку) / Л.М. Ямпольська // Тези доповідей

Всеукраїнської науково-практичної конференції «Питання сходознавства в Україні» (6-7 квітня 2017 р.) / ХНПУ імені Г.С. Сковороди – ХНУ імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2017. – С. 133-135.

**«Берберське питання» в країнах Магрибу.
Політизація етнічного фактору в сучасному Алжирі**

Джерела

1. Декларация ООН о правах коренных народов. Принята резолюцией 61/295 Генеральной Ассамблеи от 13 сентября 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous_rights.shtml
2. Конституция Алжирской Народно-демократической Республики с изменениями, принятыми на референдуме 28 ноября 1996 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/archives/53>.

Література

1. Аргентов В.А. Старина и новь Магриба / В.А. Аргентов. – М.: Наука, 1997. – 246 с.
2. Балмасов С. Франция взрывает Алжир «кабийской бомбой» / С. Балмасов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.ru/world/restofworld/africa/06-11-2011/1097466-kabilia-0/>.
3. Егоров С.Б. Этническая идентичность на пограничье культур / С.Б. Егоров, С.Б. Киселев, А.Ю. Чистяков. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 174 с.
4. Жюльен Ш.-Андре. История Северной Африки: В 2-х т. – Т.2. Тунис. Алжир. Марокко. От арабских завоеваний до 1830 г. / Ш.-Андре Жюльен; пер. с фр. М.Е. Аничковой. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 423 с.
5. Исаев Л. Рецепты «алжирской весны» / Л. Исаев // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 1 (87). – С. 23-31.
6. Куропаткин А.Н. Алжирия. Военно-статистический обзор / А.Н. Куропаткин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Afrika/XIX/1860-1880/Kuropatkin>
7. Ланда Р.Г. История Алжира. XX век / Р.Г. Ланда. – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – 309 с.
8. Ланда Р.Г. Парадоксы цивилизационных мутаций: алжирское общество на рубеже веков / Р.Г. Ланда // Восточный мир: опыты общественной трансформации: [Сб. статей] / Отв. ред. М.С. Мейер. – М.: Муравей, 2001. – С. 205-245.
9. Миронова В.И. Алжир: проблема берберского меньшинства / В.И. Миронова // Ближний Восток и современность. – Вып. 16. – М., 2002. – С. 76-84.
10. Народы мира. Этнографические очерки. Народы Африки / Под ред. Д.А. Ольдерогге, И.И. Потехина. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 730 с.
11. Омар А. Западноевропейское политико-культурное влияние на развитие стран Магриба в новейшее время и этнокультурный фактор / А. Омар. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1994. – 285 с.
12. Павлуцкая Э.В. Проблемы национализма и их связь с авторитарными тенденциями в Магрибе / Э.В. Павлуцкая // Арабские страны Западной Азии и Северной Африки. Вып. 5. – М., 2002. – С. 124-132.
13. Сапронова М.А. «Берберский вопрос» в странах Магриба / М.А. Сапронова // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 54-76.
14. Сапронова М.А. Проблема политизации этнического фактора в современном Алжире / М.А. Сапронова // Национализм и фундаментализм на Ближнем Востоке. – М.: Астрель, 1999. – С. 132-144.
15. Сапронова М.А. Этнический фактор в странах Магриба (Марокко, Тунис, Алжир) / М.А. Сапронова // Конфликты на Востоке: Этнические и конфессиональные / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – С. 87-105.
16. Сергеев М.С. Берберы Северной Африки: прошлое и настоящее / М.С. Сергеев. – М.: Асти-Издат, 2003. – 214 с.

17. Скороход Л.И. Меньшинства и проблема идентичности в арабском мире / Л.И. Скороход // Арабские страны Западной Азии и Северной Африки. Вып. 5. – М., 2002. – С. 110-121.
18. Уржумов П. Берберский след / П. Уржумов // Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 1. – С. 45-48.
19. Устинов Е.И. Разделяют, желая властвовать (Как западные державы используют этноконфессиональный фактор на Ближнем и Среднем Востоке) / Е.И. Устинов // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 6. – С. 49-52.
20. Ямпольська Л.М. Політизація етнічного фактору в країнах Магрибу у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (на прикладі Алжиру) / Л.М. Ямпольська // Сучасні тенденції сходознавства: Зб. наук. праць за матеріалами Х Всеукраїнської науково-практичної конференції (11-12 квітня 2014 р.). – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. – С. 242-250.

Індо-мусульманський конфлікт в Індії. Кашмірська проблема. Етноконфесійні конфлікти в Пакистані

Джерела

1. Конституция Индии (с изменениями на 1 мая 1955 года). – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 467 с.

Література

1. Алам М. Индо-исламское взаимодействие в Северной Индии в средние века / Музаффар Алам // Восток – Oriens. – 1995. – № 4. – С. 25-29.
2. Баранов С.А. Опыт борьбы центрального правительства с проявлениями сепаратизма в независимой Индии / С.А. Баранов. – М.: ИВ РАН, 2000. – 245 с.
3. Баранов С.А. Сепаратизм в Индии / С.А. Баранов; Ин-т востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2003. – 238 с.
4. Белокреницкий В.Я. Кашмир: забрежит ли свет в конце туннеля? / В.Я. Белокреницкий, В.Н. Москаленко, Т.Л. Шаумян // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 3. – С. 34-37.
5. Белокреницкий В.Я. Пакистан. Особенности и проблемы урбанизации / В.Я. Белокреницкий. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1982. – 252 с.
6. Белокреницкий В.Я. Пакистанский исламорадикализм – эволюция и связь с региональным терроризмом / В.Я. Белокреницкий // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2001. – С. 221-232.
7. Белокреницкий В.Я. Кашмирский очаг исламского экстремизма / В.Я. Белокреницкий, В.Н. Москаленко // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 1. – С. 9-14.
8. Белокреницкий В.Я. Южная Азия в современном политическом мире. Взгляд из Москвы / В.Я. Белокреницкий, В.Н. Москаленко, Т.Л. Шаумян. – Lewiston, N.Y., 2001. – 380 с.
9. Белокреницкий В.Я. Этнические, религиозные и сектантские конфликты в Пакистане / В.Я. Белокреницкий // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 407-433.
10. Бельский А.Г. Идеология и политика современного индусского коммунизма (Научно-аналитический обзор) / А.Г. Бельский. – М.: ИНИОН, 1984.
11. Бельский А.Г. Мусульманский коммунизм в Индии: возникновение, идеология и политика / А.Г. Бельский. – М.: ИНИОН АН СССР, 1988. – 280 с.
12. Ганковский Ю. Пакистан. Суннито-шиитское противостояние / Ю. Ганковский // Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 1. – С. 5-15.
13. Горохов С. Индия: время межконфессиональных проблем / С. Горохов // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 10. – С. 12-23.
14. Ерепешева Л. Раздел Британской Индии: новый взгляд на драматические события полувековой давности / Л. Ерепешева // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 2. – С. 25-28.

15. Зарубежные страны. 1998-2003 гг. История. Экономика. Политика. Международные отношения / Сост. Я.М.Бердичевский. – Запорожье: Премьер, 2003. – С. 336-350.
16. Ключев Б.И. Религия и конфликт в Индии / Б.И. Ключев. – М.: ИВ РАН, 2002. – 236 с.
17. Крысин М.Ю. История необъявленной войны в Кашмире (1947-1948) / М.Ю. Крысин. – Пенза: Пензенский гос. ун-т архитектуры и строительства, 2004. – 298 с.
18. Москаленко В.Н. Политическая роль пакистанской армии / В.Н. Москаленко // Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии. – М.: Крафт+, 2002. – С. 323-358.
19. Москаленко В.Н. Проблемы современного Пакистана / В.Н. Москаленко; Акад. наук СССР, Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1970. – 64 с.
20. Пакистанское общество. Экономическое развитие и социальная структура / Под ред. Ю.В. Ганковского. – М.: Наука, 1987. – 312 с.
21. Плешов О.Б. Ислам, исламизм и номинальная демократия в Пакистане / О.Б. Плешов. – М.: ИВ РАН, Крафт+, 2003. – 256 с.
22. Шаумян Т.Л. Кто и почему воюет в Кашмире? / Т.Л. Шаумян. – М.: Центр стратегической инициативы, 1999. – 63 с.
23. Энциклопедия Пакистана / Отв. ред. Ю.В. Ганковский. – М.: Фондамента пресс, 1998. – 639 с.
24. Южная Азия: конфликты и геополитика / Под ред. В.Я. Белокреницкого. – М.: ИВ РАН, 1999. – 174 с.

Проблеми і перспективи врегулювання етноконфесійних конфліктів. Роль ООН

Джерела

1. Заявление «четверки» международных посредников по урегулированию ближневосточного конфликта от 20 сентября 2006 г. // Организация Объединенных Наций: [Сб. документов] / Под ред. В.В. Вахрушева. – М., 1981. – 623 с.
2. Палестинская проблема: документы ООН, международных организаций и конференций / Сост. Р. Давыдков. – М.: Прогресс, 1984. – 240 с.
3. Текст резолюции Совета Безопасности ООН 1397 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2002/>.
4. Текст резолюции Совета Безопасности ООН 1559 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2004/index.html>.
5. Текст резолюции Совета Безопасности ООН 1701 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2006/res1701.htm>.

Література

1. Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология / В.А. Авксентьев // Социс. – 1996. – № 12. – С. 43-49.
2. Айманбетова А.С. Региональные организации коллективной безопасности: [Монография] / А.С. Айманбетова. – М.: МГИМО-Университет, 2004. – 232 с.
3. Аналитические записки – Израиль и арабо-израильский конфликт / Сост. А.О. Филоник. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – 350 с.
4. Арешидзе Л.Г. Международные отношения в Восточной Азии: угрозы и надежды / Л.Г. Арешидзе. – М.: Международные отношения, 2007. – 296 с.
5. Ахиезер А. Культурные основы этнических конфликтов / А. Ахиезер // Общественные науки и современность (ОНС). – 1994. – № 4. – С. 45-52.
6. Батюк В.И. Миротворческая деятельность ООН и великие державы / В.И. Батюк // США: экономика, политика, идеология. – 1996. – № 12. – С. 15-32.
7. Бодански Й. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / Й. Бодански. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
8. Большая игра. Ближневосточный передел // Евразия сегодня. – 2003. – 22 июня.
9. Бородкин Ф.М. Внимание, конфликт! / Ф.М. Бородкин, Н.М. Коряк. – Новосибирск: Наука, 1989. – 190 с.
10. Бреннингмейер О. Предотвращение этнического конфликта / О. Бреннингмейер // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 3. – С. 38-46.
11. Временные силы ООН в Ливане – справочная информация / Официальный сайт ООН

[Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.un.org/russian/peace/pko/unifil/index.html>

12. Гоптарева И.Б. О возможных механизмах разрешения конфликта / И.Б. Гоптарева // Полис. – 1998. – № 6. – С. 5-18.
13. Грант Н. Конфликты XX века / Невилл Грант. – М.: Физкультура и спорт, 1995. – 456 с.
14. Гусаров В.И. Ближневосточное урегулирование: проблемы и перспективы / В.И. Гусаров. – Восток. – 1998. – № 2. – С. 43-47.
15. Заемский В.Ф. ООН и миротворчество: [Курс лекций] / В.Ф. Заемский. – М.: Международные отношения, 2008. – 308 с.
16. Каррас Ч. Искусство ведения переговоров / Честер Ли Каррас. – М.: ЭКСМО, 1997. – 400 с.
17. Ковачик П. Предупреждение и разрешение конфликтов / П. Ковачик. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 225 с.
18. Корнелиус Х. Выиграть может каждый: как разрешать конфликты / Х. Корнелиус. – М.: Стрингер, 1992. – 215 с.
19. Коэн Л. Искусство торговаться, Или все о переговорах / Л. Коэн, П. Гудман. – М.: СП «Эф-Эй-Би», 1995. – 225 с.
20. Крисберг Л. Мирозидание, миросохранение и разрешение конфликтов / Л. Крисберг // Социс. – 1990. – № 11. – С. 28-32.
21. Крицкий Е.В. Восприятие конфликта как индикатор межэтнической напряженности / Е.В. Крицкий // Социс. – 1996. – № 9. – С. 116-121.
22. Куклина И.Н. ООН и проблемы южноафриканского региона / И.Н. Куклина. – М.: Наука, 1990. – 323 с.
23. Курс ведения переговоров с установкой на сотрудничество / Под ред. Е.Н. Ивановой. – Рига – СПб.: Решение, 1995. – 152 с.
24. Ландбасо Ангуло А. Терроризм и этнополитические конфликты / А. Ангуло Ландбасо: В 2-х кн. – Кн. 2. Терроризм сегодня. – М.: Огни, 2004. – 240 с.
25. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, технологии, решения / М.М. Лебедева. – М.: Аспект-пресс, 1997. – 271 с.
26. Международные отношения: теории, конфликты, организации / Под ред. проф. П.А. Цыганкова. – М.: Альфа-М, 2004. – 245 с.
27. Митрошенков О.А. Эффективные переговоры / О.А. Митрошенков. – М.: «ИНФРА-М», «Весь мир», 2000. – 280 с.
28. Михайлов В.А. Принцип «воронки», или Механизм развертывания межэтнического конфликта / В.А. Михайлов // Социс. – 1993. – № 5. – С. 57-63.
29. Морозов Г.И. ООН: опыт миротворчества / Г.И. Морозов // Мировая экономика и международные отношения (МЭМО). – 1994. – № 7. – С. 16-25.
30. Новосельцев В.И. Системная конфликтология / В.И. Новосельцев. – Воронеж: Кварта, 2001. – 174 с.
31. Нравственные ограничения войны: проблемы и примеры / Под общ. ред. Б. Коппитерса, Н. Фоушина, Р. Апресяна. – М.: Гардарики, 2002. – 407 с.
32. Нэх В.Ф. Политический конфликт, технология инициирования, регулирования, разрешения / В.Ф. Нэх // Вестник Московского университета. – Сер. 12. Политические науки. – 1995. – № 4. – С. 82-85.
33. Овчинников В.С. Политические конфликты в международных отношениях и пути их разрешения / В.С. Овчинников. – М.: ЮНИТИ, 1990. – 256 с.
34. Полианов Д.В. Антонио Кимуаби Жуниор. Деятельность ООН по мирному урегулированию в Анголе / Д.В. Полианов // Восток. – 2001. – № 4. – С. 67-71.
35. Сикевич З.В. Этносоциология: национальные отношения и межнациональный конфликты / З.В. Сикевич. – СПб.: Б.и., 1994. – 176 с.
36. Скворцов В.В. Способы разрешения конфликтов / В.В. Скворцов. – М.: АНХ при Совете Министров СССР, 1986. – 96 с.
37. Современный терроризм: состояние и перспективы / Под ред. Е.И. Степанова. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 240 с.

38. Соловьев Э.Г. Трансформация террористических организаций в условиях глобализации / Э.Г. Соловьев. – М.: ЛЕНАНД-URSS, 2006. – 86 с.
39. Терроризм в современном мире: истоки, сущность, направления и угрозы. – М.: Ин-т социологии РАН, 2003. – 340 с.
40. Финдлей Т. Предотвращение, разрешение вооруженных конфликтов и контроль над ними / Т. Финдлей // МЭМО. – 1996. – № 1. – С. 45-51.
41. Фишер Р. Подготовка к переговорам / Р. Фишер, Д. Эртель. – М.: Филинь, 1996. – 264 с.
42. Хохлышева О.О. Международное миротворчество и коллективная безопасность: схемы, карты, графики, таблицы / О.О. Хохлышева. – М. – Н. Новгород: ФМО ННГУ, 2003. – 186 с.
43. Чумиков А.Н. Управление конфликтами / А.Н. Чумиков. – М.: Унив. гуманитар. лицей, 1995. – 346 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://www.mideastweb.org/hamas.htm>].
2. <http://gulamdag.livejournal.com>].
3. <http://i-r-p.ru/page/stream-library/index-3558.html>].
4. <http://russian.people.com.cn>].
5. <http://usinfo.state.gov/journals/itgic/0297/ijgr/gj-10.htm>].
6. <http://www.ethnoconflict.ru/documents/004-racediscriminationUN.htm>
7. <http://www.iimes.ru>].
8. <http://www.molites.narod.ru/islamrucom/islamzapad.htm>].
9. <http://www.palestine-info.ru/code/AFF/aff.php?id=8483&category=3>].
10. <http://www.tam.ru/jihad/vehinaputi.htm>].
11. <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2002/>
12. <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2004/index.html>
13. <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2006/res1701.htm>
14. <http://www.un.org/russian/news/focus.asp?focusID=5>
15. <http://www.un.org/russian/peace/pko/unifil/index.html>

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ»

ЛЕКЦІЇ 1-2. ОСНОВИ РОЗВИТКУ ІСЛАМСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ ТА НАПРЯМКИ В ІСЛАМІ

1. Особливості розвитку ісламської цивілізації.
2. Коран, Сунна і шариат як віроповчальні джерела ісламу та система мусульманських цінностей. Концепція джихаду в ісламській традиції.
3. Іслам: релігія і держава, релігія і суспільство. Поняття умми. Мусульманське право, його школи і методи.
4. Основні течії ісламу – суннізм і шиїзм. Інститути світської і духовної влади – халіфат та імамат.
5. Ідейні розбіжності в ісламі і формування мусульманського спекулятивного богослів'я. Мусульманський містицизм (суфізм).
6. Шиїзм і секти шийтів в VII – XIII ст.
7. Суннітський іслам в XIII – XVI ст. Неоханбаліти.
8. Реформаторські та обновницькі течії в ісламі в ранній новий час. Ваххабіти і суфійські обновленці.

Джерела

1. Избранные высказывания и поступки пророка Мухаммада. 200 хадисов / Подборка и обраб. А.И. Рустамова. – К.: Ансар Фаундейшн, 2003.
2. Коран [пер. с коммент. И.Ю. Крачковского]. 2-е изд. – М.: Наука, 1990. – 635 с.
3. Коран [пер. с араб. Г.С.Саблукова]. – 3-е изд. – Казань: Центр. типография, 1907. – 1169 с.
4. Хрестоматия по исламу / Под ред. С.М. Прозорова. – М.: Наука, Изд. фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.

Література

Основна

1. Балог Г. Історія і культура ісламу: [Курс лекцій] / Балог Габор; під ред. Ф.Ю. Алваша. – К.: Фенікс, 2012. – 448 с.
2. Бартольд В.В. Сочинения. В 6-ти т. – Т.6. Работы по истории ислама и Арабского халифата / В.В. Бартольд / Отв. ред. И.Н. Ванников – М.: Главная редакция восточной литературы, 1966. – 454 с.
3. Большаков О.Г. История Халифата. В 2-х т. – Т.1. Ислам в Аравии. 570-633 / О.Г. Большаков. – М.: Восточная литература, 1989. – 312 с.
4. Васильев Л.С. История религий Востока: [Учеб. пособ. для вузов.] – 4-е изд. – М.: ИТД «Гранд», 1998. – 349 с.
5. Еремеев Д.Е. Ислам. Образ жизни и стиль мышления / Д.Е. Еремеев. – М.: Наука, 1990. – 375 с.
6. Журавский А.В. Ислам: Философский энциклопедический словарь / А.В. Журавский. – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 424 с.
7. Журавский А.В. Христианство и ислам. Социокультурные проблемы диалога / А.В. Журавский. – М.: Наука – Главная редакция восточной литературы, 1990. – 123 с.
8. Ибн ал-Араби. Мекканские откровения; [пер. с араб. А.Д. Кныша]. – С.-Пб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1995. – 288 с.
9. Иванов Н.А. Труды по истории исламского мира / Н.А. Иванов; сост. Н.М. Горбунова; Ин-т востоковедения РАН. – М.: Восточная литература, 2008. – 501 с.
10. Ислам в истории народов Востока. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1981. – 345 с.
11. Керимов Г.М. Шариат: Закон жизни мусульман / Г.М. Керимов. – М.: ДИЛЯ, 2009. – 512 с.

12. Ислам: религия, общество, государство: [Сб. статей] / Отв. ред. П.А. Грязневич и С.М. Прозоров. – М.: Наука, 1984. – 222 с.
13. Ислам: энциклопедический словарь. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. – 315 с.
14. Панова В.Ф. Жизнь Мухаммеда: О пророке Мухаммеде, основателе исламской религии / В.Ф. Панова, Ю.Б. Вахтин. – М.: Политиздат, 1991. – 493 с.
15. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII – XV вв.: [Курс лекций] / Под ред. В.И. Беляева. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во СПб университета, 2007. – 428 с.
16. Религии мира. Энциклопедия для детей. – Т. 6. – Ч.1. – М.: Аванта+, 1997. – 704 с.; Ч.2. – М.: Аванта+, 1998. – 654 с.
17. Родионов М.А. Ислам классический / М.А. Родионов. – СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское Востоковедение», 2004. – 224 с.
18. Степанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии и политике. XIX – XX вв. / М.Т. Степанянц. – М.: Наука, 1982. – 248 с.
19. Сурдель Д. Цивилизация класического ислама / Д. Сурдель, Ж. Сурдель; [пер. с фр. В. Бабинцева]. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 544 с.
20. Тарик Али. Столкновение цивилизаций: крестовые походы, джихад и современность / Али Тарик; [пер. с англ. А.В. Старосты]. – М.: Владос, 2006. – 528 с.
21. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750-1517 гг.) / И.М. Фильштинский. – М.: Изд. дом «Муравей-Гайд», 1999. – 352 с.
22. Ямпольская Л.Н. Концепция джихада в исламской традиции / Л.Н. Ямпольская // Псковский военно-исторический вестник. – Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. – Вып. 1. – С. 183-188.

Додаткова

1. Абдуллаева Ф.И. Персидская кораническая экзегетика: [Тексты, переводы, комментарии] / Ф.И. Абдуллаева. – С.-Пб., 2000. – 324 с.
2. Ахмедов А. Социальная доктрина ислама / А. Ахмедов. – М.: Политиздат, 1982. – 270 с.
3. Беленькая М. Российско-саудовский форум «Ислам – религия мира» / М. Беленькая // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 10. – С. 46-47.
4. Большаков О.Г. Рождение ислама / О.Г. Большаков // Преподавание истории в школе. – 2001. – № 4. – С. 42-52.
5. Винников И.Н. Легенда о призвании Мухаммеда в свете данных этнографии / И.Н. Винников // С.Ф.Ольденбургу к 50-летию научно-общественной деятельности. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934.
6. Грязневич П.А. Развитие исторического сознания арабов (VI – VIII вв.) / П.А. Грязневич // Очерки истории арабской культуры V – XV вв. – М., 1982.
7. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории) / Б.С. Ерасов. – М.: Наука, 1990. – 349 с.
8. Ислам и общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1993. – № 12. – С. 4-11.
9. Ислам и социальные структуры стран Ближнего и Среднего Востока. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 302 с.
10. Ислам. Краткий справочник: [Справочник]. – М.: Наука, 1985. – 178 с.
11. Кардави Ю. Разрешенное и запретное в исламе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru>.
12. Кин М. Религии мира / М. Кин. – Харьков, 2004. – 239 с.
13. Кухарева Е. Нравственно-этическая основа диалога культур / Е. Кухарева // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 7. – С. 63-66.
14. Кязимов А.П. О переводах Корана / А.П. Кязимов // Вопросы истории. – 2003. – № 1. – С. 139-144.

15. Микульский Д.В. Социальное учение исламского возрождения / Д.В. Микульский. – М.: Наука, 1992. – 266 с.
16. Пиотровский М.Б. Ислам – вера и образ жизни / М.Б. Пиотровский // Преподавание истории в школе. – 1996. – № 2. – С. 2-14.
17. Пиотровский М.Б. Коранические сказания / М.Б. Пиотровский. – М.: Наука, 1991. – 224 с.
18. Проблемы арабской культуры. Памяти академика И.Ю. Крачковского. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. – 386 с.
19. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма / М.Т. Степанянц. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. – 192 с.
20. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 326 с.
21. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Л.Р. Сюкияйнен. – М.: Наука, 1986. – 234 с.
22. Фильштинский И.М. История арабской литературы / И.М. Фильштинский. – Т. 1. – М.: Наука, 1980. – 671 с.

1. Особливості розвитку ісламської цивілізації.

Ядро ісламської цивілізації становить арабо-мусульманський світ, збагачений за рахунок сусідніх ісламізованих народів, зокрема персів і тюрків.

Особливості ісламського цивілізаційно-культурного фундаменту:

- Коран, Сунна і шариат формували систему цінностей, стиль життя, за яких кожен мусульманин відчував себе повноправним членом великої ісламської громади – умми.
- Покірність волі Аллаха, Пророка та його заступників – імама (Іран) чи халіфа (Османська імперія) пояснюється сакральним принципом походження вищої влади.
- Освячення канонами ісламу могутньої централізованої держави.
- Активний характер мусульманства, агресивність, нетерпимість, спрямованість на експансію.
- Реалізація принципів соціальної мобільності, егалітарності, з якими контрастувало безправ'я більшості; консервативність і конформізм.

П'ять стовпів ісламу:

- Шахада (араб. الشهادة) – свідоцтво про те, що немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад – його пророк.
- Салат (араб. الصلاة) – здійснення щоденної, п'ятикратної молитви.
- Закят (араб. الزكاة) – виплата пожертвувань на користь малозабезпечених і бідних.
- Саум (араб. الصيام) – піст впродовж місяця Рамадан.
- Хадж (араб. الحج) – паломництво в Мекку.

2. Коран, Сунна і шариат як віроповчальні джерела ісламу та система мусульманських цінностей. Концепція джихаду в ісламській традиції.

Коран – священна книга мусульман. «О люди! Ніякий Пророк не прийде після мене. Я залишаю вам Книгу Аллаха. Дотримуйтеся її постійно, і тоді ви ніколи не зіб'єтесь зі шляху...» (вислів Пророка Мухаммада).

Коран (від араб. «ал-куран» – «читання вголос», «наставляння»). У ньому зафіксовані основні ідеї віровчення Мухаммада. Згідно з загальноприйнятою в ісламі

традицією, текст Корану був повіданий Пророку самим Аллахом через посередництво архангела Джебраїла. Аллах неодноразово передавав свої священні заповіді через різних пророків – Мойсея, Ісуса, нарешті, Мухаммада. Цим ісламське богослів'я пояснює численні збіги текстів Корану і Біблії: переданий через більш ранніх пророків священний текст був спотворений іудеями і християнами, тому лише за останньою версією, авторизованою Пророком Мухаммадом, правовірні можуть мати вищу і безперечну божественну істину.

Структура Корану. Коран складається з 114 сур (глав), розбитих на 6219 віршів (аятів). Більша частина віршів має міфологічний характер, і лише близько 500 віршів містять предписання, що стосуються правил поведінки мусульман. При цьому близько 80 з них можна розглядати як власне правові (в основному ці правила стосуються шлюбу та сім'ї), інші – релігійного ритуалу та обов'язків.

Більша частина положень Корану має казуальний характер і є конкретними тлумаченнями, даними Пророком у зв'язку з конкретними випадками. Але більшість настанов мають досить невизначений характер і можуть набувати різного значення в залежності від того, який зміст у них вкладається. У судово-теологічній практиці та правовій доктрині в результаті досить вільного тлумачення вони отримали своє вираження у протилежних, а нерідко і взаємовиключних правових предписаннях.

Традиційна мусульманська концепція коранічних відкровень. Історія створення і канонізації тексту Корану: структура, склад, загальна характеристика змісту. Легенди, притчі, епічні сказання, елементи полеміки. Основи віровчення, догматики і культово-обрядової практики. Коран як «арабський судбник». Коранічні сюжети й образи, запозичені з Біблії. Соціальна етика Корану. Неповнота розкриття деяких тем у Корані.

Принцип розташування сур: «мекканські» і «мединські». Хронологія тексту, її умовний характер.

Коран як історичне джерело. Відображення в Корані ідейно-політичних, економічних, соціальних і етичних реалій епохи. Аравійські коранічні перекази і сюжети, їх реальна історична основа. Коран як літературна пам'ятка та її унікальний характер. Коран і аравійська доісламська словесність. Мова Корану: стилістика, римована ораторська проза – *сідж*, «діалогічний» характер фрагментів тексту (запис живої мови Пророка). Розвиток наукової полеміки навколо характеру мови Корану. Мова Корану – мекканський варіант міжплемінного поетичного койне аравійців.

Коранічна герменевтика – *тафсір* і найбільш відомі твори цього жанру. Європейська традиція наукових досліджень тафсірів. Тафсір як історико-філологічний і законодавчий коментар і *та'віль* як символіко-алегоричне тлумачення коранічного тексту: розбіжності підходів. «Наука про те, що відміняє, і відмінене» в аятах; жанр *асбаб ан-нузуль* (причини ниспослання), праці, присвячені перевагам (*фадль*) і достоїнствам (*фадаїль*) Корану.

Історія друкованих видань Корану. Від ранньолатинських перекладів до сучасних науково-критичних перекладів європейськими мовами (Р. Белл, Р. Блашер, Р. Парет, Арберрі).

Історія перекладів Корану в Росії. Робота над коранічним текстом у сучасному мусульманському світі. Основні напрями наукових досліджень Корану. Використання новітніх комп'ютерних методик. Довідкова література про Коран: конкорданси, енциклопедії, словники, покажчики, бібліографічні довідники.

Мусульманська Сунна включає в себе норми державного, кримінального, майнового, сімейного права, а також здійснює керівництво поведінкою мусульманина

в побуті. Первинно за основу була взята Сунна Мухаммада, що включала в себе *вчинки (фіал)* і *висловлювання (каул) Пророка*, зафіксовані його послідовниками у вигляді *хадисів (розповідей)*.

Виникнення і подальше використання хадисів були обумовлені тим, що «божественних настанов», викладених у Корані, виявилось недостатньо для питань, які ставили нові покоління мусульман. Важливим джерелом стали оповіді про вчинки, промови, поради та рекомендації Мухаммада його сучасникам.

Хадиси – друге після Корану джерело ісламського віровчення. Проблема співвідношення Корану і Сунни. Формування поняття «сунна Пророка». Хадиси як специфічна форма трансляції знань і основа Сунни. Дискусії навколо хронологічних рамок виникнення мусульманського переказу і його письмової фіксації. Жанри, що передували хадисам. Структура хадиса (*існад, матн* і їх зміст). Методи та способи збору і передачі хадисів.

Історія створення основного корпусу хадисів у VIII – X ст. Відокремлення регіональних хадисних центрів (мединський, іракський і сирійський), продуктивний обмін між ними. Масове ходіння хадисів, фабрикація підроблених переказів – «*хадисотворчість*». Короткі тематичні збірники, «критичний» відбір хадисного матеріалу і зведення його в загальні зібрання.

Боротьба **традиціоналістської школи хадисознавців** (*асхаб аль-хадис*) з **богословами-раціоналістами** (*асхаб ар-ра'ї*). Зародження і становлення жанрів тлумачення, верифікації та критики хадисів (*аш-шарх; аль-джарх ва-т-та'діль; маріфат ар-ріджал*). Визначення ступеня достовірності хадисів в мусульманській традиції. Класифікації хадисів (за ступенем достовірності *існад*; за джерелами). Типи хадисних збірок за способом організації матеріалу (*муснад* – за іменами найбільш ранніх передавачів; *мусаннаф* – за змістом, за предметами висловлювання).

Шість загальноновизнаних в сунітському середовищі **збірників хадисів**: «Аль-Джамі' ас-сахіх» *Мухаммада аль-Бухарі* (810-870 рр.), «Аль-Джамі' ас-сахіх» *Мусліма* (пом. у 875 р.), «Кітаб ас-сунан» *Ібн Маджі* (пом. у 886 р.); «Кітаб ас-сунан» *Абу Дауда ас-Сіджістані* (пом. у 888 р.); «Аль-Джамі' аль-кабір» *Мухаммада ат-Тірмізі* (пом. у 892 р.); «Кітаб ас-сунан» *ан-Нісаі* (пом. у 915 р.). Роль хадисів у формуванні догматико-правової системи ісламу. Ставлення до Сунни в шиїтському середовищі: *ахбари*.

Рефлексивний характер хадисної літератури; *проблема достовірності та наукова критика* хадисів як культурно-історичного джерела, що відображає еволюцію ісламу. Переклади збірників хадисів, сучасні методи їх вивчення і датування.

Шаріат (араб. правильний шлях, спосіб дій, дослівно «водопій», «джерело») – сукупність правових, морально-етичних і релігійних норм, які охоплюють значну частину життя мусульманина и проголошуються в ісламі як «вічне і незмінне Божественне настановлення»; одна з форм релігійного права.

Шаріат спирається на *Коран, Сунну і фікх*; включає елементи конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного, сімейного та процесуального права, а також моральні, етичні та поведінкові норми.

Харам – суворо заборонені дії в ісламі, наприклад, вбивство невинної людини, крадіжка, вживання алкогольних напоїв, свинини в їжу, непокірність батькам.

Передбачені шаріатом *покарання* за порушення заборони (араб. **حدود** – *худуд*):

- Відсічення руки за крадіжку (5:38).

- Побиття камінням (*раджм*) за прелюбодіяння для заміжньої жінки або одруженого чоловіка (обов'язкова наявність не менше ніж чотирьох свідків) (24:4).
- 80 ударів батоном за недоведене звинувачення іншого в прелюбодіянні.
- Смертна кара за передбачене убивство і навмисне нанесення інвалідності (але жертва або родина померлого мають право відмовитися від кровної помсти) (5:45).
- *Віра* (араб. *دية* – штраф) за ненавмисне вбивство (4:92).
- 80 ударів батоном за вживання наркотиків і алкоголю.

Концепція джихаду в ісламській традиції. Звідки і чому виникло грізне поняття «священна війна» (джихад)? Коли, ще до хіджри (622 р.), Мухаммад узяв з ансарів «клятву мужів» – зобов'язання захищати його зброєю, ідея священної війни була вже, вочевидь, прийнята ним. У пізніх сурах Корану, даних у Медині, ця ідея стверджується більш наполегливо: *«Бийтеся з ворогами вашими у війні за віру, але не нападайте першими. Бог ненавидить нападаючих. Вбивайте ворогів ваших скрізь, де знайдете їх, виганяйте їх звідти, звідки вас виганяли. Відступництво гірше за вбивство... Не бийтеся з ними біля святого храму, якщо тільки вони викличуть вас. Якщо нападуть на вас, купайтеся в їхній крові. Така нагорода невірним. Бийтеся з ворогами, доки не утвердиться іслам. Якщо нападуть на вас у священному місці, – і в священному місці воздайте їм тим же»* (Сура 11: 186-190).

Джихад (від араб. *جهاد* – «зусилля») – поняття в ісламі, що означає усердя на шляху Аллаха. Зазвичай джихад асоціюється зі збройною боротьбою мусульман проти невірних, але поняття джихаду значно ширше. Деякі ісламські богослови на підставі хадисів розділяють джихад на *великий* (духовна боротьба з власними недоліками) та *малий* (*газават* – силова боротьба з кафірами). Джихад ведеться, виходячи з можливостей: життям, майном, словом. Джихад є вершиною стовпів релігії ісламу, і триватиме, згідно ісламу, до кінця днів. Учасник джихаду називається **муджахідом (моджахедом)**. Моджахед – це не тільки воїн, але і вчитель, і мулла, і мати, яка виховує свою дитину. Загиблий моджахед вважається **шахідом**, таким, що смертю засвідчив свою віру перед Аллахом.

Види джихаду:

- *Джихад через розповсюдження істинних знань про іслам.* Цей вид джихаду включає в себе навчання мусульман правилам і приписам, а також обов'язку проповідувати іслам.
- *Майновий джихад.* Метою цього виду джихаду є встановлення порядку в суспільстві і створення безпеки для мусульманських держав від можливих нападів із-зовні.
- *Оборонний джихад.* Це джихад, який ведуть мусульмани проти сил, що протистоять ісламу, борються та прагнуть нанести збитків ісламу та мусульманам.
- *Наступальний джихад.* Його необхідність виникає в тому випадку, якщо мусульмани, що звернулися з ісламським закликком до представників ін. релігій у країнах їхнього проживання, зустріли перешкоди з боку владних структур цих держав, мусульманам фактично заборонено доносити до людей слово Аллаха і проповідувати іслам.
- *Загальна мобілізація.* Оголошується, якщо армія супротивника нападає на мусульман, тим самим загрожуючи релігії, життю, майну та свободі віросповідання.

- *Джихад* зі своїми вадами і пристрастями, зі своїм *нафсом* (его). Сутність цього виду джихаду полягає в тому, щоб виховати свою душу в покірності Аллаху і подолати потяг до забороненого.

3. Іслам: релігія і держава, релігія і суспільство. Поняття умми. Мусульманське право, його школи і методи.

Сакральний принцип походження вищої влади в ісламі. Пріоритет духовної влади над світською за форми правління імамат. Злиття світської (державної) влади та духовної за форми правління халіфат.

Умма (від араб. *أمة* «співтовариство», «нація»). В ісламі слово *умма* означає спільність віруючих (*уммат аль-му'мінін*), тобто увесь ісламський світ. Фраза *умма вахіда* («одне співтовариство») в Корані означає об'єднаний арабський світ.

Складання **мусульманського права** як найважливіша складова процесу інституціоналізації ісламу в цілому.

Шаріат – зведена система мусульманського права, оцінка цього поняття з позицій історичного і соціологічного підходів. Співвідношення понять *шаріат* і *фікх*.

Фікх як *юриспруденція* (ісламська доктрина про правила поведінки мусульман; дисципліна, що займається виведенням конкретних правил поведінки з шаріату) і як *мусульманське право* в широкому сенсі (ісламський комплекс соціальних норм). Основні джерела мусульманського права, їх характеристика.

Витоки мусульманського права: взаємозв'язок теології та правознавства в ранньому ісламі. Утворення ранніх *мусульманських правових шкіл* – *мединської* (*асхаб аль-хадис*) та *іракської* (*асхаб ар-ра'ї*). Становлення теоретичних основ фікха і **методик розв'язання духовно-правових питань**: *ра'ї* (незалежна думка або судження законознавця як основа правового рішення), *іджма'* (консенсус мусульманської громади; однотайна думка чи рішення авторитетних осіб з обговорюваного питання), *кійяс* (судження за аналогією), *істіслах* (незалежне судження заради користі), *істіхсан* (рішення, якому надається перевага), *істідаль* (дедуктивний метод), *істісхаб* (презумпція незмінності стану); їх взаємозалежність, специфіка і ступінь поширення. Концепція *іджтіхад*, її формування і змістовна сторона (проблема інтерпретацій). Остаточне складання фікха-юриспруденції як самостійної дисципліни (X ст.).

Співвідношення фікха і теоретичного богослов'я: діалог і суперництво. Дві **категорії норм фікха-юриспруденції**: *'ібадат* (що визначають відносини мусульман з Аллахом, їх релігійні обов'язки) і *му'амалят* (регулюють відносини між людьми). Юридичні школи в суннітській традиції: формування провідних *суннітських шкіл законодавства* – **мазхабів**: ханіфітського, малікітського, шафіїтського і ханбалітського. Їх загальна характеристика, відмінні риси, відомості про засновників, основні принципи та методи вирішення правових питань, географічні ареали поширення. Найбільші *шиїтські толки* – джа'фаритський (імамський), зайдитський та ісмаїлітський. Об'єктивні розбіжності між мазхабами та їх причини. Теза про *«закриття воріт іджтіхада»*: його тлумачення та об'єктивний зміст. Проблема співіснування мазхабів (відсутність «кастової» замкнутості) та їх місце в правосвідомості мусульман.

Вплив на мусульманське право римсько-візантійського, сасанідського, талмудичного права і канонічного права східно-християнських церков. Взаємодія

мусульманського і звичаєвого права (*'урф*, *'адат*). Мусульманське право і світське законодавство в історичній ретроспективі.

Основні *галузі фікха* та їх комплексна характеристика: шлюбно-сімейне та спадкове, цивільне, кримінальне, державне, міжнародне право, судоустрій і процес. Специфіка шаріатського суду (*махкама*), інститут шаріатських суддів – *каді* та їх обов'язки. Інститут муфтіїв в арабо-мусульманській історії. Богослівсько-юридичний висновок – *фетва*. Фікх у правових системах мусульманських держав середньовіччя. Мусульманське право в працях вітчизняних і західних дослідників. Мусульманське право в сучасному світі.

4. Основні течії ісламу – суннізм і шиїзм. Інститути світської і духовної влади – халіфат та імамат.

Розкол ісламу на ранньому етапі його розвитку (VII ст.) на *шиїзм* і *суннізм*.

Шиїти (від араб. *شيعة* *shī'a* — «прихильники, угруповання, партія, фракція») – загальний термін, який означає послідовників шиїзму. Шиїти вважають, що влада в мусульманській громаді повинна належати не виборним халіфам, а імамам – обраним нащадкам Пророка, до яких вони відносять Алі та його нащадків від доньки Мухаммада Фатіми (Аліди). Регіони проживання – Іран, Азербайджан, переважна частина населення Іраку, частина населення Лівану, Йємену, Бахрейн.

Сунніти (від араб. *أهل السنة* *Ahль as-Сунна* – послідовники Сунни). Сунніти вважають, що верховна влада в халіфаті повинна належати халіфам, які обираються всією громадою. Визнають законність правління 4-х перших («праведних») халіфів – Абу Бакра, Омара, Османа та Алі. Суннітські богослови (*улеми*), на відміну від шиїтських, не користуються правом виносити власні рішення з найбільш важливих питань релігійного та суспільного життя. За чисельністю сунніти складають понад 90 % усіх, хто сповідує іслам.

Халіфат (від араб. *خليفة* *Khalīfah* – «спадкоємець», «представник») – означає як титул халіфа, так і велику державу, створену після Мухаммада арабами-завойовниками під керівництвом його «халіфів» (намісників).

Імамат – форма мусульманської теократичної держави, згідно з шиїтською державно-правовою концепцією, найважливіший інститут, що передбачає концентрацію владних повноважень в руках непогрішимого імама, наділеного якостями напівбожественного правителя, що стоїть над державою і суспільством.

5. Ідейні розбіжності в ісламі і формування мусульманського спекулятивного богослів'я. Мусульманський містицизм (суфізм).

Проблема «правовірності» і «помилковості». Мусульманська доксографія як джерело з історії ідейних течій і розбіжностей в ісламі. Хадис про 73 громади в ісламі. Поняття *фірка* (мілла). «Традиціоналісти» (*асхаб / ахл ал-хадис*) і «люди неприпустимих нововведень» (*асхаб / ахл ал-біда*). Ідейна боротьба в ранньому ісламі: *сунніти-ханбаліти*, *шиїти*, *хариджити*, *мурджііти*, *мутазиліти*. Боротьба суннітів-ханбалітів за релігійну єдність мусульманської громади-держави. Мутазилітський догмат про сотворіння Корану. Успіхи мутазилітів при халіфі ал-Мамуні: визнання мутазилітських догматів елементами системи державного віросповідання. Реакція «традиціоналістів». Претензії ханбалітів на роль хранителів «правовірного» ісламу.

Аш'арити і *матуридїти*: компроміс суннітського «традиціоналізму» і мутазилітського ал-калама. Прагнення аш'аритських богословів визначити «основи правовірності» (усул ад-дін ал-кавім). «Усул ад-дін» ал-Багдаді. Ханбалітська традиція в середньовіччі. «Кадіритський символ віри».

Проблема верховної влади. Нероздільність духовного і світського в ранньому ісламі. Практика Мухаммада і «праведних» халіфів. Боротьба за владу. Вбивство халіфа Османа (656 р.) і утворення релігійно-політичного угруповання прихильників правління Алі Абу Таліба. Перший і вирішальний розкол в ісламі в боротьбі за владу: *сунніти, шиїти і хариджити*.

Доктрина халіфату. Поняття «халіф» (халіфа) і «халіфат» (хілафа). Статус халіфа. *Халіф і імам.* Влада халіфа при Омейядах, практика передачі влади. Аббасидський халіфат. Тенденції об'єднання і розділення духовного і світського. Секуляризація влади, халіф і султан, практика призначення наступника. Ослаблення влади халіфів. Теорія халіфату в працях суннітських авторів. «Ал-ахкам ас-султанїя» *ал-Маварді* (пом. у 1058 р.).

Мусульманський містицизм (суфізм). Феномен суфізму і проблема його визначення. Походження терміна «*ат тасаввуф*». Ранні містико-аскетичні тенденції в ісламі (VIII – IX ст.). Проблема генези ісламського езотеризму і вплив розвинених релігійних систем. Співвідношення суфізму і теоретичного богослів'я.

Систематизація *містико-аскетичної практики*. Біном «учитель – учень». Езотеризм і психотехніка. «*Шлях тверезості*» і «*шлях сп'яніння*». Символіко-алегоричне тлумачення священних текстів (*тавіль*). Поняття пророцтва і святості в суфізмі та їх співвідношення. Принцип організації ранніх суфійських шкіл. Суфізм і соціально-політична ситуація в Халіфаті. Суфізм і шійзм.

«Легалізація» суфізму і створення «суфійської науки» (X – XI ст.). Класичні теорії суфізму. Розробка термінології і понятійного апарату. Проблема співвідношення суфізму і традиційної правовірності. *Аль-Газалі*. Суфізм і раціоналістична філософія.

Суфізм в релігійному житті мусульманської громади (XII – XIII ст.). Формування суфійських братств (*тарикатів*) і їх соціальна функція. Масове поширення і вульгаризація суфізму. Культ святих, магичні ритуали. Антисуфійська реакція (*Ібн аль-Джаузі, Ібн Таймїя*).

Інтелектуалізація суфізму. Формування та розробка езотеричних і теософських доктрин суфізму. Концепції «досконалої людини», «вахдат аль-вуджуд», «вахдат аш-шухуд». Видатні суфійські мислителі (*Сухраварді, Ібн Арабі*). Суфізм і мусульманська наука і культура (*Румі, Сааді, Хайям, Хафїз, Джамі*).

Суфізм в сучасному житті мусульманського світу.

6. Шійзм і секти шійтів в VII – XIII ст.

Основні етапи історії шійтського руху. Початок руху. Поняття *аш ши'а*. Особистість Алі. Аргументи прихильників Алі на користь його прав на верховенство в громаді. Правління Алі. Боротьба між *Алі і Муавїєю* за владу. Боротьба Алі з хариджитами, вбивство Алі (661 р.). Загибель Хусейна (680 р.). Гоніння на шійтів при Омейядах. Боротьба шійтів проти Омейядів за повернення влади до роду Алі.

Алідо-аббасидські відносини: спільна боротьба і суперництво. Аббасидські шиїти. Прихід до влади Аббасидів і ідейне розмежування між ними при халіфі ал-Махді (775-785 рр.).

Розкол серед шиїтів в середині VIII ст. «Помірквані» шиїти (зайдіти, імамїти), «крайні» (шиїти-гулат, ісмаїліти). Шиїти-рафідіти. Боротьба шиїтів проти Аббасидів. Політичні успіхи шиїтів: шиїтські держави в IX – XI ст. Шиїтський рух в середньовіччі, XIX і XX ст. Шиїтські громади в сучасному світі.

Шиїтська доктрина верховної влади – **імамат**. Поняття імам та імамат. Складання уявлення про імама як носія верховної влади. Природа імамату. Право на імамат. Імамат «гідного» (*ал-фаділ*) і імамат «перевершеного» (*ал-мафдул*). Статус імама. Якості імама.

«Помірквані» шиїти: зайдіти, імамїти. Доктрина імамату (теорія і практика). Догматика імамїтів. П'ять «основ віри» (усул ад-дін) імамїтів. Спільне та відмінне в догматиці імамїтів і суннітів. Імамїтський переказ. «Ал-Кафі фі 'ілім ад-дін» *ал Куліні* (пом. у 941 р.) як джерело імамїтського віровчення і права. Структура і зміст. «Чотири джерела» імамїтського (джа'фаритського) права та його особливості. Статус *муджтахіда*. Припис «розсудливого приховування своєї віри» (*ат-такїйа*), допущення тимчасового шлюбу (*ал-мут'а*). Школи імамїтського права: ахбарі та усулі.

«Крайні» шиїти (гулат). Кайсанїти та їх роль в аббасидській революції. Ісмаїліти. Історія ісмаїлітського руху. Початок руху. Розкол серед шиїтів з питання спадкоємства імамату після смерті 6-го імама Джафара ас-Садіка (пом. у 765 р.). Відділення прихильників збереження імамату в потомстві Ісмаїла, сина Джафара ас-Садіка.

Релігійно-політичний рух *карматів*. Ісмаїлітська пропаганда в дофатімідський період, або період «приховування». Успіхи ісмаїлітського «призову» (ад да'ва). 'Убайд Аллах ал-Махді. Фатімідський халіфат (909-1171). Тасмні організації фатімідських ісмаїлітів за межами їх Халіфату. Розбіжності і суперництво всередині керівництва ісмаїлітського «призову». Відділення *хакімітів*, або *друзів*, що обожнювали халіфа ал-Хакіма (пом. у 1021 р.) і чекали його повернення. Громада друзів у період середньовіччя і в сучасному Лівані. Розкол серед ісмаїлітів після смерті халіфа ал-Мустансира (пом. у 1094 р.): нізарити і муста'літи.

Вчення про імамат як стрижень релігійно-філософської доктрини ісмаїлітів. Езотерична доктрина (ал-батін): *ат-та'віл* (символіко-алегоричне тлумачення Корану і шаріату) і *ал-хака'їк* (система релігійно-філософських знань, що спирається на тлумачення «таємних» істин).

Сім пророчих циклів і сім імамів. Ан-натік і ас-саміт. Мухаммад Ісмаїл – сьомий імам пророчого циклу Мухаммада. Очікування його повернення в якості ал-ка'іма і ан-натіка сьомого пророчого циклу, «циклу одкровення». Проголошення ісмаїлітськими богословами принципів єдності екзотеричної боку релігії (аз-захір) і езотеричної (ілім ал-батін).

Історія ісмаїлітів в працях зарубіжних сходознавців (С. Стерн, Б. Льюїс, В. Маделунг, Ф. Дафтарі). Внесок В. Іванова та А. Семенова у вивчення історії та ідеології ісмаїлітів.

7. Суннітський іслам в XIII – XVI ст. Неоханбаліти.

Ісламський світ після монгольської навали: політичний занепад і релігійна полеміка. Криза сельджукської моделі суннітської правовірності.

Ослаблення позицій ашаритських улемів, зростання впливу суфійських братств. «Народний іслам» і розквіт «культу святих».

Ханбалітська критика ашаризму – догматичної бази сельджукського «офіційного ісламу». *Неоханбаліти: Ібн Таймійя, Ібн ал-Джаузї, Ібн Кайїм ал-Джаузїя.*

Такі ад-Дін Ахмад Ібн Таймійя та його релігійно-політична діяльність. Боротьба з «незаконними нововведеннями» (бід'а) за повернення до істинної Сунни: іджтіхад уб таклід. Дискусія про мазхаби. Догматика: очищення єдинобожжя (таухід) і полеміка з крайніми суфіями (Ібн Арабі, хулуліти, прихильники теорії вахдат ал-вуджуд). Полеміка з мутазилітами і шиїтами. Політична теорія Ібн Таймійя. Проблеми халіфату, імамату і амірату. Необов'язковість халіфату та ідеї протобуржуазної «улемократії» в працях Ібн Таймійї.

8. Реформаторські та обновницькі течії в ісламі в ранній новий час. Ваххабіти і суфійські обновленці.

«Структурна криза» Османської імперії XVIII ст. і початок європейського політичного та економічного проникнення в мусульманський світ. Проблема нерівномірності історичного розвитку і застій духовного життя мусульман. Пошуки релігійного рішення: *рух за виправлення і оновлення (іслах ва таджід) і ідеологія боротьби з нововведеннями (бід'а).*

Ісламське реформаторство (іслах) і «оновленство» (таджід) та християнська Реформація: чи одного порядку ці явища? Дилеми «традиція і сучасність», «Сунна і бід'а», «іджтіхад і таклід». Внутрішньоісламський контекст руху іслах. Обновленські течії в суфізмі (*сенусїя, накшбандїя*) і ханбалізмі (*ваххабіти*). Діяльність *Мухаммада Ібн Абд аль-Ваххаба* і створення Саудівської держави. Теологія «чистого єдинобожжя» у ваххабітській інтерпретації.

Проблемні питання до лекції

(для дискусії та обговорення на семінарських заняттях)

- Дайте порівняльну характеристику традиційної мусульманської та західної цивілізацій.
- Процес модернізації в мусульманському світі: сприяння та протидія. Назвіть фактори, які сприяли модернізації в ісламському світі, а також ті, що їй протидіяли.
- Чим пояснити те, що ісламська цивілізація демонструє найбільший з усіх великих цивілізацій Сходу ступінь відторгнення модернізаційного імпульсу?
- Чому така характерна риса цивілізаційного устрою мусульманських країн, як злиття релігії та політики, зокрема світської та духовної влади, є фактором, який гальмує модернізацію?
- Чому, на Ваш погляд, саме духовні і політичні складові комплексу цінностей модернізації (права людини, демократія, політичні свободи) викликали найбільше відчуження в мусульманському світі?
- Який зміст вкладався у мусульманській традиції в поняття соціальної справедливості? Як це співвідносилось з реаліями життя? Чому для ісламу характерне поняття «егалітарності»?

ЛЕКЦІЯ 3. ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РАДИКАЛЬНИХ ТЕЧІЙ В СУЧАСНОМУ ІСЛАМІ

1. Традиціоналізм і модернізм в ісламі. Ісламський фундаменталізм і тероризм.
2. Головні радикальні течії в ісламі: формування та розвиток ідеологічних постулатів.
3. Основні концепції сучасних ісламських реформаторів і фундаменталістів.

Джерела

1. Абдалати Хамуда. Взгляд на ислам / Хаммуда Абдалати. – Новосибирск: Планета, 1995. – 265 с.
2. Абдуллахи Ахмед Ан-Наим. На пути к исламской реформации / Ахмед Ан-Наим Абдуллахи. – М.: Музей и общественный центр имени Андрея Сахарова, 1999. – 288 с.
3. Аль-Маудуді Абу Ала. Ислам и Западная цивилизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.molites.narod.ru/islamrucom/islamzapad.htm>.
4. Аль-Маудуді Абу Ала. Принципи ісламу / Абу Ала аль-Маудуді. – Львів: Навчальна книга, 1995. – 231 с.
5. Гюлен М.Ф. Ислам о терроре и акциях террористов-смертников / Мухаммед Фетхуллах Гюлен / сост. Э. Чапан; пер. с тур. – М.: Новый Свет, 2005. – 176 с.
6. Ибн Таймийа. Путь суннизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gulamdag.livejournal.com>.
7. Кутб Саид. Вехи на пути [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tam.ru/jihad/vehinaputi.htm>.
8. Кутб Саид. Под сенью Корана / Саид Кутб. – М.: Ummah, 2003. – 544 с.

Література

Основна

1. Ансари Хамид. Имам Хомейни: Политическая борьба от рождения до кончины / Хамид Ансари. – М.: Восточная литература, 1999. – 332 с.
2. Арухов З.С. Ваххабизм и духовенство в политической структуре саудовского общества / З.С. Арухов. – Махачкала: Дагиздат, 2002. – 226 с.
3. Ахмедов В.М. Ливанская «Хезболла» как «центр силы» на Ближнем Востоке / В.М. Ахмедов // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 225 с.
4. Беленькая М. Арафат: лидер и его наследие / М. Беленькая // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 4. – С. 19-24.
5. Бибикина О. Ваххабизм или то, что под ним подразумевается / О. Бибикина // Россия и мусульманский мир. – 2000. – № 3. – С. 45-57.
6. Бодански Й. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / Й. Бодански. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
7. Большой Ближний Восток: стимулы и предварительные итоги демократизации / В.А. Гусейнов; Ин-т стратегических оценок и анализа. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 256 с.
8. Вайс М. Исламское Государство / М. Вайс, Х. Хасан: [пер. с англ.]. – М.: Альпина нон-фикшн, 2016. – 346 с.
9. Горбунов А.С. К вопросу о классификации терроризма / А.С. Горбунов // Московский журнал международного права. – 1993. – № 1. – С. 53-58.
10. Грачев А.С. Политический терроризм: Корни проблемы / А.С. Грачев. – М.: Политиздат, 1985. – 285 с.
11. Гушер А. «Террористический интернационал» / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 7. – С. 2-6.
12. Гушер А. Что нового в арсенале террористов / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 4. – С. 3-10.

13. Добаев И. Неправительственные религиозно-политические организации исламского мира / И. Добаев // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2002. – № 4. – С. 91-97.
14. Еспозіто Дж. Ісламська загроза: міф чи реальність? / Еспозіто Дж.; [пер. з англ. І.Саповського]. – Львів: Кальварія, 2004. – 336 с.
15. Игнатенко А.А. Халифы без халифата / А.А. Игнатенко. – М.: Политиздат, 1988. – 175 с.
16. Исламская интеллектуальная инициатива XX век / Под общ. ред. Г.Д. Джемалю; сост., коммент. А. Ежова. – М.: Изд. дом «УММАН», Изд-во «Социально-политическая мысль», 2005. – 336 с.
17. Кеппель Ж. Джихад. Экспансия и закат исламизма / Ж. Кеппель. – М.: Ладомир, 2000. – 468 с.
18. Клешторина В.В. Иран 60 – 80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей (Идеология, политика, литература) / В.В. Клешторина. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
19. Кожушко Е. Современный терроризм, анализ основных направлений / Е. Кожушко. – Минск: Харвест, 2000. – 446 с.
20. Косач Г.Г. Политический ислам в палестинском конфликте: движение ХАМАС / Г.Г. Косач // *Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]*. – М.: Владос, 2001. – С. 111-145.
21. Марсден П. Талибан: Война и религия в Афганистане / П. Марсден; [пер. с нем.] – М.: Городец, 2002. – 256 с.
22. Медведко Л. Россия, Запад, ислам: «столкновение цивилизаций»? / Л. Медведко. – М.: Кучково поле, 2003. – 512 с.
23. Милославская Т.П. Деятельность «Братьев мусульман» в странах Востока / Т.П. Милославская // *Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока*. – М.: Наука, 1982. – С. 7-24.
24. Мирский Г. Ислам и транснациональный терроризм / Г. Мирский // *Политический класс*. – 2005. – № 10. – С. 23-29.
25. Пластун В. Эволюция деятельности экстремистских организаций в странах Востока / В. Пластун. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. – 244 с.
26. Сикоев Р.Р. Талибы: религиозно-политический портрет / Р.Р. Сикоев. 2-е изд. – М., Институт востоковедения РАН, Изд-во «КРАФТ+», 2004. – 256 с.
27. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Сэмюэль Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимева, Ю. Новикова]. – М.: АСТ, 2005. – 603 с.
28. Ямпольская Л.Н. Концепция джихада в исламской традиции / Л.Н. Ямпольская // *Псковский военно-исторический вестник*. – Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. – Вып. 1. – С. 183-188.

Додаткова

1. Бакланов А.Г. Ближний Восток: «дорожная карта» региональной безопасности / А.Г. Бакланов. – М.: Ин-т Ближнего Востока, 2006. – 136 с.
2. Гушер А.И. Проблема терроризма на рубеже третьего тысячелетия новой эры человечества / А.И. Гушер // *Азия и Африка сегодня*. – 2002. – № 6. – С. 57-60.
3. Дзадзиев А. «Нет» – ваххабизму! / А. Дзадзиев // *Бюллетень сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов*. – 1998. – № 22. – С. 72-87.
4. Ланда Р.Г. Исламский терроризм в Алжире / Р.Г. Ланда // *Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]*. – М.: Ладомир, 2001. – 260 с.
5. Малашенко А. Тень ислама над Европой / А. Малашенко // *Международная жизнь*. – 2004. – № 9. – С. 93-107.
6. Мирский Г. Американская сверхдержава против исламистского терроризма / Г. Мирский // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2004. – № 3. – С. 71-81.

7. Мирский Г. Багдадский приговор / Г. Мирский // Новое Время. – 2006. – № 46. – С. 22-27.
8. Оганян Р. Театр террора / Р. Оганян. – М.: Грифон, 2006. – 336 с.
9. Олимпиаев А.Ю. Ближний и Средний Восток: актуальные проблемы международных отношений: [Монография] / А.Ю. Олимпиаев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 240 с.
10. Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта / Е.М. Примаков. – М.: Мысль, 1978. – 374 с.
11. Примаков Е.М. Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI в.): конфиденциально / Е.М. Примаков. – М.: Российская газета, 2006. – 384 с.
12. Примаков Е.М. Мир после 11 сентября и вторжения в Ирак / Е.М. Примаков. – 2-е изд., доп. – Екатеринбург: ИД «ПироговЪ», 2003.
13. Ражбадинов М.З. Радикальный исламизм в Египте (На примере деятельности организаций «Аль-Джихад» и «Аль-Гамма аль-Исламийя») / М.З. Ражбадинов. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 274 с.
14. Раззаков Ф. Век террора: Хроника покушений / Ф. Раззаков. – М.: Прогресс, 1997. – 427 с.
15. Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии: [пер. с англ. М. Повалеева]. – М.: Библион – Русская книга, 2003. – 368 с.
16. Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма / К.Н. Салимов. – Минск: Харвест, 2005. – 325 с.
17. Сатановский Е. «Новый Ближний Восток» / Е. Сатановский // Международная жизнь. – 2005. – № 3-4. – С. 130-143.
18. Спольников В.Н. Афганистан. Исламская оппозиция. Истоки и цели / В.Н. Спольников. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
19. Терроризм: психологические корни и правовые оценки // Круглый стол ж-ла «Государство и право». – 1995. – № 4. – 34-46.
20. Труевцев К. Усама бен Ладен и генезис «Аль-Каиды» / К. Труевцев // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 2. – С. 12-20.
21. ХАМАС: От собраний в мечетях – к сердцу политической жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.palestine-info.ru/code/AFF/aff.php?id=8483&category=3>.
22. Хиро Д. Иран под властью аятолл / Д. Хиро // Афро-азиатский мир в XX веке: власть и насилие. – Вып. 2. – М.: ИНИОН, 2000. – С. 52-114.

1. Традиціоналізм і модернізм в ісламі. Ісламський фундаменталізм і тероризм.

Традиціоналісти виступають за збереження ісламу таким, яким він склався в період добуржуазних соціально-економічних, політичних і культурних інститутів і уявлень. Вони протидіють будь-яким змінам – як в релігійній сфері, так і в суспільному житті. Носіями традиційної свідомості є представники офіційного духівництва, що підтримують правлячі режими.

Модерністи прагнуть реформувати, пристосувати мусульманський догматизм до потреб сучасного розвитку, відкидаючи або замовчуючи одні положення і розвиваючи інші. Носіями цього типу релігійної свідомості є, зокрема, прихильники «ісламського соціалізму».

Найбільшу загрозу представляють радикалізм і екстремізм фундаменталізму, унаслідок чого його часто називають «войовничим ісламом». Фундаменталісти вважають цілком допустимим використання терору і насильства для досягнення поставлених ними цілей, як правило, політичного характеру.

Таким чином, **ісламський фундаменталізм** – це релігійно-політична течія в ісламі, яка пов'язана з діяльністю суспільно-політичних, економіко-соціальних, культурно-просвітницьких і елітних угруповань, що використовують у своїй практиці

гасла, що закликають до побудови держави на основі принципів раннього ісламу часів пророка Мухаммеда і перших чотирьох «праведних» халіфів.

Радикалізм визначимо як рішуче, безкомпромісне здійснення намірів впровадити «дійсний іслам» у політику і повсякденне життя суспільства.

Що стосується «екстремізму», то у науковій літературі він визначається як прихильність до крайніх поглядів і дій в ідеології та політиці. Для сучасного екстремізму характерні вибір, відстоювання і застосування в рішенні теоретичних і практичних соціальних проблем крайніх насильницьких методів і засобів.

Найбільш прийнятним визначенням поняття «ісламський екстремізм» є те, що міститься в науковому звіті Російського інституту стратегічних досліджень «Ісламський екстремізм і фундаменталізм як загроза національній безпеці Росії», де під даним феноменом розуміється використання ісламізму різними угрупованнями, що ставлять за мету захоплення політичної влади, ведення таких методів боротьби, які виходять за рамки законних з погляду міжнародного права.

У сучасній західній літературі існує більше 100 визначень поняття «**тероризм**». На думку багатьох фахівців, тероризм є специфічною формою збройного насильства. «Загроза застосування насильства, – затверджує Б. Дженкінс, – індивідуальні акти насильства або кампанія насильства, що пробуджують відчуття страху, можуть бути визначені як тероризм». «Тероризм, – відзначає Б. Крозьє, директор Лондонського інституту з вивчення конфліктів, – є мотивоване насильство з політичними завданнями». У книзі «Тероризм: теорія і практика», виданій у США в 1979 р., тероризм визначається як «загроза використання насильства для досягнення політичної мети за допомогою страху, примушення або залякування».

Загалом, **тероризм** – це застосування насильства як засобу дії на державу, суспільство, особу з політичними або кримінальними цілями. Його ознаками є:

- застосування насильства і залякування як основних методів;
- прагнення виправдати свої дії високими етичними мотивами, необхідністю досягнення політичної або ідеологічної мети;
- завдання збитку третім особам, тобто людям, які безпосередньо не беруть участь у конфлікті;
- публічність і гласність, в тій чи іншій мірі пропагандистський характер терористичних акцій;
- тероризм виправдовується його ідеологами як останній засіб боротьби з сильнішим супротивником.

Сучасний тероризм – явище неоднорідне як в ідеологічному плані, так і в тому, що стосується мотивації дій, масштабів здійснення акцій, засобів і цілей. Наприклад, в «Білій книзі російських спецслужб» виділяються наступні **напрями в сучасному тероризмі**: *соціальний тероризм*, який переслідує завдання корінної або часткової зміни економічного або політичного устрою власної держави; *націоналістичний тероризм*, що включає організації етносепаратистського напрямку і організації, що поставили своєю метою боротьбу проти економічного або політичного диктату інонаціональних держав і монополій; релігійний тероризм, пов'язаний з боротьбою прихильників однієї релігії (або секти) в рамках однієї держави з прихильниками іншої або зі спробою підірвати і скинути світську владу та затвердити владу релігійну, або з тим чи іншим одночасно.

Складовою, але достатньо автономною частиною релігійного тероризму є тероризм ісламістський. Він багатоманітний, у ньому представлені угруповання

різних ісламських напрямів, течій, сект, учень, які борються між собою (суннізм, шиїзм, суфізм, ваххабізм тощо).

За даними західних спецслужб, кількість ісламістських терористичних організацій зростає з 13 в 1968 р. до 100 в 1999 р., а загальна кількість активних членів організацій, здатних здійснювати терористичні акти, складає близько 50 тис. осіб. До ісламістських терористичних організацій можна віднести наступні фундаменталістські рухи і угруповання: у Єгипті – «Брати-мусульмани» та їхні зарубіжні філії, «Джихад ісламі»; у Йорданії – «Воїни аллаха»; у Лівані – «Хезболлах», «Джамаа ісламія»; у Йемені – «Аль-іслах»; у Саудівській Аравії – «Аль-Фаджар»; у Пакистані – «Танзім даават уль-Іршад», «Харакят-уль-ансар»; у Афганістані – «Джамаа аль-афган аль-моджахедін» і «Талібан»; у Туреччині – «Боз курт» тощо.

2. Головні радикальні течії в ісламі: формування та розвиток ідеологічних постулатів

Аналізуючи базові політико-світоглядні постулати основних доктринальних течій в ісламі, можна виділити наступні **характерні особливості**, що лежать в **основі його радикальної складової**:

1. **Тотальність ісламу**. Під тотальністю більшість учених розуміють широке охоплення ісламською релігією всіх сфер життєдіяльності віруючих. Це не тільки віра, але й економічний і соціальний устрій, і управління, і сім'я, і побут. Шаріат визначає як правові, так і етичні відносини. Все це в сукупності призводить до того, що іслам виступає як спосіб життя, що цілком визначає світогляд і поведінку людей.

2. **Ідея «завершення пророцтва»**. У трактуванні мусульманських теологів ця ідея означає, що пророк Мухаммад був останнім посланником Бога на землі і приніс людству остаточну істину. Це свідчить про винятковість мусульман як обраної спільноти і особливе положення ісламу в порівнянні з іншими релігіями.

3. **Автентичність ісламу особі мусульманина**. Під автентичністю розуміється повний вираз мусульманській релігії в особі віруючого, мусульмани всіх країн однакові, незалежно від етнічних, расових та інших відмінностей. Це люди, що сформовані ісламом і складають єдину спільноту – «умму». Тому мусульмани, незалежно від країни, в якій вони проживають, тягнуться один до одного як брати по вірі. Звідси різні панісламістські концепції, що пропагують об'єднання всіх мусульман світу в єдину державу.

4. **Ідеалізація і міфологізація державно-політичної системи, яка існувала в мусульманському світі за часів правління пророка Мухаммада і перших чотирьох «праведних» халіфів** (Абу-Бакра, Омара, Османа, Алі), прагнення до її відродження. Зокрема, сучасний пакистанський автор, засновник фундаменталістської організації «Джамаат-і-ісламі» аль-Маудуді, ідеалізуючи стан первинного ісламу, пише: «Ви можете спостерігати, незважаючи на жалюгідне становище, до якого докотилася ісламська умма, сліди тієї величі, яку вона носила на першому етапі своєї історії. Якщо ви заглянете в душу будь-якого мусульманина і копнете її, то дізнаєтеся, що більш за все він сумує за тим ідеальним суспільством, яке заснував Мухаммад, благословить його Аллах, і його праведні халіфи. Кожен мусульманин розглядає цей «золотий етап» як зразок і приклад, плекаючи до нього палку любові, і мріє побачити його таким, що ще раз втілюється у життя».

5. Фаталізм, фанатизм, мусульманський ентузіазм і войовничий характер ісламу, його прагнення до світового панування. В контексті вимоги ісламської покірності і відчуття залежності в мусульманському теологічному мисленні важливе місце займає така характерна риса, як крайній *фаталізм (кадар)*. Головна мета догмату божественного визначення – це беззаперечне виконання волі Аллаха, тобто його пророка і халіфів на землі.

У безпосередньому зв'язку з фаталізмом знаходиться і мусульманський ентузіазм. Він також впливає з ідейної суті ісламу і його системи. Релігійний ентузіазм в ісламі виявляється надзвичайно емоційно, особливо по відношенню до немусульман. Іслам вимагає від своїх послідовників неухильного дотримання коранічних ідей і хадисів у всіх практичних справах.

Розвитку релігійного фанатизму в ісламі сприяли такі положення, як віра у загробне життя і Судний день, у рай і пекло. Віра в те, що «шахід» (загиблий за віру) обов'язково потрапить до раю. «А у тих, які убиті на шляху Аллаха, – мовиться в сурі «Мухаммад», – ніколи Він не зіб'є зі шляху їх діянь: Він поведе їх і збереже в порядку їх стан і введе їх у рай, про який Він дав їм дізнатися».

Видатний юрист Абу-Юсуф (713-798 рр.), послідовник мазхабу Абу-Ханіфи і верховний суддя халіфату при халіфах Аль-Махді, Аль-Хаді і Харун-ар-Рашиді, посилаючись на переказ, так описує ісламський фанатизм та сутність джихаду у праці «Кітаб-аль-харадж» («Книга про харадж»): «Потім розповідається про похід Халіда до Іраку. Він говорить: Я запрошую вас визнати Бога та іслам; якщо ви це зробите, то у вас будуть такі ж права і обов'язки, як і в мусульман; якщо ж ви відмовитеся, то сплатите нам подушну подать, оскільки я прийшов до вас з людьми, для яких смерть більш бажана, ніж для вас життя». Про це ж мовиться в Корані, в сурі «Жінки»: «Хай же б'ються на шляху Аллаха ті, які купують за найближче життя майбутнє! І якщо хто б'ється на шляху Аллаха і буде убитий або переможе, ми дамо йому велику нагороду». В умовах мусульманської експансії фанатизм як один з ідеологічних чинників відіграв важливу роль.

6. Націленість на боротьбу з ворогом, визначення цього ворога поняттям «кафір» (невірний). У вузькому розумінні – це «люди, які, народжуючись мусульманами і залишаючись ними підсвідомо все життя, не використовують свої здібності та інтелект для визнання свого Творця. Більш того, вони неправильно використовують свободу, вибираючи заперечення Бога. Такі люди стають невірними, що на мові ісламу називається «кафір». У широкому розумінні слова під терміном «невірні» часто, коли береться до уваги точка зору ісламських фундаменталістів, розуміються не тільки «неістинно віруючі» всередині ісламу, але і немусульмани загалом. Так, відомий польовий командир йорданець Е. Хаттаб в інтерв'ю кореспондентові газети «Аль-каф» прямо говорив: «Аллах застеріг нас від усього поганого: від євреїв, християн, прелюбодіяння, вина, від тих, хто поклоняється каменю і вогню...»

8. Насторожене, підозріле, вороже ставлення до представників інших релігій. Вказане положення чітко простежується в Корані. Так, у 114-му аяті сури «Аль-баккара» («Корова») сказано: «І ніколи не будуть задоволені тобою ні іудеї, ні християни, поки ти не підеш за їх ученням». У 214-му аяті цієї ж сури зафіксовано: «І вони не перестануть битися з вами, поки не відвернуть вас від вашої релігії, якщо зможуть». У 91-му аяті сури «Жінки» мовиться: «Вони хотіли б, щоб ви виявилися невірними, як були невірними вони, і ви б виявилися однаковими». У 6-му аяті сури «Здобич» підкреслюється: «Справді, ті, які не вірували, витрачають своє майно, щоб

відвернути від шляху Аллаха, і вони витратять його. Потім це стане для них засмученням, потім вони будуть переможені!»

9. **Концепція про джихад**, планетарну місію пророка Мухаммада і його послідовників.

В цілому під цим терміном у мусульманській богословській літературі розуміється боротьба за віру, яка ведеться в наступних основних формах:

- «джихад серця» – боротьба із власними поганими схильностями;
- «джихад мови» – «веління гідного схвалення і заборона гідного осуду»;
- «джихад руки» – вживання відповідних заходів покарання щодо злочинців і порушників норм моралі;
- «джихад меча» – збройна боротьба з невірними; тому, хто загине в ній, уготоване вічне блаженство в раю.

Саме остання форма джихаду використовується мусульманськими екстремістами в своїй ідеології і практичній діяльності. Втім, підстави для цього відображені в основних джерелах ісламу: священну війну за віру – джихад – Мухаммад і його послідовники зводять в ранг виконання божественної місії, підкріпленої авторитетом Аллаха. Так, в Корані (аят 86-ої сури «Жінки») сказано: «Бийся ж на шляху Аллаха! Став це завдання самому тобі і спонукай віруючих».

«На мові шаріату, – пише сучасний ідеолог ісламського фундаменталізму аль-Мадуді, – слово «джихад» уживається для війни, яка ведеться в ім'я Аллаха проти тих, хто є ворогом ісламу... Якщо ісламська держава піддається атаці з боку немусульман, у цьому випадку кожен повинен виступити на стороні джихаду. У разі браку сил для опору, сусідні мусульманські держави повинні допомогти, в цьому полягає їх релігійний обов'язок. Якщо ж вони зазнають невдачі, тоді мусульмани всього світу повинні боротися проти загального ворога. Джихад є таким же обов'язком мусульманина, як і щоденна молитва і піст. Той, хто ухиляється від цього, є грішником».

Очевидно, що релігійні проповідники, прагнучи використовувати іслам в політичних цілях, посилаються на ті аяти Корану, в яких прямо мовиться, що виконання тільки релігійних обрядів дозволить потрапити в рай.

Тому Коран дає сильні засоби впливу на свідомість правовірного. Тим мусульманам, які не хочуть вступати в боротьбу за віру, автори Корану і Сунни загрожують такими ж болісними покараннями, як і невірним і відступникам від ісламу. Тих, хто ухиляються від битви, священне писання загрожує перетворити на немусульман: «Якщо ви не виступите, покарає вас Аллах болісним покаранням і замінить вас іншим народом».

Всі ці повчання, що містяться в основоположних джерелах ісламу, і лягли в основу гасла джихаду (газавату), тобто війни за віру. Безумовно, принцип джихаду, що підкріплюється мусульманським фанатизмом і фаталізмом, є найважливішим в арсеналі ідеологічних засобів ісламських фундаменталістів і на даний час.

Посиленню радикальної складової в ісламі сприяли також розколи в ньому. Річ у тому, що як цілісне учення іслам зберігався тільки при Мухаммаді і при двох наступних халіфах Абу-Бакрі та Омарі. У цей час іслам виник і став формуватися як релігійна система. Проте згодом він розпався на напрями, течії, секти. За твердженням мусульманського теолога XII ст. аш-Шахрастані, «внаслідок розколу в ісламі виникли чотири великі секти: кадарити, сунніти, хариджити, шіїти. Потім одні з них з'єднуються з іншими, і від кожної великої секти відгалужуються гілки, досягаючи сімдесяти трьох сект».

3. Основні концепції сучасних ісламських реформаторів і фундаменталістів

Однією з основоположних ідей, якою керуються більшість сучасних мусульманських екстремістів, є **панісламізм**.

Під цим терміном розуміється течія, що виникла на хвилі реформаторського руху в ісламі і ставила своїм завданням відтворення в тій чи іншій формі єдиної ісламської держави у вигляді халіфату, а в короткостроковій перспективі – проведення мусульманськими країнами узгодженої зовнішньої політики.

Вказана течія виникла в другій половині XIX ст. Її заснували Саїд Джемаль-ад-Дін **аль-Афгані** (1839-1897 рр.), **Мухаммад Абдо** (1849-1905 рр.), **Абдул Рахман аль-Кавакібі** (1854-1902 рр.), які сформулювали ідею релігійно-політичного союзу мусульманських народів. Вони не бачили на Сході іншого, крім ісламу, засобу захисту від колоніалізму та іншого об'єднавчого феномену для всіх мусульман.

Хоча мусульманські реформатори були представниками соціально-релігійного напрямку, вони також були і носіями політичної ідеології, висуваючи конкретні завдання в галузі внутрішньої та зовнішньої політики. Зокрема, аль-Афгані вважав необхідним створення партії, яка шляхом пропаганди патріотичних настроїв, сприяла б ліквідації опіки над Єгиптом і створенню уряду, що має консультативний статус. Рашид Ріда наполягав на тому, що для процвітання суспільства необхідно повернутися до інституту халіфату. Саме халіф, за його уявленнями, міг забезпечити процвітання і відродження ісламської цивілізації.

Мухаммад Абдо дотримувався поглядів про поступові реформи з метою «очищення ісламу» і приведення його первинних основоположних принципів у відповідність до вимог сучасності. При цьому першим кроком на шляху до досягнення поставленого завдання він вважав обов'язковою умовою зняття обмеження на рібу (відсоток з лихварства), оскільки останнє сильно гальмувало економічний розвиток Єгипту. До речі, будучи муфтієм Єгипту, він видав знамениту фетву, що дозволяла мусульманам вкладати свої грошові заощадження в банки і отримувати відсотки.

Аль-Кавакібі, навпаки, дотримувався більш радикальних поглядів. Його переконання мали так звану **егалітаристську спрямованість**. Цей мусульманський мислитель вважав, що люди повинні усвідомлювати власну історичну відповідальність і прагнути повернутися до «первинного ісламу» часів чотирьох праведних халіфів: «Праведні халіфи розуміли сенс Корану і діяли відповідно до нього. Коран вони приймали за основу і створили правління, яке встановило рівність в благах і тяготах життя навіть між ними, халіфами, і жебраками; вони збудили відчуття братерства серед мусульман, відчуття зв'язку між ними в суспільній корпорації». Повернення до старих «добрих» часів, на думку аль-Кавакібі, може відбутися тільки в тому випадку, якщо буде здійснено перерозподіл багатств, ліквідовано розкол суспільства на бідних і багатих. Потрібно змусити останніх виплачувати закят на бідних і суспільні потреби. Земля повинна бути «спільним володінням, а землекористування – приватним, при цьому земельні ділянки можуть орендувати у держави лише ті правовірні мусульмани, які її самі обробляли».

У сфері суспільно-політичного устрою мусульманські реформатори запропонували низку цікавих ідей. Аль-Кавакібі, як вже наголошувалося вище, вважав ідеальним правління за часів чотирьох праведних халіфів. Аль-Афгані виступав за представницьку систему. Ідеалом Мухаммада Абдо був уряд, наділений консультативними функціями (так звана рада – «шура»). На думку цього богослова,

подібна система закономірно виходить з шаріату. Рашид Ріда також був прихильником ідеї консультативного статусу уряду, хоча одночасно розробив теоретичну концепцію про халіфат.

Говорячи про **ідеї халіфату**, відзначимо, що вона мала різні ідеологічні «відтінки» у концепціях самих мусульманських реформаторів. Зокрема, аль-Кавакібі, що мріяв про відродження інституту халіфату, відстоював позиції арабського націоналізму, закликаючи своїх співвітчизників розвивати в собі відчуття національної гордості. Він вважав, що необхідне національне, а не релігійне об'єднання, політичний, а не адміністративний зв'язок.

У аль-Афгані ідея халіфату ґрунтується на панісламістській основі (під панісламізмом розуміється утворення інтегрованої общини-держави всіх мусульман). Він вважав сам факт об'єднання арабів з іншими мусульманами за рахунок релігійної єдності одним із найважливіших моментів у відродженні самої арабської нації. Відповідно до своїх переконань, аль-Афгані обґрунтував ідею всесвітнього мусульманського халіфату, що живе за законами шаріату.

Рашид Ріда також був прихильником **панісламістської ідеї**. Розвиваючи свою концепцію халіфату в трактаті «Халіфат, або великий імамат» (1923 р.), він вказував на значну розбіжність між теорією і практикою мусульманського світу. Визнаючи неможливість втілення в життя ідеї всемусульманського халіфату, Рашид Ріда висунув тезу про те, що халіфат повинен стати символом духовної єдності всіх послідовників ісламу. У мусульманських державах повинне бути справжнє ісламське правління, засноване на шаріаті. Одночасно Рашид Ріда відстоював ідею арабського націоналізму (партикулярного патріотизму), суть якої зводилася до так званої асабія – прихильності своєму племені. Треба відзначити, що панісламістські ідеї по-різному виявлялися в теоретичних концепціях мусульманських реформаторів. Зокрема, у Аль-Афгані під панісламізмом розумілося об'єднання мусульманської нації. Аль-Кавакібі вважав, що потрібно об'єднати всі мусульманські народи під прямим керівництвом арабів, центром халіфату повинна стати Мекка, а халіфом – араб-курейшит, що володіє вищим релігійним авторитетом, але не втручається при цьому в справи інших мусульманських країн. У М. Абдо панісламізм уявляється у вигляді халіфату, на чолі з турецьким султаном, який був би конфедерацією ісламських держав, де всі народи і общини мали б однакові права.

Ідеї, висунуті мусульманськими реформаторами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., особливо про інститут халіфату і панісламізм, здійснили значний вплив на засновника «Асоціації Братів-мусульман» та ідеолога руху ісламських фундаменталістів **Хасана аль-Банну**.

У 1928 р. з'явилася релігійно-політична організація «Джаміят ал-іхван ал-муслім» («**Асоціація Братів-мусульман**»), засновник якої, Хасан аль-Банна, став основним ідеологом концепції «відродження чистого ісламу» (ісламського фундаменталізму). Основною причиною успіху фундаменталістських ідей був сам ідейно-політичний зміст даної ісламської течії. Ідеологія ісламських фундаменталістів ґрунтувалася на загальноприйнятих релігійних традиціях і була доступна для розуміння широким мусульманським масам. Відзначимо провідні **теоретичні установки**, які в цілому і зараз розділяються більшістю прихильників **ісламського фундаменталізму**.

1) **Ідея універсальності ісламу** – нероздільності релігії і суспільства.

2) **Заклик повернення до первинного, «дійсного» ісламу**, під яким розумілося звільнення релігії від різних багатовікових нашарувань, підкреслювалася необхідність жити тільки за Кораном і Сунною.

3) **Гасло панісламізму**. Оскільки в Корані термін «єдність» (аль-вахда) виражається словом «віра» (аль-іман), то мусульманська нація, з погляду ісламу, – єдина нація, що об'єднує в своїх межах всіх братів по вірі, незалежно від їх етнічної приналежності. Поняття аль-іман включає три основні елементи: словесне визнання істинності Аллаха, його Писань і його посланників; внутрішня згода, усвідомлення серцем істинності Аллаха; добрі справи, виконання розпоряджень ісламу, релігійних обов'язків. Звідси і відоме гасло «Братів-мусульман»: «Іслам – це батьківщина і громадянство».

4) **Ідея відродження халіфату**, де світська і релігійна влада були б невіддільні одна від одної, а саме життя мусульманської громади визначалося колективними складовими, відрізнялося соціальною та економічною справедливістю. Слід відзначити той факт, що суннітські богослови-правознавці вважали формальною основою необхідності халіфату не вказівки Корану, а одноголосну думку сподвижників пророка Мухаммада, найбільших правознавців і потім – всіх мусульман (іджма – узгоджена думка). Саме іджма надавала халіфату юридично обов'язковий характер, перетворювала його на правову норму, принцип, елемент системи мусульманського права в цілому.

5) **Боротьба за ісламське правління, встановлення ісламського порядку**. Оскільки іслам – це і влада, і її здійснення, законодавство, освіта, закон, суд, в його межах реальним може стати універсальний для віруючих мусульман порядок, освячений божественними розпорядженнями Корану, хадисами Сунни, а також різними положеннями чотирьох провідних суннітських мазхабів (ханіфіти, малікіти, шафіїти і ханбаліти).

Щодо ідеї «ісламського порядку» слід зазначити, що це – достатньо широкий термін, який включає не тільки суспільно-державний устрій, але й питання власне «ісламської економіки», основні положення якої можна звести до наступних:

а) **поєднання консервативних традицій з новаторськими в галузі економіки** (продовжувати розвиток традиційних галузей економіки, зокрема, сільського господарства, одночасно віддаючи належне розвитку нових галузей – електронної промисловості, машинобудування; відмова від пріоритетів у галузі добувної промисловості та орієнтація на обробну тощо);

б) **заборона ріби** (лихварський відсоток з прибутку, заборонений у Корані, але відмінений у період капіталістичного розвитку в Єгипті з метою збільшення національних та іноземних інвестицій в економіку країни). Одночасно ісламські фундаменталісти наполягають на необхідності безпроцентної позики – *арія* – як важливого засобу для здійснення так званої «збалансованої економіки». Сутність останньої полягає в тому, щоб створити в Єгипті такі умови, за яких стане можливою ліквідація бідності. Дане положення, на наш погляд, є важливим, якщо враховувати той факт, що в країнах Арабського Сходу дуже сильна поляризація суспільства. Тут, як правило, присутній невеликий прошарок багатих людей, тоді як переважна маса населення живе в жебрацьких умовах.

в) **ідея гармонії інтересів різних соціальних груп населення** припускає перерозподіл доходів між мусульманами за рахунок так званого закяту – податку на користь бідних.

г) заклик до уніфікації економічних систем всіх мусульманських держав. Ісламські фундаменталісти вважають, що за умови однакової структури економічних систем у мусульманських країнах спостерігатиметься порівняно однаковий розвиток, що збалансує соціально-економічну ситуацію в регіоні.

д) **«антизахідна» спрямованість** – відстоювання ідеї про необхідність відокремлення від «благ» західної цивілізації. Така постановка питання, безумовно, в першу чергу, пов'язана з тим, що ісламські фундаменталісти оцінюють втручання провідних західних держав в економіку країн, що розвиваються, як своєрідну форму продовження колоніальної залежності. Але водночас вони виступають проти соціалістичного досвіду розвитку, що значно дискредитував себе за останні роки.

Слід також відзначити і той важливий факт, що боротьба за встановлення «ісламського порядку», у розумінні фундаменталістів, повинна бути заснована на принципі джихаду. **Джихад** – «борьба за віру» – логічно випливає із протиставлення мусульманського світу немусульманському, що склалося історично. Ще з часів середньовіччя затвердилися такі поняття, як **«дар аль-іслам» (мусульманський світ) і «дар аль-харб» (територія війни)**. Причому власне гасло джихаду має достатньо широке тлумачення. У класичному варіанті, джихад (священна війна) – це вершина стовпів релігії, і його ведення є обов'язковим для кожного мусульманина. Але в Корані сказано, що в Мецці Аллах повелів пророкові: «І ведіть великий джихад за допомогою Корану проти них».

Слід також відзначити дві характерні особливості ісламського фундаменталізму. По-перше, тут спостерігається **перенесення акцентів з релігійної етики на політичну ідеологію**, що не дивно. Адже іслам – це і релігія, і філософія, і певний світогляд. Він пов'язаний також і з підкресленням тотального характеру ісламу як ідеології: декларується, що ця релігія може вирішити багато проблем людини, суспільства і всесвіту. По-друге, ісламський фундаменталізм розглядає **теорію розвитку релігії як «теорію великого вибуху»**. Сутність останньої зводиться до того, що дана концепція розглядає кожен з провідних світових релігій як певне явище, феномен, який з'явився подібно до вибуху в певній точці простору в конкретний момент часу, зазвичай, за допомогою так званого «засновника». Подальші ж покоління віруючих жили на відстані від цього первинного моменту, що все збільшувалася. Звідси розуміння якоїсь релігії у даній схемі означає повернення до моменту її виникнення.

Такі загальні положення концепції ісламського фундаменталізму. Для точнішого її розуміння, на наш погляд, слід звернутися до ідеологічної спадщини, розглянувши теоретичні переконання його трьох провідних ідеологів – **Хасана аль-Банни, Сеїда Кутба, Мустафи ас-Сібаї**.

Шейх **Хасан аль-Банна** (1906-1949 рр.) – у минулому шкільний вчитель, згодом – ідеолог і засновник «Асоціації Братів-мусульман», автор концепції «повернення до дійсного первинного ісламу», що розробив основні положення «ісламського порядку», «ісламської держави», «націоналізму ісламу», джихаду і висловлював свої погляди у формі послань (рісала). Відзначимо, що великий вплив на формування поглядів Хасана аль-Банни зробили праці мусульманських богословів Абу Хаміда аль-Газалі, Мухаммада Абдо, Джемалія аль-Афгані і Рашида Ріда.

В основі вчення аль-Банни лежить **принцип так званої надкласової єдності мусульманської общини і протиставлення її немусульманам**. При цьому надкласовість умми в його розумінні зводилася до того, що, будучи членами общини,

правовірні мусульмани не визнають іншого розподілу на будь-які стани, партії, угруповання. Вони – брати по вірі, рівні між собою.

Ідеологія «відродження ісламу» Хасана аль-Банни була тісно пов'язана з **поняттям «ісламського порядку»**. Суть останнього зводилася до нероздільності релігії і політики за принципом – «іслам – це віра і суспільство, мечеть і держава». Закликаючи мусульман до відмови від філософського споглядання ісламу і перетворення останнього в ідеологію активної дії, де політика стає частиною релігії, а сама релігія характеризується войовничістю, Аль-Банна говорив: «Ми закликаємо вас до ісламу, який приніс Мухаммад... Влада – частина його, а свобода – один із релігійних обов'язків. Якщо хтось скаже вам: «Це – політика!» – скажіть: «Це – іслам, і ми не визнаємо ніякого розділення».

Голова «Асоціації Братів-мусульман» вважав, що іслам дав світу постійні принципи, які потрібно вміти правильно тлумачити: «Головна політична мета – свобода і незалежність, звільнення від іноземців всіх територій розповсюдження ісламу, об'єднання мусульманських народів на основі Корану; створення всесвітньої ісламської держави – федерації мусульманських націй... Ісламська держава – це мусульманська громада, що базується на солідарності і взаємній співпраці її членів, а також покликана захистити всіх від соціальної несправедливості». Основне економічне завдання такої мусульманської держави у аль-Банни полягає в тому, щоб розвивати економіку вільно, без якого б не було іноземного втручання. Він вважав одним із найважливіших завдань у сфері досягнення соціальної справедливості вирішення проблеми соціальної нерівності між членами общини за рахунок ліквідації останньої, але при обов'язковому існуванні приватної власності (якщо вона сприяє загальному благу) і капіталу (якщо він придбаний законним шляхом). На думку аль-Банни, будь-яка праця почесна і повинна бути оплачена справедливо. Соціальна нерівність для аль-Банни була обумовлена нерівномірним розподілом прибутків між різними соціальними групами. Він обурювався тим, що, завдяки відміні ріби, багато єгипетських багатіїв стали отримувати великі гроші, тоді як значна частина населення опинилася на межі убогості і голоду. Хасан аль-Банна усвідомлював той факт, що розвиток капіталізму ще більше посилить соціальну нерівність і призведе до сильної поляризації суспільства.

По суті справи, **проблему соціальної несправедливості** Хасан аль-Банна намагався вирішити за рахунок наступних дій: введення 1) *закята* (податку, що освячений шаріатом, на майно і доходи мусульман на користь бідних громадян і суспільних потреб); 2) *садака* – добровільної милостині для мусульман, що мають потребу; 3) системи спадкоємства *ірс* (відповідно до положень шаріату, вона перешкоджає зосередженню власності в руках одного мусульманина); 4) заборона позикового відсотка ріби, 5) монополія держави на виробництво і продаж предметів першої необхідності (рису, хліба, м'яса, промислових товарів).

Відзначимо той факт, що з самого початку утворення «Асоціації Братів-мусульман» Хасан аль-Банна намагався надати своєму руху всеісламський характер, претендуючи тим самим на роль нового провісника «дійсного ісламу». Відстоюючи ідеї повернення до первинного ісламу, аль-Банна підкреслював, що тільки в цьому випадку нація може стати дійсно мусульманською. У його розумінні, «дійсний іслам» повинен бути всеосяжною системою, що зачіпає практично всі явища в житті мусульман: «Це – держава і батьківщина, або уряд і умма (громада віруючих); це – моральність і сила, або милосердя і справедливість; це – культура і закон, або наука і

судочинство, це – матеріал і багатство, або заробіток і заможність; це – джихад і пропаганда, або армія та ідея; це, нарешті, дійсне віровчення і поклоніння Богові».

У контексті даного вислову аль-Банна обґрунтував і свою соціально-політичну доктрину. Він встановив три правила для ісламської влади: 1) відповідальність правителя перед уммою; 2) рівність всіх членів громади; 3) дотримання правителем думки громади, покликаної контролювати його дії.

Причому контроль умми повинен здійснюватися через «представницькі установи» (хайа тамсилійя) – свого роду мусульманський парламент, що характеризується відсутністю багатопартійності, яка негативно впливала на діяльність західноєвропейських парламентів. У єдиному ісламському суспільстві, на думку Хасана аль-Банни, повинна існувати тільки одна партія: «Необхідно розпустити всі єгипетські партії, об'єднавшись в одну, яка б діяла на користь всієї мусульманської общини, віддавала свої сили вирішенню внутрішніх проблем». Такою партією, на думку Хасана аль-Банни, могла бути лише «Асоціація Братів-мусульман».

Хасан аль-Банна не відкидав як засіб боротьби насильство і відстоював його необхідність для здійснення поставлених завдань. Відомий девіз «Братів-мусульман» – «Бог – наш ідеал, Пророк – наш вождь, джихад – засіб досягнення мети, смерть в ім'я Аллаха – наша заповітна мрія» – уявляється нам логічним продовженням вислову Хасана аль-Банни: «Метод наш – повчання і порада, а якщо це не допомагає – то викоринювання силою і усунення. Одночасно він відзначав, що «кожен мусульманин – це солдат Аллаха, що жертвує собою, нічого не чекаючи натомість».

Аналізуючи основні положення концепції Хасана Аль-Банни про «відродження дійсного ісламу», можна відзначити той факт, що подібні міркування ідеолога «Братів-мусульман», а також протиставлення ісламського світу європейському (капіталістичному) і соціалістичному суспільствам, заклики до активного (насильницького) вирішення існуючих проблем, – переслідували два основних завдання: по-перше, отримати масову підтримку серед бідних верств населення країни і войовничо налаштованої інтелігенції, і по-друге, надати руху «Братів-мусульман» ідеологічного обґрунтування.

Серед послідовників Хасана аль-Банни особливе місце займає **Сеїд Кутб** (1906-1966 рр.), визначний ідеолог ісламського фундаменталізму, один з «ідейних батьків» екстремістської концепції «відродження чистого ісламу».

На межі 1950-х – 1960-х рр. у єгипетських в'язницях і концентраційних таборах знаходилася значна кількість активістів «Асоціації Братів-мусульман», у тому числі й Сеїд Кутб. Синтезувавши окремі положення, висунуті пакистанським ідеологом ісламізму Абу Аллою аль-Мадуді з ідеями Хасана аль-Банни, Кутб сформував власну концепцію, що відрізнялася від класичних поглядів «Братів-мусульман», викладену в написаних ним в ув'язненні книгах «Під покровом Корану» і «Віхи на шляху».

Основоположна категорія концепції Кутба – поняття «**джахілійя**», вживане в ісламській історіографії для позначення доісламського, «варварського» періоду в арабській історії, епохи незнання «слова Аллаха», Корану. На думку Сеїда Кутба, людство (мусульманство) поступово занепадає знову у нову джахілійю: «Весь світ, на Сході і на Заході, мусульманський і немусульманський, віруючий і атеїстичний – повернувся до джахілійї». Він вважав «варварським» як «лжеісламські», з його точки зору, арабські режими, так і західний і соціалістичний режими. Єдина законна влада в суспільстві для Кутба – це влада Аллаха. Тому боротьба між мусульманами та їхніми

ворогами – це, перш за все, боротьба переконань, а лише потім – політичне, економічне і військове протистояння.

Сеїд Кутб негативно ставився до ідей арабського націоналізму. Він вважав, що всі правовірні мусульмани повинні об'єднатися в єдину умму, незалежно від їх національної приналежності. Тільки у міцному братерському союзі вони зможуть пережити джахілію і знову придуть до «божественної влади».

Особливо різко Сеїд Кутб виступав проти спроб поєднання ісламу і соціалізму: «Я не поділяю поглядів тих, хто міркує про «соціалізм ісламу», «демократію ісламу», змішуючи порядок, створений Аллахом, з порядком, створеним людьми. Іслам дає самостійні, незалежні рішення щодо проблем людства. Це – інтегральний метод і гармонійна єдність, і введення до нього будь-якого стороннього елемента може зіпсувати іслам подібно до того, як включення непотрібної деталі може привести в повну непридатність складний механізм». Кутб пояснював, що соціалісти т. зв. мусульманського світу взагалі не є прихильниками ісламу, але в реальній дійсності це якраз-таки і є еквівалент джахілії.

Сеїд Кутб вважав, що іслам характеризується суверенністю єдиного Бога. Уряд держави отримує легітимність своєї влади тільки в тому випадку, якщо він є провідником волі Аллаха і править на основі шаріату. Демократія відноситься також до джахілії, оскільки проголошує суверенітет народу-демосу і відокремлює його від Бога. Звідси Кутб робить висновок про те, що джахілія, у всіх своїх формах і проявах, повинна бути знищена новим поколінням кораністів.

На думку Сеїд Кутба, порятунок мусульманського світу пов'язаний, в першу чергу, із створенням суспільства соціальної справедливості та ісламської моралі, що живе за законами шаріату. Істинно ісламську владу він позначив терміном «**хакімійя ісламійя**». Вона заснована на шахаді – ісламському символі віри («Немає Бога, окрім Аллаха, і Мухаммад – пророк його»). Посилаючись на 7 аят з 98 сури Корану, Кутб підкреслює, що «перше і найважливіше правило – це встановлення Аллахом аш-шаріа на всій планеті і управління людьми згідно з тим, що ухвалив Аллах».

Але в почесній місії відродження дійсного ісламу і побудови справедливого ісламського суспільства, на думку Кутба, братимуть участь не всі правовірні мусульмани, а лише їх передова частина (у його розумінні – це «Брати-мусульмани»). У своєму заповіті «Віхи на шляху» напередодні страти він писав: «Іслам потребує відродження. Останнє починається за рахунок меншини, що ізольована від варварського суспільства і не визнає його законів і звичаїв. Вона визнає лише єдиний правильний шлях насильницького руйнування, повного знищення, що не має жалю ні до кого. Щоб ідеї віруючого співтовариства дійшли до сердець людей, вони потребують змітання варварських перешкод... Необхідно повалити правлячий режим у Єгипті, оскільки він варварський. Більш того, треба повалити всі режими у мусульманських країнах, оскільки вони варварські, навіть ті з них, що закликають до ісламу в своїх документах і конституціях».

Таким чином, «хакімійя ісламійя» можлива лише шляхом джихаду і насильства. В результаті її встановлення буде досягнута і соціальна справедливість. Остання у Кутба зводиться до обрання мусульманами володаря, підпорядкування якому прирівнюватиметься до підпорядкування Аллаху і його пророкові. Підвладна правителів рада (шура) контролюватиме впровадження в життя законів шаріату. Основний метод економічної справедливості і гармонії – закят і садака. Захищаючи священне право приватної власності, Кутб вводить лише деякі обмеження. Одночасно в його «ідеальній мусульманській державі» повністю заборонена ріба (лихварський

позиковий відсоток) і введена монополія на товари першої необхідності (продукти харчування, одяг, товари промислового виробництва тощо).

З вищесказаного стає очевидним те, що Сеїд Кутб ідеологічно обґрунтував **необхідність приходу до влади ісламських фундаменталістів**. Одночасно він став ідеологом, а згодом і організатором екстремістського крила в «Асоціації Братів-мусульман». Схвалюючи джихад і насильство як найдієвіші методи боротьби обраної групи правовірних мусульман проти «варварського» суспільства, він тим самим виправдовував терор, вбивства, вибухи, крайній екстремізм, взяття заручників, виходячи із знаменитого принципу «мета виправдовує засоби», добре відомого тим же християнам, завдяки діяльності єзуїтів.

На наш погляд, варто відзначити той факт, що серед ісламських фундаменталістів були і прихильники так званого «ісламського соціалізму». Зокрема, до таких відноситься один з ідеологів «Асоціації Братів-мусульман» **Мустафа ас-Сібаї** (1915-1964 рр.), автор книги «Соціалізм ісламу».

Намагаючись прив'язати іслам до соціалізму, розцінюючи останній як гуманістичну течію, що виявлялася в різні часи у пророків практично всіх провідних релігій світу, ас-Сібаї вітав той факт, що соціалістичні течії, незалежно від їх форми, переслідують одну велику мету – позбавлення пригноблених від убогості, голоду, страждань, безправ'я. На його думку, всі вони допомагають «досягти соціальної інтеграції громадян, знищити значні майнові відмінності між ними».

Мустафа ас-Сібаї запропонував свій шлях досягнення суспільної гармонії – через іслам. Основні положення його концепції «**ісламського соціалізму**» можна звести до наступних:

1) основний базис «ісламського соціалізму» – «природні права» кожного мусульманина: на життя, свободу, освіту (ільм), людську гідність (карама), право власності (тамаллюк);

2) право власності повинне бути реалізоване на основі закята та ісламського права спадкоємства (передбачає наявність не одного, а декількох спадкоємців);

3) наявність націоналізації – вона припустима через вислів великого пророка Мухаммада: «Люди – товариші в трьох речах: воді, пасовищі і вогні».

Одночасно ас-Сібаї звужує поняття націоналізації. Він вважає, що майно можна отримати тільки з відома його власника і виплативши за нього відповідну компенсацію.

Мустафа ас-Сібаї вважав, що гарантії справедливого ісламського суспільства пов'язані з самим релігійним ученням, вірою в Аллаха, дотриманням етичних і моральних засад у відповідності з розпорядженнями Корану. Крім того, значну підтримку при цьому повинні надати законодавчі заходи і засоби матеріальної забезпеченості населення. Причому законодавство може бути здійснене як гарант за рахунок функціонування чотирьох ісламських інститутів: хісби (поліції моралі), судочинства (працює за принципом Аль-кісас («око за око»), суспільного осуду і бойкоту, а також священної війни (проти зовнішніх і внутрішніх ворогів).

Свій «ісламський соціалізм» Мустафа ас-Сібаї протиставляв як капіталізму, так і комунізму. Він вважав, що в останньому дуже мало уваги приділяється духовним питанням і взагалі це – «війна класів і постійні політичні чищення».

Поза сумнівом, концепція «ісламського соціалізму» не отримала належної уваги серед представників «Братів-мусульман» через її ідеологічну непопулярність. Проте, окремі положення з теоретичних переконань даного ідеолога ісламського фундаменталізму використовувалися поміркованим крилом «Асоціації».

Таким чином, на основі вищесказаного, можна зробити наступні висновки. Ісламський фундаменталізм як релігійно-політична течія був обумовлений об'єктивними причинами історичного розвитку Єгипту. Його засновник і головний ідеолог Хасан Аль-Банна, зумів створити таку концепцію, яка була зрозуміла найбіднішим верствам населення і імпонувала інтелектуальним запитам національної інтелігенції, що розчарувалася в капіталістичному розвитку країни.

Серед ідеологів ісламського фундаменталізму ми зустрілися з різними теоретичними переконаннями з приводу створення «ісламського порядку» і «ісламської держави». Зокрема, в працях Хасана аль-Банни простежується більш поміркована позиція по відношенню до способів ведення боротьби за створення справедливого ісламського суспільства, ніж в працях Сеїда Кутба, який відверто закликав до джихаду і насильства, терору і вбивства не тільки немусульманського населення, і але самих мусульман, які не відносилися, в його розумінні, до передової частини правовірних адептів ісламу. Мустафа ас-Сібаї в книзі «Соціалізм ісламу» взагалі запропонував інший варіант побудови справедливого ісламського суспільства.

По суті, основні положення сучасних переконань ісламських фундаменталістів базуються на працях Хасана аль-Банни з деякими доповненнями і окремими положеннями із праць Сеїда Кутба. Пізніше ісламські екстремісти трансформували ідеї і гасла панісламізму і реформаторів, проголосивши своєю метою створення єдиної громади, яка б об'єднувала всіх мусульман, висуваючи ідею надкласової і наднаціональної «мусульманської єдності», – всесвітню спільноту правовірних.

Сучасний ісламський фундаменталізм базується на ідеї «ісламського відродження». При цьому «відродження» є процесом посилення ролі ісламу в всіх сферах життя суспільства (політичній, економічній, сфері побутових відносин тощо), прагнення до створення ідеальної мусульманської умми, що функціонує за законами Корану, «непошкодженої» Сунни і заснованому на них шаріаті. Мусульманська умма виступає як головна світоглядна цінність у сприйнятті мусульманина-радикала.

Очевидно, дана ідея про справедливе суспільство є утопією і нездійсненна на практиці. До утопії відносимо положення про створення єдиного суспільства за надкласовими принципами, яке функціонує на основі шаріату. В сучасній дійсності закони, розроблені в інших соціальних умовах і часі, ведуть суспільство до відставання і занепаду в безодню убогості.

Отже, «ісламський радикалізм» можна визначити таким чином: це ідеологічна доктрина, заснована на утопічних ідеях з припущенням введення їх в суспільство за принципом «мета виправдовує засоби». Закріплення тотального регулювання суспільних відносин і релігійного конфлікту між т. зв. «дійсною вірою» і «невірними» з абсолютним соціальним контролем може викликати тільки негативну реакцію суспільства і спотворення дійсних цінностей ісламу.

Шлях до справедливого суспільства, заснованого на принципах гуманності, рівності і братерства, лежить через внутрішнє вдосконалення кожного індивіда. Лише еволюційно можна досягти ідеалів, проголошених ісламом. Свідоме застосування насильства під прикриттям високих гасел є актом маніпуляції суспільною свідомістю для досягнення конкретної політичної мети.

Висновки. Іслам як традиційна релігія проповідує гуманізм, покору, ставить на перше місце загальнолюдські цінності, закликає до благочестя і праведного способу життя, дотримання морально-етичних імперативів. Разом з тим, він суперечливий, неоднорідний і не спонукає віруючого в своєму прагненні уподібнитися божеству, а

лише вимагає сліпого виконання вказівок Всевишнього. Це і є підґрунтям для розвитку сучасного ісламського фундаменталізму і фанатизму.

Дослідивши ідеологічні основи радикальних течій в сучасному ісламі, можна зробити наступні висновки.

По-перше, ісламському радикалізму властива більшість недоліків самого ісламу, зокрема суперечність ідеології і неоднорідність переконань, що спричиняє їх недосконалість і нелогічність правових норм.

По-друге, дана обставина дозволяє зробити висновок про можливість використання політичними лідерами тільки тих аспектів шаріату, які вигідні в тій або іншій ситуації. У такому разі, ісламський радикалізм виявляється не як релігійний, а як політичний рух, прагнучий захопити владу будь-яким доступним способом, у тому числі і шляхом насильницького усунення законної влади. Мабуть, ключ до подолання рецидивів ісламського фундаменталізму, що загострюється в основному на хвилі соціальних та економічних проблем, знаходиться не в прямій боротьбі з ним, а в оздоровленні економіки і покращенні життя людей, що у свою чергу консервує і сприяє «розсмоктуванню» негативних проявів ісламського радикалізму.

Ісламський радикалізм своїми витокami сягає в середньовіччя і тісно пов'язаний з тероризмом. На словах відокремити іслам від тероризму неважко, але в реальності все набагато складніше. Радикали стверджують, що іслам не має ніякого відношення до сучасного міжнародного тероризму, і видають бажане за дійсність.

Виникає принципове питання: чи дійсно в ісламі можна виявити виправдання тероризму? Відповідь залежить від того, хто і з якою метою береться за тлумачення догматів віри. Річ у тому, що впродовж століть ісламська політична і правова думка накопичила величезний набір зовні суперечливих ідей і уявлень, що мають пряме відношення до сучасного тероризму: основи влади і права, взаємозв'язки держави і індивіда, статус іновірців, допустимі методи політичної боротьби.

Неоднозначний підхід ісламу до цих проблем наочно ілюструє його провідну рису – плюралізм поглядів, особливо характерний для сфери політики, оскільки основні розпорядження були сформульовані на основі **іджтіхаду** (араб. «самостійне рішення»). Під іджтіхадом ісламська думка розуміє раціональний пошук рішень з питань, точно не врегульованих в Корані і повчаннях Пророка Мухаммада. До цього треба додати, що нечисленні наявні в цих джерелах правила ведення війни або ставлення до іновірців склалися в початковий період становлення ісламу, його гострого суперництва з політичними та ідейними супротивниками. Деякі з них, вирвані з історичного контексту, в наші дні нерідко використовуються для виправдання політичного екстремізму.

Разом з тим помітне місце в ідейній спадщині ісламу займають тези, протилежні вказаним правилам. Тому теза про радикалізм ісламу повинна бути уточнена посиланням, про які саме течії в ісламі йдеться, а також доповнена вказівкою на властиві цій релігії помірність, терпимість, здатність до позитивної взаємодії з іншими культурами.

Виходячи з цього, теза «Іслам проти тероризму» може бути перефразована як «Іслам проти ісламу». І це не гра слів, а образний вираз суті проблеми. Адже просто відмахнутися від ісламської аргументації лідерів екстремізму, назвавши їх немусульманами, – означає здати іслам терористам.

ЛЕКЦІЯ 4. ПРИЧИНИ ТА ФАКТОРИ РАДИКАЛІЗАЦІЇ ІСЛАМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

1. Причини та фактори радикалізації ісламу в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Глобалізаційні процеси та «ісламський ренесанс».
2. Цивілізаційний конфлікт між ісламським і західним світом: науковий дискурс.
3. Форми і методи боротьби з ісламським фундаменталізмом.

Джерела

1. Абдалати Хамуда. Взгляд на ислам / Хаммуда Абдалати. – Новосибирск: Планета, 1995. – 265 с.
2. Абдуллахи Ахмед Ан-Наим. На пути к исламской реформации / Ахмед Ан-Наим Абдуллахи. – М.: Музей и общественный центр имени Андрея Сахарова, 1999. – 288 с.
3. Аль-Маудуді Абу Ала. Ислам и Западная цивилизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.molites.narod.ru/islamrucom/islamzapad.htm>.
4. Аль-Маудуді Абу Ала. Принципи ісламу / Абу Ала аль-Маудуді. – Львів: Навчальна книга, 1995. – 231 с.
5. Гюлен М.Ф. Ислам о терроре и акциях террористов-смертников / Мухаммед Фетхуллах Гюлен / сост. Э. Чапан; пер. с тур. – М.: Новый Свет, 2005. – 176 с.
6. Ибн Таймийа. Путь суннизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gulamdag.livejournal.com>.
7. Кутб Саид. Вехи на пути [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tam.ru/jihad/vehinaputi.htm>.
8. Кутб Саид. Под сенью Корана / Саид Кутб. – М.: Ummah, 2003. – 544 с.

Література

Основна

1. Ансари Хамид. Имам Хомейни: Политическая борьба от рождения до кончины / Хамид Ансари. – М.: Восточная литература, 1999. – 332 с.
2. Арухов З.С. Ваххабизм и духовенство в политической структуре саудовского общества / З.С. Арухов. – Махачкала: Дагиздат, 2002. – 226 с.
3. Ахмедов В.М. Ливанская «Хезболла» как «центр силы» на Ближнем Востоке / В.М. Ахмедов // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 225 с.
4. Беленькая М. Арафат: лидер и его наследие / М. Беленькая // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 4. – С. 19-24.
5. Бибикина О. Ваххабизм или то, что под ним подразумевается / О. Бибикина // Россия и мусульманский мир. – 2000. – № 3. – С. 45-57.
6. Бодански Й. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / Й. Бодански. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
7. Большой Ближний Восток: стимулы и предварительные итоги демократизации / В.А. Гусейнов; Ин-т стратегических оценок и анализа. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 256 с.
8. Вайс М. Исламское Государство / М. Вайс, Х. Хасан: [пер. с англ.]. – М.: Альпина нон-фикшн, 2016. – 346 с.
9. Горбунов А.С. К вопросу о классификации терроризма / А.С. Горбунов // Московский журнал международного права. – 1993. – № 1. – С. 53-58.
10. Грачев А.С. Политический терроризм: Корни проблемы / А.С. Грачев. – М.: Политиздат, 1985. – 285 с.
11. Гушер А. «Террористический интернационал» / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 7. – С. 2-6.
12. Гушер А. Что нового в арсенале террористов / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 4. – С. 3-10.

13. Добаев И. Неправительственные религиозно-политические организации исламского мира / И. Добаев // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 4. – С. 91-97.
14. Еспозіто Дж. Ісламська загроза: міф чи реальність? / Еспозіто Дж.; [пер. з англ. І. Саповського]. – Львів: Кальварія, 2004. – 336 с.
15. Игнатенко А.А. Халифы без халифата / А.А. Игнатенко. – М.: Политиздат, 1988. – 175 с.
16. Исламская интеллектуальная инициатива XX век / Под общ. ред. Г.Д. Джемалю; сост., коммент. А. Ежова. – М.: Изд. дом «УММАН», Изд-во «Социально-политическая мысль», 2005. – 336 с.
17. Кеппель Ж. Джихад. Экспансия и закат исламизма / Ж. Кеппель. – М.: Ладомир, 2000. – 468 с.
18. Клешторина В.В. Иран 60 – 80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей (Идеология, политика, литература) / В.В. Клешторина. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
19. Кожушко Е. Современный терроризм, анализ основных направлений / Е. Кожушко. – Минск: Харвест, 2000. – 446 с.
20. Косач Г.Г. Политический ислам в палестинском конфликте: движение ХАМАС / Г.Г. Косач // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]. – М.: Владос, 2001. – С. 111-145.
21. Марсден П. Талибан: Война и религия в Афганистане / П. Марсден; [пер. с нем.] – М.: Городец, 2002. – 256 с.
22. Медведко Л. Россия, Запад, ислам: «столкновение цивилизаций»? / Л. Медведко. – М.: Кучково поле, 2003. – 512 с.
23. Милославская Т.П. Деятельность «Братьев мусульман» в странах Востока / Т.П. Милославская // Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока. – М.: Наука, 1982. – С. 7-24.
24. Мирский Г. Ислам и транснациональный терроризм / Г. Мирский // Политический класс. – 2005. – № 10. – С. 23-29.
25. Пластун В. Эволюция деятельности экстремистских организаций в странах Востока / В. Пластун. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. – 244 с.
26. Сикоев Р.Р. Талибы: религиозно-политический портрет / Р.Р. Сикоев. 2-е изд. – М., Институт востоковедения РАН, Изд-во «КРАФТ+», 2004. – 256 с.
27. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Сэмюэль Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М.: АСТ, 2005. – 603 с.
28. Ямпольская Л.Н. Концепция джихада в исламской традиции / Л.Н. Ямпольская // Псковский военно-исторический вестник. – Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. – Вып. 1. – С. 183-188.

Додаткова

1. Бакланов А.Г. Ближний Восток: «дорожная карта» региональной безопасности / А.Г. Бакланов. – М.: Ин-т Ближнего Востока, 2006. – 136 с.
2. Гушер А.И. Проблема терроризма на рубеже третьего тысячелетия новой эры человечества / А.И. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 6. – С. 57-60.
3. Дзадзиев А. «Нет» – ваххабизму! / А. Дзадзиев // Бюллетень сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов. – 1998. – № 22. – С. 72-87.
4. Ланда Р.Г. Исламский терроризм в Алжире / Р.Г. Ланда // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]. – М.: Ладомир, 2001. – 260 с.
5. Малашенко А. Тень ислама над Европой / А. Малашенко // Международная жизнь. – 2004. – № 9. – С. 93-107.
6. Мирский Г. Американская сверхдержава против исламистского терроризма / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 3. – С. 71-81.
7. Мирский Г. Багдадский приговор / Г. Мирский // Новое Время. – 2006. – № 46. – С. 22-27.

8. Оганян Р. Театр террора / Р. Оганян. – М.: Грифон, 2006. – 336 с.
9. Олимпиев А.Ю. Ближний и Средний Восток: актуальные проблемы международных отношений: [Монография] / А.Ю. Олимпиев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 240 с.
10. Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта / Е.М. Примаков. – М.: Мысль, 1978. – 374 с.
11. Примаков Е.М. Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI в.): конфиденциально / Е.М. Примаков. – М.: Российская газета, 2006. – 384 с.
12. Примаков Е.М. Мир после 11 сентября и вторжения в Ирак / Е.М. Примаков. – 2-е изд., доп. – Екатеринбург: ИД «ПироговЪ», 2003.
13. Ражбадинов М.З. Радикальный исламизм в Египте (На примере деятельности организаций «Аль-Джихад» и «Аль-Гамма аль-Исламия») / М.З. Ражбадинов. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 274 с.
14. Раззаков Ф. Век террора: Хроника покушений / Ф. Раззаков. – М.: Прогресс, 1997. – 427 с.
15. Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии: [пер. с англ. М. Повалеева]. – М.: Библион – Русская книга, 2003. – 368 с.
16. Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма / К.Н. Салимов. – Минск: Харвест, 2005. – 325 с.
17. Сатановский Е. «Новый Ближний Восток» / Е. Сатановский // Международная жизнь. – 2005. – № 3-4. – С. 130-143.
18. Спольников В.Н. Афганистан. Исламская оппозиция. Истоки и цели / В.Н. Спольников. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
19. Терроризм: психологические корни и правовые оценки // Круглый стол ж-ла «Государство и право». – 1995. – № 4. – 34-46.
20. Труевцев К. Усама бен Ладен и генезис «Аль-Каиды» / К. Труевцев // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 2. – С. 12-20.
21. ХАМАС: От собраний в мечетях – к сердцу политической жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.palestine-info.ru/code/AFF/aff.php?id=8483&category=3>.
22. Хиро Д. Иран под властью аятолл / Д. Хиро // Афро-азиатский мир в XX веке: власть и насилие. – Вып. 2. – М.: ИНИОН, 2000. – С. 52-114.

1. Причини та фактори радикалізації ісламу в другій половині XX – на початку XXI ст. Глобалізаційні процеси та «ісламський ренесанс».

Наступним етапом розвитку ісламського фундаменталізму став період, коли **Хасан аль-Банна** (1906-1949 рр.) – шкільний учитель і колишній учень ісламського модерніста **Рашида Ріди** – започаткував організацію «Брати-мусульмани» в 1928 р. в Єгипті, тоді як журналіст **Абу Ала аль-Маудуді** (1903-1979 рр.) організував «Джамаат-і-Ісламі» в 1941 р. у Британській Індії. Обидва рухи оформилися і почали розвиватися в 30-х – 40-х рр. XX ст. час, коли їхні суспільства переживали кризу. Обидва рухи приписували європейському колоніалізму й вестернізованому мусульманському керівництву провину за численні проблеми сьогодення. Основою вчення «**Братів-мусульман**» були панісламізм, «ісламський шлях розвитку» та «ісламська демократія», що спиралися на наступні положення: іслам є формою наднаціональної спільноти всіх мусульман; іслам – не лише релігія, але й «спосіб життя», в ньому можна знайти вирішення соціальних, економічних, політичних та інших світських питань; іслам закликає до братства всіх соціальних станів і народів.

Таким чином, до другої половини XX ст. вже діяла велика кількість об'єктивно сформованих в ході історичного розвитку мусульманського Сходу **факторів радикалізації ісламу**, зокрема:

1) давня традиція протистояння Заходу не послаблювалася з роками і навіть закріпилася в колоніальній і постколоніальній період;

2) обмежений, локальний, незакінчений характер модернізації і вестернізації Сходу в цілому, а мусульманського – особливо;

3) розчарування широких народних мас у політиці світських націоналістів, а тим більше, їхнього соціалістичного крила, нездатного справитися зі складністю постколоніальних проблем у країнах ісламу;

4) підсвідома відмова від усього, що було пов'язане з політикою світських урядів, зокрема західних адміністративних, юридичних, ідеологічних систем, включаючи соціалізм і лібералізм як «імпортовані ідеології»;

5) виникнення і швидке поширення ідей ісламського фундаменталізму як реакції на вестернізацію мусульманського суспільства, хоча і обмежену, але таку, що підривала монополію ісламу в соціальній і духовній сферах життя;

6) зростання соціальної напруженості, яке стимулювалося в процесі поляризації мусульманського суспільства, в ході пауперизації села, неконтрольованої урбанізації і гігантських масштабів маргіналізації урбанізованого населення.

Слід зазначити, що ключовим фактором посилення ісламського фундаменталізму наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали **глобалізаційні процеси**. **Глобалізація** – це процес інтернаціоналізації, становлення вельми суперечливого, але цілісного (інтегрованого) світу, в межах якого окремі суспільства, країни та регіони все більше набувають рис частин єдиного планетарного цілого, на розвиток якого впливає весь комплекс глобальних проблем. З повною впевненістю можна зауважити, що держави Близького та Середнього Сходу втягнуті в світові глобалізаційні процеси і випробовують на собі як їхні позитивні, так і негативні наслідки.

У мусульманській свідомості і релігійності є щось принципове – те, що суперечить сучасній моделі глобалізації. На відміну від різних християнських віросповідань, буддизму, індуїзму, іслам вимагає проходження певного способу життя, несумісного (або, можливо, не зовсім сумісного з глобалістськими цінностями). Глобалізацію вважають «інжирним листком», що прикриває прагнення правлячих кіл США та інших країн Заходу нав'язати всьому людству і, в першу чергу, мусульманам, такий світовий порядок, який відповідатиме виключно їх власним інтересам. Спрямовані проти ісламського світу заходи – операції в Афганістані та Іраку, підтримка США Ізраїлю в арабо-ізраїльському конфлікті, зарахування низки інших мусульманських країн до «осі зла» розцінюються не інакше, як новий хрестовий похід проти ісламу

Західний вплив і великий бізнес принесли в мусульманські країни вестернізований спосіб життя. Традиційна архітектура, східні базари, кав'ярні зникли, замість них з'явилися торгові пасажі, ресторани швидкого харчування і готелі. Часто ненависть до США і Заходу викликана навіть не військовою присутністю в мусульманських країнах, а саме цими фактами. В академічних і політичних колах мусульманських країн багато хто переконаний у тому, що США в своїй політиці по відношенню до ісламського світу керується **концепцією про «зіткнення цивілізацій»**. Проте ісламський світ не заперечує глобалізацію як таку, а, по суті, висуває свій проект глобалізації – **альтерглобалізацію** як альтернативу тим процесам, що відбуваються сьогодні. Він вимагає від сучасного світу, в першу чергу, від Заходу кардинальних змін. Тому для того, щоб знайти механізми вбудовування ісламського світу в новий міжнародний порядок, що формується, потрібні широкий діалог і поступки з обох сторін.

Ісламському політичному проекту взагалі немає місця в політичній боротьбі на всіх рівнях. Захід, визнаючи, наприклад, легітимність християнсько-демократичних партій, іудейських та індуїстських політичних організацій, відмовляє в цьому ісламу і не йде з різних причин на конкурентне суперництво ціннісних систем – рід природну і корисну. При цьому звужується, принаймні в рамках широкої дискусії, простір для пошуку шляхів стратегічних рішень по формуванню відносин з ісламським світом і створюються умови для інтенсифікації «гарячих» форм конфлікту. Можна визначити наступні **форми взаємодії та конфлікту ісламського світу і глобалізації** в її нинішньому вигляді, що формуються західними елітами:

1) силове придушення і нав'язування ісламському світу західних ліберальних стандартів, що активізує зворотну реакцію в найжорсткіших формах;

2) спроби поступового поглинання і включення ісламського світу в міжнародну систему через виховання і загравання з елітами, дія в культурній та економічній сферах;

3) співіснування двох систем, певний аналог «холодної війни» 50-х – 80-х рр. ХХ ст. між СРСР і США;

4) конвергенція – поступове взаємопроникнення, взаємообмін, взаємозбагачення напрацювань ісламського світу і сучасних процесів глобалізації;

5) іслам виступає як центр і виразник загальносвітового протесту; політична доктрина ісламу стане загальним дискурсом для всіх протестних сил на планеті, що виступають за корекцію нинішньої глобалізації.

2. Цивілізаційний конфлікт між ісламським і західним світом: науковий дискурс.

Суперечлива глобалізація другої половини ХХ – початку ХХІ ст., разом з проблемою поглинання і розчинення ісламського світу, має і зворотний парадоксальний ефект. Вона стимулює пробудження і модернізацію ісламського світу на основі власної ідейно-теоретичної бази, переосмисленої в контексті сучасності. Глобалізація разом із затвердженням уніфікованої культурної та ідеологічної моделі, викроєної за західними неоліберальними стандартами, стимулює появу нового формату ісламського світу, що додає процесу його пробудження додатковий імпульс. Останнє ж має серйозні перспективи стати не тільки найважливішим процесом в ХХІ ст. для самого ісламського світу, але і впливатиме на розвиток всього людства. Таким чином, погляд на проблему ісламського фундаменталізму під кутом глобалізаційних процесів видається перспективним у подальших наукових дослідженнях.

Слід зазначити, що одним з основних чинників, які суттєво впливають на розповсюдження в країнах Близького та Середнього Сходу ісламського екстремізму, є **цивілізаційний конфлікт між ісламським і західним світом.**

Цивілізаційний конфлікт за своєю природою є конфлікт ірраціональний. Це завжди зіткнення різних систем цінностей, світоглядів, ідеологічних установок. Об'єктивна ситуація в сучасному світі – процеси глобалізації, розширення інформаційного простору, інтенсифікація контактів – вже самі по собі об'єктивно створюють ситуацію ірраціонального конфлікту. Причому при контакті із західною цивілізацією або з якою-небудь іншою конфлікт у сучасному світі здебільшого усвідомлюється «незахідною стороною».

По-перше, тут спрацьовує певний «комплекс неповноцінності» «ісламської сторони», оскільки Захід, як би там не було, успішно нав'язує свої цінності (у тому числі й цінності «масової культури») всьому світу, тобто є «наступаючою стороною».

По-друге, західна (християнська) цивілізація – це цивілізація, в якій власне релігійні цінності виявилися по суті витісненими на периферію суспільної свідомості. І тут, певною мірою, слід погодитися з С. Хантінгтоном, який висунув тезу про настання епохи нових конфліктів – «цивілізаційних».

У контексті «конфлікту цивілізацій» ще один чинник активізації ісламських фундаменталістських догм у сучасному світі заслуговує на увагу – колоніалізм і його наслідки. Європейська колоніальна експансія XVII – початку XX ст. на Сході посилила схильність пригноблених народів до доколоніальних духовних, перш за все, релігійних традицій як символу минулої незалежності. А це, в свою чергу, сприяло не тільки збереженню релігії як невід'ємної частини соціальної психології мас, але і перенесенню в нові умови середньовічних релігійних соціально-політичних вчень і форм боротьби. Це є цілком прийнятним для більшості мусульманських країн в постколоніальний період: у певному сенсі ісламська цивілізація повністю програла військово-політичне та економічне змагання з християнською Європою. Але цей чинник навряд чи можна оцінити як провідний, оскільки більшість соціально-економічних проблем сучасного мусульманського світу виникли в зв'язку з процесом включення ісламських країн у глобальну систему міжнародного поділу праці, що на рівні масової свідомості набуло форми відторгнення цінностей Заходу, які асоціюються зі світовою економікою.

Отже, цивілізаційний конфлікт породжує екстремізм не лише сам по собі, але і дає готові ідеологічні форми для усвідомлення конфлікту як соціально-економічного у глобальному масштабі.

Нинішня суперечлива глобалізація, разом з проблемою поглинання і розчинення ісламського світу, має і зворотний парадоксальний ефект. Вона стимулює пробудження і модернізацію ісламського світу на основі власної ідейно-теоретичної бази, переосмисленої в контексті сучасності.

Таким чином, глобалізація, як це не дивно, разом із затвердженням уніфікованої культурної та ідеологічної моделі, викроєної за західними стандартами, стимулює появу нового формату ісламського світу, що додає процесу його пробудження додатковий імпульс. Останній має серйозні перспективи стати не тільки найважливішим процесом в XXI ст. для самого ісламського світу, але і впливатиме на розвиток всього людства.

3. Форми і методи боротьби з ісламським фундаменталізмом.

Безумовно, варіант силового придушення жорсткої суспільно-політичної боротьби ісламського світу проти глобалізації абсолютно безперспективний. Опора на могутні силові структури дає широкі можливості, але в довгостроковому плані подібний спосіб вирішення проблеми «ісламізму» та спілкування з ісламським світом в цілому представляється вкрай небезпечним, що наочно показала агресія проти Іраку.

Іншими словами, необхідна участь ісламського світу і врахування його інтересів, які виражаються сьогодні в самосвідомості, що вибудовується на базі політичної доктрини ісламу, заломленої до умов глобалізації.

Потрібні наступні форми та методи боротьби з ісламським фундаменталізмом:

– підтримка курсу трансформізму для того, щоб забезпечити механізми рівної участі ісламського світу в міжнародних справах, сприяння розкриттю потенціалу ісламського світу і здійсненню ним свого внеску в подальший розвиток людства з метою допомогти йому подолати внутрішні деструктивні явища;

– виявлення в загальному потоці ісламських політичних ідей і теорій тих сил, які можуть збалансувати досить помітне зростання авторитарних і радикальних концепцій і скласти «полюс помірності»;

– врегулювання регіональних конфліктів типу палестинського або кашмірського;

– відмова від «подвійних стандартів» в політиці по відношенню до ісламського світу і від створення з мусульман «образу ворога»;

– відмова від «експорту демократії» в ісламський світ ззовні;

– підтримка процесу формування механізмів політичної еволюції ісламських політичних рухів, що виражають інтереси і культурну ідентичність різних прошарків мусульманського соціуму, у відкриті цивільні інститути, які б діяли на світовій арені.

Таким чином, проаналізувавши низку причин і факторів радикалізації ісламу в мусульманському світі, слід зазначити, що здебільшого вона була спричинена **зовнішніми факторами впливу** і остаточно оформилася в ХХ ст. як **захисна реакція мусульман проти культурного впливу Заходу**. Тисячолітнє протистояння двох світових цивілізацій вилилося в превентивну війну сьогодення, а вмiле і ефективне використання нечітких релігійних канонів, відповідно до своїх політичних переконань, може в майбутньому призвести як до міжрелігійної, так і цивілізаційної війни (джихаду).

Проблема вибору методів боротьби з міжнародним тероризмом із зрозумілих причин є домінантною, зважаючи на її злободенність для світової спільноти. **Підходи до контролю над тероризмом** можна розмежувати за функціональною ознакою на **превентивний** (попередження актів тероризму), **регулятивний** (усунення або пом'якшення проблем політичними методами) і **репресивний** (спрямований на ліквідацію злочинності, припинення злочинів і покарання злочинців). В сучасних умовах пропонується використовувати сукупність всіх підходів у межах єдиної стратегії, яка включає:

а) непряму стратегію – заходи, спрямовані на вирішення соціально-політичних, морально-етичних, національних загальнодержавних проблем;

б) пряму стратегію – вирішення кризових і конфліктних ситуацій, що виникають у суспільстві; скорочення терористичних актів, інформаційно-аналітичну роботу серед «складних» груп населення; організацію допомоги жертвам терористичних актів тощо.

Антитерористичні конвенції містять положення, що визначають загальні правові рамки, необхідні для організації активного опору. Наприклад, Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників 1979 р. зобов'язує держави-учасниці:

а) вжити всіх заходів для звільнення заручників, якщо вони знаходяться на території даної держави;

б) вжити всіх заходів щодо попередження підготовки до здійснення таких злочинів, включно із заборонаю незаконної діяльності осіб, що заохочують, підбурюють, організовують чи беруть участь у захопленні заручників;

в) встановити свою кримінальну юрисдикцію щодо таких злочинів, якщо вони були скоєні на території держави-учасниці або морського судна, зареєстрованого в

цій державі; будь-ким із громадян держави або, якщо держава вважає таке рішення доцільним, то і апатридами, що постійно проживають на її території; для того, щоб змусити державу прийняти певний акт або утриматися від його прийняття; щодо заручника, який є громадянином даної держави, якщо держава вважає таке рішення доцільним.

На жаль, міжнародне право не завжди встигає за новими викликами, які кидає тероризм людству. Поза сферою універсального договірного регулювання залишаються питання щодо навмисного застосування зброї проти мирного населення. Інший невирішений аспект пов'язаний з відсутністю міжнародно-правових норм, спрямованих на протидію тероризму із застосуванням засобів масового знищення. Послаблює ефективність глобальної системи антитерористичної взаємодії і той факт, що конвенції підписали далеко не всі держави. Нарешті, механізми контролю за їх виконанням є недостатньо ефективними.

Безперечна заслуга світового співтовариства полягає в утвердженні основного принципу: загального осуду тероризму. Перший крок у становленні цього принципу було зроблено 9 грудня 1985 р., коли Генеральна Асамблея ООН прийняла без голосування резолюцію 40/61, в якій вона «визнає злочинними всі акти, методи та практику тероризму, де б і ким би вони не були скоєні» (це положення пізніше було закріплено у преамбулі Римської конвенції 1988 р.)

За останні 10 років принцип протиправності тероризму був розвинутий і конкретизований у ряді документів ООН, наприклад, Декларації про заходи із ліквідації міжнародного тероризму, прийнятій на 49-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1994 р. Надзвичайно важливими, особливо на тлі чеченських подій, були положення декларації про те, що «злочинні акти, спрямовані чи розраховані на створення обстановки терору серед широкого загалу не можуть бути виправдані, якими б не були мотиви (політичного, расового, ідеологічного, етнічного, релігійного характеру)». Декларація зобов'язує держави утриматися від організації терористичної діяльності, а також підбурювання та сприяння їй; забезпечує затримання, судове переслідування та видачу осіб, що вчинили терористичні акти.

Що ж до визнання держав спонсорами тероризму, то необхідно пам'ятати, що для цього немає відповідних міжнародно-правових критеріїв. Але в нашому світі, заповненому політичними, ідеологічними, релігійними упередженням, бажано було б забезпечити об'єктивний міжнародний, в ідеалі, судовий розгляд таких справ.

Останнім часом боротьба ведеться, в основному, на регіональному рівні. Як і слід було чекати, найбільший політико-правовий потенціал накопичений на Європейському континенті. Під егідою Ради Європи діє Європейська конвенція із попередження терактів. З 1979 р. функціонує механізм спільних дій у сфері антитероризму країн Євросоюзу (зокрема в рамках так званої «*Групи Треві*»). Обговорюється питання про переведення боротьби з тероризмом в компетенцію європейського поліцейного агентства «Європол». Проблеми, описані вище, регламентуються відповідними положеннями підсумкових документів зустрічей ОБСЄ в Гельсінкі, Мадриді, Відні.

У межах Європейського Союзу і Ради Європи можуть ефективно вирішуватися багато питань у боротьбі з тероризмом: вдосконалення правоохоронної системи, правосуддя, міграційної політики і практики, створення єдиної прикордонної служби, захист прав людини і в цілому вплив на сам характер боротьби з тероризмом завдяки їх нормотворчій діяльності і уніфікації законодавства. Проблеми боротьби з

тероризмом обговорювалися на самітах Євросоюзу в 2002 р. у Барселоні, Севільї, Копенгагені.

У лютому 2002 р. у Стамбулі відбувся спільний форум країн Європейського Союзу і організації «Ісламський конгрес» (*Організація «Ісламська конференція»*), проведений за ініціативою Туреччини. У роботі форуму взяли участь 73 міністри, зокрема 42 міністри закордонних справ, включаючи представників Ірану та Іраку. В центрі уваги форуму було обговорення питань протидії міжнародному тероризму, зокрема ісламському, і насильству, що розповсюджується в світі.

У 2004 р. уряд Іраку сформував сили Спеціальної поліції. Спочатку ці формування налічували близько 5 000 бійців і були розділені на три підрозділи: коммандос, бригади підтримки громадського порядку і механізовані бригади, які пізніше були трансформовані у військовий підрозділ і передані до складу армії Іраку.

Що стосується системи боротьби з тероризмом у Саудівській Аравії, то в ній є велика кількість структур, які займаються антитерористичною діяльністю: служба загальної безпеки МВС – оперативна та агентурна діяльність; служба суспільної безпеки МВС – спецоперації; служба загальної розвідки – зона дії за межами країни.

До 11 вересня 2001 р. саудівські спецслужби недостатнім чином займалися питаннями боротьби з ісламізмом. Часткову відповідальність за боротьбу з радикалами ніс відділ внутрішньої безпеки Саудівського міністерства у справах ісламу. У 1990-ті рр. штат міністерства поступово розширювався із зростанням числа радикально настроєного ісламізму. Саудівські спецслужби не були зосереджені лише на Аль-Кайді. Навіть після 11 вересня 2001 р. саудівці, хоча офіційно і засудили теракт, не почали змінювати політику безпеки Королівства – обмежувати фінансування екстремістських груп і підтримку радикальних рухів із саудівських фондів. Масштаб загрози саудівці оцінили лише після теракту 12 травня 2003 р., коли терористи послали чотирьох шахідів до кількох будівель з іноземцями в Ер-Ріяді. 34 людини загинули, включаючи 7 американців і 7 саудівців, 200 були поранені. Тільки потім спецслужби взялися до активних дій проти терористів.

Крім того, саудівські спецслужби почали більше уваги приділяти відстежуванню діяльності добродійних фондів, фокусуючись на Пакистані і Центральній Азії. Були посилені заходи безпеки усередині Королівства, встановлене спостереження за молодими людьми, що мали зв'язки в радикальних колах, а також за мечетями і медресе. Саудівська влада почала витратити мільйони доларів на навчання молоді, щоб підвищити її зайнятість, був збільшений бюджет спецслужб. У даний час в контртерористичних операціях беруть участь підрозділи МВС, Національної гвардії (близько 100 тис. бійців), спецпідрозділу армії. У складі Національної гвардії є Розвідувальний департамент, який відповідає за збір розвідданих для операцій гвардійців. Проте головну роль у боротьбі з тероризмом несе Міністерство внутрішніх справ.

Саудівська Аравія збирається створити службу фінансової розвідки для боротьби з фінансуванням тероризму, яка збиратиме, аналізуватиме фінансову інформацію і обмінюватиметься нею із зарубіжними колегами для відстежування і боротьби з відмиванням грошей і спонсорством терористів.

Активно діє на антитерористичному полі і *Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)*, особливо в рамках Форуму із співпраці та безпеки. 3-4 грудня 2001 р. у Бухаресті відбулося дев'яте засідання Ради міністрів закордонних справ (РМЗС), в якому взяли участь представники 55 країн, що входять в його склад, держав-партнерів по співпраці, а також провідних міжнародних і регіональних

організацій. Розділи зовнішньополітичних відомств прийняли План дій проти тероризму і підписали Завершальну декларацію. У Завершальній декларації рішуче засуджується тероризм у всіх формах його прояву і підкреслюється роль ОБСЄ в боротьбі проти тероризму та екстремізму в глобальному масштабі. В ній, зокрема, говориться: «Ми рішуче засуджуємо будь-які терористичні акти. Ніщо не може виправдати цілеспрямоване знищення невинних людей. У боротьбі проти тероризму ніхто не може залишатися нейтральним».

Роль військового приборкувача тероризму належить *НАТО*. 12 вересня 2001 р. Альянс закликав країни-члени НАТО до виконання антитерористичного пакту. В даний час іде інтенсивна підготовка нової військової концепції захисту від тероризму, підкріпленого розвитком і вдосконаленням особливих контртерористичних можливостей НАТО. У столиці Чехії в листопаді 2002 р. було ухвалено рішення про формування Спеціальних сил швидкого реагування НАТО, яким відводиться першорядна роль у боротьбі з міжнародним тероризмом.

Співробітництво розвивається і на двосторонньому рівні. Росія має міжурядовий Меморандум про взаєморозуміння зі США щодо співробітництва в галузі цивільної авіації; двосторонні угоди укладені між Італією та Туреччиною, Францією та Іспанією, Францією та Венесуеллою.

США, проводячи антитерористичну діяльність, роблять це в такий спосіб, щоб тим самим зміцнити (або, принаймні, створити для цього сприятливі умови) свою панамериканську доктрину. Тим часом обраний урядом США варіант відповіді на вчинені страхітливі терористичні акти більшість дослідників вважають неадекватним, зокрема, через те, що це не вкладається у традиційне поняття «війна».

Через проблеми, пов'язані з боротьбою проти міжнародного тероризму, особливої гостроти набула і без того серйозна проблема побудови справедливого суспільства «з людським обличчям». Військові акції США щодо ліквідації баз терористів залишаються імперативом, але тільки акцій помсти недостатньо. Виграти оголошену війну з тероризмом засобом однієї чи кількох воєнних операцій неможливо.

Якщо в кампанії всесвітньої боротьби з тероризмом, що розгортається, будуть переможці і переможені, то це просто означатиме, що на даному етапі силу демонструє певна сторона. Та, на жаль, це майже зі стовідсотковою певністю означає, що в смертельному діалозі будуть наступні етапи. Слід на проблему поглянути ширше – крізь призму ірраціональної ненависті ісламського світу до Заходу загалом, його політики тотального насадження своїх цінностей. Логіка співіснування передбачає, навпаки, пошук належного консенсусу для порозуміння з 5 млрд. незахідного населення, тобто цивілізованого діалогу.

Намагання США використовувати ситуацію, що склалася в зв'язку з необхідністю дати рішучу відсіч такому суспільному злу, як міжнародний тероризм, для утвердження своїх амбіційних гегемоністських устремлінь. Спроби застосувати суто силові аргументи, залучивши до цього ще й певні коаліційні сили, як показали реалії, виявилися не зовсім вдалимими, оскільки в такий спосіб проблему насильства не тільки не вдається розв'язати, а, навпаки, це призводить до ескалації тероризму в нових формах – до загострення протистояння вже на цивілізаційному рівні.

Таким чином, нині ми маємо всі підстави констатувати: в основу протистояння тероризму покладена концептуально хибна установка – саме боротьба, власне військовий варіант розв'язання конфлікту, а вже відтак – перехід до інших (гуманітарних) форм його залагодження (фактично – встановлення маріонеткових

режимів правління в державах, запідозрюваних у зв'язках з терористичними угрупованнями). Тим часом випускається з уваги найголовніше: з'ясування та винайдення ефективних механізмів усунення основних причин, що спонукають до вчинення терористичних актів.

В останні роки досягнуто прогресу щодо вибору оптимальної тактичної моделі боротьби з ісламістським тероризмом. Ліквідовано багато угруповань і локалізовано заплановані терористичні акти. Проте найважливіша проблема стосується відсутності спільної глобальної стратегії делегітимації ідеології, на основі якої сформований ісламський тероризм.

Відсутня спільна зовнішня політика і навіть певний рівень єдності, необхідний для запобігання формуванню об'єднань громадян, які виявляють схильність до екстремізму та тероризму. Це є ключовим завданням, без вирішення якого ще тривалий час стратегія західного світу буде ґрунтуватися на засадах оборони щодо дій терористів. Тестом на спроможність Заходу розв'язати це завдання буде Ірак як головна арена зіткнення американської, європейської та ісламської ідеологій.

Отже, світ потребує більш витонченого і складного порядку. Безпека, матеріальний добробут, справедливість – це глобальні суспільні блага, і вони не можуть бути забезпечені диктатом однієї країни чи бути побічним продуктом реалізації її національних інтересів. Їх можна досягти лише міжнародними зусиллями на основі визнання взаємозалежності країн. І саме це є новим викликом для консервативних США, нової Європи та ісламського світу.

Висновки. Отже, проведений аналіз формування та впровадження в дію основних теорій радикального фундаменталістського ісламу дає змогу побачити різноманіття вчень і переконань. В ісламі починають формуватися принципи закономірності на кшталт: чи можна вважати мусульманином людину, яка не визнає шариат, і чи може керувати правитель країною без дотримання норм ісламу?

Пройшовши довгий шлях формування, лише на початку ХХ ст. фундаменталістському рухові вдалося започаткувати перші організації, які ввібрали в себе вікові напрацювання Ібн Таймійї, Джамаль аль-Афгані, Саїда Ахмад Хана, спрямовані проти колоніалізму.

Новостворені радикальні організації «Брати-мусульмани» та «Джамаат-і-Ісламі», керовані своїми лідерами Хасаном аль-Банною та Мавланом Абу Аллою Маудуді, не просто копіювали минуле, а дали «ісламську відповідь» на ідеологічні та організаційні проблеми сучасного суспільства. Вони модернізували іслам, запропонували його сучасне трактування з метою відродження спільноти в релігійному і соціально-політичному плані. За допомогою саме їх діяльності вдалося зберегти самобутність мусульманського суспільства.

Радикальний іслам, започаткований Саїдом Кутбом, не може бути проблемою однієї держави, одного регіону. Ця проблема має вийти на загальносвітовий рівень вирішення і без подвійних стандартів, які можуть лише загострити і поглибити протистояння.

Більшість вчених вважає, що поширення ісламського радикалізму спричинене зміною епох, переходом від біполярного світу ХХ ст. до світового порядку ХХІ ст., що центр нового протистояння зміниться з добре відомого «Захід – Схід» на новий: «Північ – Південь» і головним ворогом Заходу буде ісламізм. Проте така стереотипна позиція має піддаватися жорсткій критиці, тому що пошук нового ворога не може

привести до кращого життя, а поширення останнім часом зброї масового знищення в ісламських країнах може приректи світ на трагічний кінець.

Таким чином, до другої половини ХХ ст. вже діяла значна кількість об'єктивно сформованих в ході історичного розвитку мусульманського Сходу **чинників активізації ісламу**, зокрема:

1) давня традиція протистояння ісламу та Заходу не послаблювалася з роками і навіть закріпилася в колоніальний і постколоніальний період;

2) обмежений, локальний, незакінчений характер модернізації і «вестернізації» Сходу в цілому, а мусульманського – особливо;

3) розчарування широких мас мусульман у політиці світських націоналістів, а тим більше їхнього соціалістичного крила, нездатного справитися зі складністю постколоніальних проблем в країнах ісламу;

4) відмова від усього, що було пов'язане з політикою світських урядів, зокрема західних адміністративних, юридичних, ідеологічних систем, включаючи соціалізм, лібералізм, демократію як «імпортовані ідеології»;

5) виникнення і швидке поширення ідей ісламського фундаменталізму як реакції на «вестернізацію» мусульманського суспільства, що підриває монополію ісламу в соціальній і духовній сферах життя;

6) зростання соціальної напруженості, яке стимулювалося в процесі поляризації мусульманського суспільства, в ході пауперизації села, неконтрольованої урбанізації і гігантських масштабів маргіналізації урбанізованого населення.

Таким чином, проаналізувавши низку факторів радикалізації ісламу в мусульманському світі, слід зазначити, що здебільшого вона була спричинена зовнішніми факторами впливу і остаточно оформилася в ХХ ст. як захисна реакція мусульман проти культурного впливу Заходу. Тисячолітнє протистояння двох світових цивілізацій вилилося в превентивну війну сьогодення, а вмiле та ефективно використання нечітких релігійних канонів, відповідно до своїх політичних переконань, може в майбутньому привести до цивілізаційної війни (джихаду).

Велике різноманіття радикальних ісламістських груп, партій та організацій є свідченням гнучкості ісламу, а останні події в світі підтверджують його спроможність вирішувати будь-які проблеми, незважаючи на кордони, статки та впливи будь-якої держави. Вони показують, наскільки конкретні умови, відмінності політичної та економічної систем, здатність ісламу бути трактованим по-різному, неординарні особистості, амбіції його лідерів формують політичну ідеологію та стратегію фундаменталістських рухів.

Спроможність ефективно вирішувати на найнижчому рівні конкретні людські проблеми сприяє збільшенню чисельності самих організацій та зростанню прихильності до них у суспільстві (наприклад, до організації ХАМАС у сучасній Палестинській автономії). Їхні ісламські ідеології пропонують зрозумілу та органічну для кожного мусульманина систему поглядів, що дає відповіді на найболючіші питання повсякденного життя. Саме популістські програми, що наголошують на ідеях соціальної рівності, справедливості, толерантності, суспільно-політична та соціально-економічна ситуація в країні, та приклад ісламської революції в Ірані 1978-1979 рр., справляють на них вирішальний вплив.

Впродовж 80-х – 90-х рр. ХХ ст. більшість ісламістських рухів еволюціонували і зробили акценти на зміні способу життя не шляхом революції та насильства, а шляхом політичних і соціальних перетворень у суспільствах. Вони говорять про необхідність швидше підготувати людей до ісламського порядку, ніж силою

нав'язувати його. Вони добиваються визнання своїх політичних прав, зокрема прав на участь у виборчому процесі.

Урядові утиски і насильство – придушення демонстрацій, порушення процедури чесних і вільних виборів, арешти, ув'язнення, тортури – загострюють розбіжності, загрожують розколом організацій і часто призводять до насильства у відповідь, яка вважається законним самозахистом від урядового переслідування. Саме таким чином і в таких умовах почав зароджуватися радикальний іслам, обґрунтований у концепції Саїда Кутба, розповсюдившись на мусульманському Сході, особливо гостро виявляючись в країнах з економічними, етно-конфесійними, соціальними та расовими проблемами.

Підходи до контролю над тероризмом можна розмежувати на превентивний (попередження актів тероризму), регулятивний (усунення або пом'якшення проблем політичними методами) і репресивний (спрямований на припинення злочинів і покарання злочинців).

Єдина стратегія включає: а) непрямую стратегію – заходи, спрямовані на вирішення соціально-політичних, морально-етичних, національних загальнодержавних проблем; б) пряму стратегію – вирішення кризових і конфліктних ситуацій, які загрожують суспільству і державі; скорочення терористичних актів, інформаційно-аналітичну роботу серед «складних» груп населення; організацію допомоги жертвам терористичного акту.

Отже, сучасний ісламський тероризм – це наслідок різнопланових обставин, які диктують свою логіку розвитку. Тероризм породжує тероризм. І щоб зруйнувати це коло, необхідно виявити і нейтралізувати геополітичне, економічне, соціальне, релігійне, політичне та ідеологічне коріння тероризму.

ЛЕКЦІЯ 5. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ, ТЕРМІНИ І КАТЕГОРІЇ КОНФЛІКТОЛОГІЇ. ЕТНОКОНФЕСІЙНІ КОНФЛІКТИ НА МУСУЛЬМАНСЬКОМУ СХОДІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

1. Етнічна та конфесійна карта Сходу. Поняття конфлікту та основи конфліктології. Загальний механізм розвитку конфлікту.
2. Причини зростання конфліктності.
3. Етнічна мобілізація і релігійний чинник.
4. Типологія етнополітичних конфліктів.
5. Особливості сучасних конфліктів.

Література

Основна

1. Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология / В.А. Авксентьев // Социс. – 1996. – № 12. – С. 43-49.
2. Баранов Е.Г. Нациопатия – источник конфликтов / Е.Г. Баранов // ОНС. – 1996. – № 6. – С. 67-75.
3. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский. – М.: Питер, 2005. – 478 с.
4. Геллнер Э. Нации и национализм / Эрнест Геллнер: [пер. с англ. Т.В. Бредниковой, М.К. Тюнькиной]; ред. и послесл. И.И. Крупника. – М.: Прогресс, 1991. – 320 с.
5. Грант Н. Конфликты XX века / Невилл Грант. – М.: Физкультура и спорт, 1995. – 456 с.

6. Звягельская И.Д. Этно-политические конфликты в современном мире // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО (Университет) МИД РФ, 2005. – С. 12-31.
7. Конфликтная этничность и этнические конфликты. – М.: Аспект-Пресс, 1994.
8. Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Под ред. А. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
9. Мацнев А.А. Этнополитические конфликты: природа, типология и пути урегулирования / А.А. Мацнев // СПЖ. – 1996. – № 4. – С. 46-52.
10. Сикевич З.В. Этносоциология: национальные отношения и межнациональный конфликты / З.В. Сикевич. – СПб.: Б.и., 1994. – 176 с.
11. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1997. – 190 с.
12. Финдлей Т. Предотвращение, разрешение вооруженных конфликтов и контроль над ними / Т. Финдлей // МЭМО. – 1996. – № 1. – С. 45-51.
13. Этнические и региональные конфликты в Евразии. – Кн. 1.: Центральная Азия и Кавказ / Общ. ред. А. Малашенко, Б. Коппитерс, Д. Тренина; Кн. 3: Международный опыт разрешения этнических конфликтов / Общ. ред. Б. Коппитерс, Э. Ремакль, А. Зверев. – М.: Весь мир, 1997. – 453 с.
14. Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра: [пер. с англ. Л. Зиминной, Н. Кулаковой]; ред. В. Тишков, М. Устинова; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Бергхофский исслед. центр конструктив. урегулирования конфликтов. – М.: Наука, 2007. – 340 с.
15. Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие: [Учеб. пособ. для высшей школы] / под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – 576 с.

Додаткова

1. Аг А. Введение в теорию конфликта / А. Аг // Мир политики. Суждения и оценки западных политологов. – М., 1992. – 252 с.
2. Ахиезер А. Культурные основы этнических конфликтов / А. Ахиезер // Общественные науки и современность (ОНС). – 1994. – № 4. – С. 45-52.
3. Бородкин Ф.М. Внимание, конфликт! / Ф.М. Бородкин, Н.М. Коряк. – Новосибирск: Наука, 1989. – 190 с.
4. Бреннингмейер О. Предотвращение этнического конфликта / О. Бреннингмейер // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 3. – С. 38-46.
5. Восток – Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: [Учеб. пособ.] / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: МГИМО; РОССПЭН, 2002. – 450 с.
6. Востриков С.В. Карабахский узел как конфликтогенный фактор Закавказья / С.В. Востриков // Полис. – 1998. – № 6. – С. 142-148.
7. Востриков С.В. Урегулирование конфликтов в ближнем зарубежье / С.В. Востриков // Полис. – 1999. – № 5. – С. 129-136.
8. Гоптарева И.Б. О возможных механизмах разрешения конфликта / И.Б. Гоптарева // Полис. – 1998. – № 6. – С. 5-18.
9. Доронина Н.И. Международный конфликт / Н.И. Доронина. – М: Международные отношения, 1981. – 338 с.
10. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии: [Курс лекций] / Д.П. Зеркин. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 541 с.
11. Искусство дипломатических переговоров // Международная жизнь. – 1989. – № 8. – С. 129-139.
12. Исраэлян В.Л. Переговоры – искусство для всех / В.Л. Исраэлян, М.М. Лебедева // Международная жизнь. – 1991. – № 11. – С. 48-55.

13. Ковачик П. Предупреждение и разрешение конфликтов / П. Ковачик. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 225 с.
14. Коэн Л. Искусство торговаться, Или все о переговорах / Л. Коэн, П. Гудман. – М.: СП «Эф-Эй-Би», 1995. – 225 с.
15. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. Подходы, решения, технологии. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 245 с.
16. Международные и внутренние аспекты регулирования политических и социальных конфликтов в РФ. – М.: Комплекс-Прогресс, 1999. – 240 с.
17. Мирский Г. Еще раз о распаде СССР и этнических конфликтах / Г. Мирский // МЭМО. – 1997. – № 2. – С. 108-117.
18. Михайлов В.А. Принцип «воронки», или Механизм развертывания межэтнического конфликта / В.А. Михайлов // Социс. – 1993. – № 5. – С. 57-63.
19. Рубин Дж. Фактор силы в международных переговорах / Дж. Рубин, Дж. Салакюз // Международная жизнь. – 1990. – № 3. – С. 27-38.
20. Степанов Е.И. Отечественная конфликтология: к вопросу о становлении и развитии / Е.И. Степанов // Социс. – 1998. – № 10. – С. 50-57.
21. Удалов В. Баланс сил и баланс интересов // Международная жизнь. – 1990. – № 5. – С. 16-25.
22. Фишер Р. Подготовка к переговорам / Р. Фишер, Д. Эртель. – М.: Филинь, 1996. – 264 с.
23. Чумиков А.Н. Ведение переговоров: коммуникация, фасилитация, медиация: [Учеб. пособ.] / А.Н. Чумиков. – М.: Унив. гуманитар. лицей, 1997. – 550 с.
24. Чумиков А.Н. Управление конфликтами / А.Н. Чумиков. – М.: Унив. гуманитар. лицей, 1995. – 346 с.

1. Етнічна та конфесійна карта Сходу. Поняття конфлікту та основи конфліктології. Загальний механізм розвитку конфлікту.

Актуальність проблеми. В країнах Азії та Африки зосереджена переважна частина світового народонаселення – 60% з 7,3 млрд. жителів планети припадає на азійські країни і близько 15% – на африканські. Ці майже три чверті населення планети відрізняє велика етнічна різноманітність. В Азії налічується понад сто великих етносів, незважаючи на значну кількість невеликих і зовсім малих етнічних груп. Складність етнічного складу поєднується з культурно-історичним, цивілізаційним елементом і багато в чому породжує значну різноманітність сучасних держав, як за розмірами, так і за внутрішньою структурою. Етнічна різноманітність в Африці також досить значна, але, в порівнянні з Азією, має менші відмінності між розмірами етнічних спільнот і, в цілому, менш глибокий ступінь їх історичної зрілості.

До країн Сходу належать не тільки більшість найбільших держав світу – Китай, Індія, Індонезія, Пакистан, Бангладеш, Японія, Нігерія, але і найбільш чисельні етнонаціональні спільноти, такі як китайці (ханьці), хіндустанці, індонезійці (в основному яванці), бангладешці, японці, араби, іранці, турки тощо. Втім, питання про склад і межі деяких із таких спільнот залишається дискусійним і тісно пов'язаним з політикою. Безпосередньо взаємодіють з політичною сферою багато інших сторін соціального життя, що витікають з етнічної і конфесійної різноманітності.

У релігійному відношенні сучасний Схід являє собою строкату картину. **Іслам** – головна його конфесія (за чисельністю послідовників: понад 1,6 млрд. осіб з 4,6 млрд. жителів азійських та африканських країн). Перевищуючи, таким чином, чверть всього східного населення, мусульмани компактно розселені в поясі

Близького і Середнього Сходу, що включає країни Північної Африки, Західної, Південної і Центральної Азії. Поза цим поясом залишаються деякі держави Африки на південь від Сахари і Південно-Східної Азії.

На другому місці за чисельністю віруючих стоїть **індуїзм**, до лона якого належить близько 900 млн. осіб, причому майже всі вони населяють одну країну – Індію. Пов'язаний з нею за походженням **буддизм** охоплює безліч країн на схід і південний схід від неї. У деяких з них, зокрема, Японії, Китаї, він знайшов собі особливе місце в комплексі релігійних уявлень населення, в інших – перетворився на домінуючу релігію (Шрі-Ланка, М'янма, Таїланд та ін.). Загальна кількість буддистів оцінюється фахівцями в галузі сучасної релігійної структури світу понад 380 млн. осіб.

До релігій, які, на зразок індуїзму, обмежені, в основному, рамками однієї держави та однієї культурної традиції, відноситься **даосизм** (дао) в Китаї і **синто** в Японії. При цьому на масове світосприйняття в Китаї, а також на Корейському і Індокитайському півостровах, впливають, крім того, ще дві системи уявлень. По-перше, **конфуціанство** – ключове для традиційної китайської політичної культури морально-етичне вчення; воно лежить в основі так званої етнічної релігії майже 400 млн. китайців. По-друге, **науковий атеїзм**, що базується на марксизмі, як всеосяжний світогляд нового і новітнього часу, варіант світської, ідеологічної релігії. До послідовників такої релігії дотепер зараховують себе мільйони жителів КНР, а також В'єтнаму і КНДР.

Для повноти картини потрібно додати ті примітивні анімістські уявлення (локальні етнорелігії), що зберігаються ще на Сході, особливо в заповідних, важкодоступних місцях Азії та Африки (сикхізм в Індії, іудаїзм в Ізраїлі і, нарешті, християнство). До християн різних напрямів (головним чином, католицизму і протестантства) відноситься значна частина жителів чорної Африки, окремі групи населення на Арабському Сході, в Південній, Південно-Східній і Східній Азії (зокрема, в Китаї).

Пов'язані зі співіснуванням (соціальною взаємодією) етносів і конфесій конфлікти та їх подолання в сучасну епоху обумовлені, як правило, у кожному конкретному випадку достатньо складним клубком політичних суперечностей. Базовим рівнем складності, на якому аналізують виникнення, протікання і розв'язання більшості етнополітичних і конфесійних конфліктів, залишаються внутрішньо- і міждержавний.

У наш час значно зростає роль етнополітичних процесів, що відбуваються в світі. Стрімке втягування в політику під різними гаслами, з різною метою етнічних і конфесійних груп здійснює особливий вплив на ступінь соціально-політичної стабільності в багатьох країнах Сходу та його великих регіонах.

Етноконфесійний чинник володіє здатністю на найвищому ступені консолідувати окремі елементи суспільства, що призводить до підвищеної запеклості конфліктів, які виникають на цьому ґрунті, оскільки висування на перший план захисту етнічних інтересів приводить до значного звуження кола допустимих компромісів для досягнення згоди. Тому перед багатьма правлячими елітами сучасних країн Сходу стоїть завдання пошуку справедливого дозволу етнічного і конфесійного питання з урахуванням загальнодержавних і регіональних інтересів при збереженні самобутності кожної групи, що є меншиною.

Міжетнічний, або етно-політичний конфлікт є досить традиційним явищем в світовій політиці. Особливість нинішнього етапу визначається змінами на міжнародній арені, новим контекстом, в якому виникають і протікають конфлікти

цього типу. Конфлікти, що розвиваються в сучасному світі, володіють різними характеристиками: деякі з них залишаються спадщиною старої двополусної системи міжнародних відносин (наприклад, арабо-ізраїльський конфлікт), частина – породжені розвалом цієї системи.

В більшості випадків нове покоління конфліктних ситуацій відрізняється тим, що вони не входять до розряду міждержавних, а виникають і розвиваються усередині однієї держави, або держави, що переживає період дезінтеграції чи знаходиться на перехідній стадії. І в тому, і в іншому варіанті наголошується ослаблення могутніх державних структур контролю і примусу, які дозволяли утримувати конфліктні ситуації в латентному стані і не давали їм перерости в кризові стадії та збройну боротьбу. В той же час такі характеристики, як фрагментація учасників, загроза розширення конфлікту, поява неконтрольованих військових угруповань, швидке озброєння населення – все це, особливо в традиційних суспільствах, додає конфлікту особливої гостроти, робить його більш емоційним і складним для врегулювання. В цілому сучасні конфлікти володіють певною схожістю між собою, і в цьому плані можна говорити про модель конфліктності, що нагадує ліванську. За словами американського посла Р. Ньюмана, ліванізація світу відбувається швидкими темпами. Ознаки її можна відшукати на будь-якому континенті, хоча найбільш гострі побоювання викликає посткомуністичний світ, де переплітаються багато чинників.

Однієї з особливостей, яка об'єднує конфлікти з етнічною складовою, є складність їх врегулювання. Як правило, конфліктуючі сторони вступають у протистояння, керуючись уявленнями, що принципово відрізняються один від одного і залишають у край мало місця для пошуку політичного компромісу.

Поняття конфлікту і основи конфліктології. Конфлікт – ситуація, у якій кожна із сторін прагне зайняти позицію, несумісну і протилежну по відношенню до інтересів іншої сторони. Конфлікт – особлива взаємодія індивідів, груп, об'єднань, яка виникає при їх несумісних поглядах, позиціях та інтересах. Конфлікт – крайнє загострення суперечностей. **Типи конфліктів:** особові, групові. Види групових конфліктів: міжетнічні, міжрелігійні, міжобщинні, міжрегіональні, міждержавні.

Загальний механізм розвитку конфлікту:

1-й етап – «сприйняття» (*perception*) – представник одного етносу (релігійної общини і т. д.) наділяє себе і своїх одноплемінників рисами, не властивими іншим етносам, і, навпаки, бачить в інших народах риси, не типові для свого етносу: фізична зовнішність, мова, норми поведінки, традиції, обряди, трудові навички тощо. Зв'язок механізму сприйняття з процесом соціалізації. Відсутність негативного відтінку етнічних відмінностей на стадії сприйняття.

2-й етап – «мотивація» (*motivation*) – представник етносу починає відчувати загрозу, що витікає від іншого етносу або бачить в ньому перешкоду для своїх дій. Залежно від зовнішніх обставин – млявий або бурхливий перебіг стадії мотивації, її перетворення на нав'язливу ідею, що оволоділа масами людей і вимагає практичного здійснення.

3-й етап – «дія» (*action*) – протікає з різним ступенем інтенсивності і запеклості, але завжди призводить до відтворення мотивації на новому, вищому рівні, утворюючи замкнуте коло та наростаючий розмах перебігу конфлікту.

Містифікація етнічних і релігійних конфліктів через звуження аналізу конфлікту його третьою стадією – дією. **Етап мотивації як ключовий у розвитку конфлікту.** В основі механізму мотивації – перетворення особистих і корпоративних інтересів на общинні, регіональні та державні.

Огляд теорії інтересів. Інтереси особисті та групові, їх співвідношення. Групові інтереси – сімейні, корпоративні (зокрема класові, професійні тощо), обшинні (зокрема етнічні, племінні, кланові, кастові, сектантські, релігійні та ін.), адміністративні, відомчі, регіональні, державні, загальнолюдські. Види інтересів: економічні, політичні, геополітичні, стратегічні, воєнні, інтереси безпеки. **Зіткнення інтересів – рушійна сила розвитку групових конфліктів.**

Отже, мотивація конфлікту відбувається політичними засобами, вживаними політичними лідерами і партіями в своїх особистих і корпоративних цілях. Анатомія конфлікту – зіткнення політичних і економічних інтересів певних суспільних сил. Для того, щоб заручитися широкою підтримкою, ці сили ототожнюють свої персональні або корпоративні інтереси з настроями общини (етносу, релігійної громади тощо) або створюють такі настрої, якщо вони відсутні. Роль масової пропаганди, її дія на етнічну, релігійну та ін. види свідомості.

Етнос (від грецьк. *ἔθνος* – народ) – група людей, об'єднана загальними ознаками, об'єктивними або суб'єктивними. Різні напрями в етнології включають в ці ознаки походження, мову, культуру, територію проживання, самосвідомість тощо. Термін запропонований російським вченим XIX ст. Широкоговорим і має суперечливий зміст.

Етнічні конфлікти – не просто давня форма суперечностей, яка супроводжує історію людства. Даному виду конфліктності властивий інтегруючий початок: вона здатна залучати до своєї орбіти фрагменти соціальної реальності, далекі від етнічних відносин – станові, економічні, політичні тощо. Хоча кожен такий конфлікт є самостійною історичною подією, автор вважає за можливе їх типологізувати, виходячи з трьох критеріїв: 1) сфери, де вони розгортаються; 2) предмету конфронтації (питання державної мови, національної автономії тощо); 3) суб'єктності (титульний – нетитульний етнос, ірредентизм тощо).

Етнічний конфлікт – спеціальний тип конфлікту, що виникає між двома етнічними групами. Подібного роду конфлікти звичайно виникають тоді, коли ці групи змагаються ради певних цінностей за територію, багатство, владу, вплив і престиж, високі соціальні статуси. Етнічні конфлікти відрізняються особливою запеклістю, що обумовлено цілим рядом причин, серед яких провідне місце займає віра у те, що етнічні риси є природженими і між членами етносу існують споріднені зв'язки. Ідентифікація членів одного етносу з цією спільністю така глибока та емоційно насичена, що міжетнічні компроміси важкодосяжні. Етнічні конфлікти часто виражаються у вигляді боротьби між етносами за вказані та інші цінності. Вони виникають як між двома етносами, що живуть на різних територіях і мають свої національні держави, так і усередині багатоетнічних суспільств і держав. По суті, це два різні підтипи етнічних конфліктів, що мають не тільки загальні риси, але й істотні відмінності.

Конфлікт між двома етносами може виявлятися *на різних соціологічних (соціально-психологічних) рівнях:*

а) *на рівні двох осіб, що представляють ці етноси;*

б) *на рівні двох груп.* Наприклад, можуть конфліктувати дві групи студентів, що належать до двох ворогуючих етносів, дві групи політиків, команди спортсменів. Бій між військовими групами ворожих етнічних держав є конфліктом на фазі озброєної боротьби. Конфлікт двох делегацій на переговорах теж може бути етнічним конфліктом, його конкретизацією;

в) *конфлікт двох етнічних спільнот*, коли одна моноетнічна держава оголошує війну іншій (наприклад, ірано-іракська війна 1980-1988 рр.)

Цілком зрозуміло, що на цих різних рівнях прояви (ознаки) конфлікту і механізми його розв'язання різні. Якщо між двома етносами виник конфлікт навколо важливих цінностей, він звичайно охоплює всі названі вище рівні буття етносів, хоча якісь групи і індивіди можуть відхилитися від цього загального правила. Так, в роки вірмено-азербайджанського конфлікту 1980 – 1990-х років певні мафіозні групи торговців двох націй навіть співробітничали одна з одною. Етнічні конфлікти нашого часу, де б вони не виникали, мають загальні риси, універсальність. На одну з них звернув увагу Д. Хоровіц. Він вказав на те, що розповсюдження цього типу конфліктів дозволяє їх учасникам стати членами широкого і авторитетного руху і вчитися один у одного. Їх вимоги і прагнення стають схожими. Формується дуже проста мова для вираження цілей етнічних конфліктів. Це індивідуалістичні ідіоми, але вони висуваються на колективній, груповій основі.

Етнополітика була започаткована у Греції. Як наука сформувалася в ХХ ст., після Першої світової війни. Вивчає взаємини між націями, етносами і державою, у складі якої вони перебувають; політичний аспект етно-національних проблем, способів, в який держава їх вирішує. Взаємини різних етносів між собою у межах однієї держави також відносяться до предмету етнополітики. Суб'єкти в етнополітиці взаємодіють і визначають її суть, зміст, способи розв'язання етнонаціональних проблем. Об'єкти етнополітики – національні меншини та етногрупи, на які спрямована влада титульної нації, корінного етносу.

2. Причини зростання конфліктності.

Визначення «етно-політичний конфлікт» не припускає, що етнічність сама по собі створює конфлікт; **етнічність** просто є однією з особливих, хоч і дуже впливових форм соціалізації. Коли етнічна група мобілізується для вирішення політичних завдань, особливо за часів соціальних хвилювань, коли на перший план виходить питання про перерозподіл життєво важливих функцій, тільки тоді етнічність стає основою самосприйняття опонентів.

1. Однією з головних причин виникнення таких конфліктів в поліетнічних державах вважається **крах тоталітарних або авторитарних режимів**, що забезпечували і підтримували за рахунок силового тиску міжетнічну стабільність. Пояснюючи причини вибуху етно-політичних та етно-територіальних конфліктів, відомий норвезький учений Й. Галтунг писав: «Конфлікти мали, в основному, вікову історію, але були задавлені соціалізмом, упевненим, що під управлінням об'єднаного робітничого класу, при суспільній власності на засоби виробництва національна боротьба зникне як головна соціальна сила, штучно зберігшись як релікт завдяки іншим феодальним реліктам – духівництву, аристократії і буржуазії. Це була помилка. Націоналізм одержав додатковий стимул в результаті заборон, накладених на будь-який його прояв, крім мистецтва і мови. Потім почалася реконструкція цих суспільств після «холодної війни», і була зроблена дзеркальна помилка, до якої привів лібералізм, упевнений, що в умовах єдиної нації при демократизації влади і приватизації ринку класова боротьба зникне як основна соціальна сила і збережеться тільки як релікт, штучно підтримуваний старими комуністами і населенням, що ностальгує. Це теж було помилкою. Дійсно, ні націоналізм, ні суперечності на класовій основі не були знищені ні соціалізмом, ні лібералізмом, і в багатьох

посткомуністичних конфліктах присутнє і те, і інше». З одного боку, чисто націоналістичне прагнення до того, щоб етнічні і політичні межі співпадали (численні етнічні чистки на Балканах, в конфлікті навколо Нагірного Карабаху, в абхазо-грузинському конфлікті), а з іншого боку, спроби утриматися на соціалістичних позиціях, апеляція до минулого.

2. «Новий світовий порядок» був, за своєю суттю, куди більшою системною кризою, ніж розпад імперій в першій половині ХХ ст., який також залишив конфлікти, що продовжуються дотепер. Прикладом можуть служити арабо-єврейські суперечності в Палестині, що зародилися на руїнах Османської імперії і вилилися в арабо-ізраїльський конфлікт після припинення дії британського мандата, або індо-пакистанський конфлікт, породжений крахом колоніального правління Великобританії. Посткомуністичні конфлікти з виразною етно-національною складовою перекреслили все те, що могло вважатися завоюванням колишнього режиму (інтернаціоналізм, законність, безпека), і здавалося, що їх учасники, методи, гасла пришли з минулого, яке вже не мало шансів на повернення.

3. Різноманітний розвиток окремих республік, районів, областей, різний рівень модернізації не тільки територій, але і етносів, призвів до того, що відповідно на виявлену слабкість правління стала **ретрадиціоналізація**, тобто посилення ролі традиційних інститутів і зв'язків в тих суспільствах, де вони збереглися і лише адаптувалися до сучасних структур. Традиціоналізм, коли зникає колишня регулююча система, залишається головним інструментом саморегуляції суспільства. Це відноситься і до суспільств Центральної Азії і до Північного Кавказу, де сімейні, кланові, родові, земляцькі зв'язки забезпечують в умовах глибокої кризи колективні можливості для виживання. У кризовій ситуації мобілізована етнічність також має відношення не стільки до сучасного суспільства, скільки до більш архаїчних форм громадської організації. Саме доіндустріальний світ надмірно багатий проявами культури, мови, традицій, ритуалів, каст, общин тощо. Тільки в індустріальну епоху, що ліквідує замкнутість, з'являється більш широка самоідентифікація. В етно-політичних конфліктах посткомуністичного періоду ідентифікація ніби знову звужується, оскільки зникає та, що раніше існувала. Існує два основних *типи ідентифікації* в державі, що базуються або *на принципі громадянства*, або *на принципі етнічності*. Обидва ці варіанти, хоч і протилежні по суті, є проте стабільними формами, що перешкоджають вибуху міжетнічної ворожнечі.

4. Суспільства з комуністичними режимами, як вважають деякі дослідники, дали приклад проміжного типу ідентифікації, в основі якого лежала, перш за все, ідеологія. Відповідно, **крах ідеології спричинив за собою і гостру потребу в новій ідентифікації**, яка через специфіку посткомуністичного спадку почала розвиватися у бік її етнічної форми, тим самим **перетворивши етнічність на конфліктоутворюючий чинник**.

Дана схема виглядає спрощеною в застосуванні до конкретної ситуації на пострадянському просторі. Перш за все, поняття «радянський народ» несло в собі не тільки ідеологічне навантаження. У ньому, безумовно, містився елемент ідентифікації за принципом громадянства, який, разом з іншими засобами, що застосовувалися режимом, забезпечував певний рівень стабільності в міжетнічних відносинах, але зник разом із зникненням держави. Як відзначала російський дослідник Д.Б. Малишева, якщо серйозно не приймати тезу про те, що за цей період виникла нова історична спільність – «радянський народ» – термін, зафіксований в офіційних документах брежнєвської пори, то важко було б заперечувати той факт, що

радянська і русифікація надовго визначили суспільний розвиток всіх без виключення народів СРСР.

Негативними сторонами цього явища стало придушення, а у ряді випадків і руйнування національних культур, мов, традицій, релігій. Але це був і спосіб залучення народів більш відсталого, периферійного Півдня колишнього СРСР до високої російськомовної культури, а через неї і вихід до сучасної технологічної цивілізації. До цього можна додати, що унітарна держава надавала можливість вищої соціальної мобільності. Молодь могла виїжджати за межі республіки і здобувати освіту в престижніших навчальних закладах. Існували так звані «соціальні ліфти», які давали можливість (хоч і далеко не всім) виходу з традиційного середовища через участь у партійній діяльності або діяльності радянських органів влади.

5. Виникнення високого рівня конфліктності в колишньому СРСР було пов'язано з **особливостями його етно-територіального устрою, коли адміністративний поділ йшов по лініях територій, заселених певними етнічними групами**, які зовсім не обов'язково складали там більшість, але вважали ці землі своїми історично.

6. **Міжетнічне суперництво** також є конфліктогенним чинником. В умовах, коли представники окремих етносів дістали більший доступ до влади або зайняли перспективніші з погляду суперників ніші, криза раніше існуючої системи відкрила можливості для переділу.

7. Розвитку конфліктних ситуацій сприяла **первинна слабкість нових держав**. Такій державі нічого протиставити непокорі регіонів, окремих територій, населених етносами, що не відносяться до титульної нації. У неї немає інститутів, які могли б сприяти мирному вирішенню протиріч, відсутні засоби тиску, а застосування сили, що диктується ейфорією суверенізації на націоналістичній основі, неминуче призводить до одного результату – переростання політичного конфлікту в затяжні військові дії. З іншого боку, саме слабкість або відсутність відповідних державних структур сприймається тими силами, які схильні до переділу влади і території, як чинник, що є гарантією швидкої перемоги.

8. І, нарешті, характер посткомуністичних конфліктів відобразив **реакцію на уніфікацію життя**. Цілеспрямовано насаджувалася ілюзія спільності соціалістичних держав, що реалізувалася на практичному рівні не тільки в узгодженні їхніх політик, але і в повсякденній подібності, покликаний підкреслити їх спільність і відмінність від ворожого Заходу.

Гострота проблеми полягала і в тому, що, хоча в радянському суспільстві зберігалися і навіть в політичних і пропагандистських цілях підкреслювалися етнічні відмінності (політика коренізації кадрів), але в реальності етнокультурна самобутність випробувала величезний удар всепідминаючої під себе одноманітності. В результаті, як відзначав датський дослідник Ф. Купферберг, практично не залишилося нічого, на чому можна було б будувати ці різні ідентифікації.

Істотні культурні відмінності нікуди не зникли і ніким не ставилися під питання, але акцент на своєрідності, зроблений елітами, ніс на собі, перш за все, політичне навантаження. Використання природних відмінностей між народами в політичних цілях перетворювало етнічність в могутній інструмент мобілізації в контексті конфліктних ситуацій.

3. Етнічна мобілізація і релігійний чинник.

Для того, щоб відповісти на питання, яким чином етнічність стає інструментом мобілізації, необхідно звернутися до того, як дослідники розуміють етнічність. У науковій літературі цей термін став однією з домінуючих категорій. Не вдаючись в деталі щодо того, як виник сам термін, і які існують його наукові інтерпретації, можна відзначити лише два основні підходи до етнічності. Частина дослідників розглядає етнічність як **початкову (примордіальну) характеристику**. Це певне усвідомлення групової приналежності, закладене ще на генетичному рівні. До нього примикає культурний варіант примордіалізму, що розділяється багатьма авторами, коли етнічність включає спільність культурно-побутових традицій, самонайменування і одночасно об'єктивні елементи – спільність території, мови, економіки, психічного складу.

Постмодерністські підходи до етнічності розвинув російський етнолог В.А. Тішков.

По-перше, спільноти, що існують на основі історико-культурних відмінностей є соціальними конструкціями, які виникають і існують в результаті цілеспрямованої діяльності людей і створюваних ними інститутів. Суть цих спільнот (або соціально конструйованих коаліцій) складає уявлення, що розділяється індивідуумами, про належність до спільноти, або **ідентичність**, а також солідарність, що виникає на її основі.

По-друге, межі спільнот, утворених на основі вибраних культурних характеристик, і зміст ідентичності динамічні і змінюються не тільки в історико-тимчасовому, але і в діахронному, ситуативному плані, що робить існування етнічної спільноти реальністю відносин, а не реальністю набору об'єктивних ознак.

По-третє, конструйована і заснована на індивідуальному виборі і груповій солідарності природа соціально-культурних коаліцій визначається їх цілями і стратегіями, серед яких найважливішу роль грають організації відповідей на зовнішні виклики, загальний контроль над ресурсами і політичними інститутами, забезпечення соціального комфорту в рамках культурно гомогенних суспільств. Відмінність більш сучасної інтерпретації етнічних груп полягає не в привнесенні в дефініцію етносу яких-небудь нових ознак, а у введенні в їх перелік елементу уявлення про ці ознаки.

Така постановка питання про природу етнічності має особливе значення для розуміння ролі цього чинника в розпалюванні і підтримці конфлікту. Яким чином, етнічність, що дримає, стає зняряддям в руках тих, хто прагне забезпечити для себе доступ до влади і власності? **Етнічність як засіб мобілізації** може бути використана тільки тоді і там, де зіставлення – «ми» і «вони» – сприймається як взаємовиключне, як прагнення «їх» розмити «нашу» культурну самобутність, поставивши етнос на грань вимирання і розчинення в домінуючій етнічній групі (або групі, що претендує на таке домінування). Відповідно висновок зводиться до наступного: поки «вони» володіють владою і ресурсами, «вони» проводитимуть політику за «наш» рахунок. Треба самим брати владу і вирішувати проблеми свого народу.

Американський вчений Д. Хоровіц показав, як етнічні групи перетворюються на конфліктуючі сторони, етнічний конфлікт виникає із загальної оцінки значущості, яку групи додають груповим відмінностям і яка потім використовується в суспільних ритуалах визнання або заперечення.

У цьому контексті етнічна солідарність формально стає синонімом політичної солідарності, оскільки боротьба ведеться за розширення політичних прав з тим, щоб

захистити своє подальше існування як групу або поліпшити матеріальні умови життя. Проте етнічність проте визначає куди вищий рівень згуртованості, ніж будь-яка ідеологічна схильність. Особливо значущою тут є проблема сприйняття тих погроз, які існують для збереження самобутності даної етнічної групи. Конфлікт між різними етнічними групами майже завжди сприймається ними вкрай драматично як ціннісний конфлікт, як боротьба за самозбереження.

Розгляд ситуації через призму етнічної взаємодії і роль мобілізованої етнічності в роздуванні існуючих суперечностей тісно пов'язані з проблемою **етнічної міфотворчості**. Конструйована етнічність спирається на міфи, які сприймаються членами етнічної групи як історична реальність, що не береться під сумнів. Це і уявлення про існування загальних предків, славне минуле, особливу старовину, претензії на території і пріоритет в культурних і політичних досягненнях, перебільшення ступеня консолідації у минулому, міфи про заклятих ворогів тощо. Створення історичних міфів, перегляд історії характерні не тільки для окремих народів, але і для нових незалежних держав, і нерідко здійснюють шкідливу дію на відносини між ними.

Посилена міфотворчість призводить до **етноцентризму** – уявлення про свій народ як про якусь особливу і більш значущу групу. Етноцентризм – це такий погляд на речі, коли власна група представляється центром всього, а решта груп побудована і ранжирувана по відношенню до неї. Кожна група лелеє свою гордість і пихатість, хвалиться своєю перевагою, перебільшує свою праведність і зі зневагою дивиться на інших.

Етноцентризм як чинник посилення внутрішньоетнічної солідарності і особливої самоповаги на базі зіставлення себе з іншими, є прикладним політичним інструментом. Чим блискучішим уявляється народу його минуле, з тим більшою наполегливістю він схильний претендувати на значну політичну роль в сучасному світі. **Націоналістична або етноцентристська історична версія** грає величезну роль в **легітимізації політичних претензій** або вже наявних політичних прав, і в цьому полягає її глибокий внутрішній сенс.

Природне зростання інтересу різних етносів до своєї культури та історії не є і не може бути конфліктоутворюючим чинником. Цей інтерес повинен бути спрямований у певне русло для того, щоб легітимізувати на суспільному рівні постановку і виконання політичних завдань. Це пояснює, чому політичні лідери та інтелігенція почали копатися в брудних анналах історії, щоб пожвавити рівень жорстокості, здатний виправдати ненависть, необхідну для здійснення територіальної **сегрегації** двох етнічних груп. Націоналізм стає особливо агресивним, коли стикається з неповними або недостатньо вираженими етнічними характеристиками.

Етнічний, включаючи і релігійний, чинник в цьому контексті став засобом мобілізації мас новими елітами, для яких склалася унікальна ситуація, що дозволяє їм знайти політичну і економічну самостійність. Прагнення до володіння владою на певній території ясно видно на прикладі майже всіх посткомуністичних конфліктів, незалежно від їх типології.

Релігійний чинник. Важливу роль в етно-політичних конфліктах грає релігійний чинник. Релігійні гасла разом з етнічними забезпечують мобілізацію населення, використовуються для виправдання методів і цілей руху. Релігійний зміст конфліктів не є виключно феноменом світу, що розвивається, і посткомуністичного простору. Конфлікт в Північній Ірландії, наприклад, також замішаний на міжконфесійних суперечностях. Разом з тим, останнім часом особливо активно

поводяться різного роду ісламістські угруповання. В умовах кризи радикальних світських ідеологій і режимів вони взяли на себе функції реалізації ісламського проекту, який покликаний подолати соціально-економічну та політичну відсталість, забезпечити на базі створення ісламської держави справедливість для всіх її громадян. Ісламське відродження і зростання впливу політизованого ісламу мають як загальні, так і специфічні причини (залежні від динаміки того або іншого конфлікту, загальної ситуації на локальному або регіональному рівнях, особливостей місцевої політичної культури).

Глобалізація і вестернізація породили на периферії ісламського світу феномен переплетення традиційних структур із сучасними технічними засобами, що зробив можливим ведення боротьби на користь ісламської умми. Йдеться про **спроби реалізувати масштабну глобальну утопію, в якій химерно поєднуються досягнення сучасної цивілізації з цінностями ісламського захолустя**. Прикладом може служити ситуація з «Аль-Каїдою», що базувалася в Афганістані. На регіональному рівні, наприклад, у рамках палестино-ізраїльського конфлікту посилення ролі радикальних ісламістських організацій і їх впливи в суспільстві було обумовлене як відсутністю реальних перспектив рішення палестинської проблеми, так і кризою очікувань після підписання «Угод в Осло». І в колишньому СРСР, і в Югославії причиною зростання уваги до релігійного чинника як загального елементу ретрадиціоналізації стала системна криза, кардинальні зміни політичних режимів, економічної системи і національно-державного устрою.

Іслам за відсутності сильної світської політичної противаги прагнув затвердитися в ролі не тільки регулятора духовного життя і соціальних відносин, але і повністю зайняти ідеологічний вакуум, що утворився. Це означало появу **ісламізму** як сукупності суспільно-політичних сил (рухів, груп, партій), які виступають за перевлаштування суспільства і держави на основі відповідних принципів ісламу (шаріату). Серед ісламізму ніколи не існувало єдиного уявлення про конкретні форми, темпи і методи ісламізації. З практичної точки зору, головним предметом розбіжностей було відношення до насильства як засобу досягнення соціальних і політичних стандартів ісламського порядку. На основі цього критерію, а також з урахуванням реальної ролі насильства в діяльності рухів, ісламізму та угруповань, їх прийнято підрозділяти на **помірковані і радикальні (екстремістські)**.

У конфліктах на Північному Кавказі, в Таджикистані, Нагірному Карабаху, Косово релігійний чинник як елемент ідентичності грав вельми істотну роль. У конфлікті в колишній Югославії протистояння між сербами і албанцями було, за своєю природою, етно-конфесійним, причому залучення релігійного чинника визначило особливу безкомпромісність радикалів, що прагнули «викорчовувати» все, пов'язане з чужою для них культурою і релігією. Добре відомі приклади руйнування православних храмів і монастирів, протистояти якому не змогли навіть сили KFOR.

4. Типологія етнополітичних конфліктів.

У **традиційних класифікаціях** міжнародних або етнічних **конфліктів**, якими часто користуються на практиці, конфлікти розрізняють на основі того:

- *скільки сторін в них бере участь, які прямі і непрямі учасники конфлікту*. Згідно з цим критерієм, виділяються внутрішні конфлікти, міждержавні, регіональні конфлікти, світові війни;

- яка інтенсивність і характер конфліктної взаємодії, тобто обмежується конфлікт лише конфліктними стосунками чи в ньому мають місце військові дії.
- на якому ґрунті виявляються суперечності (етнічному, релігійному, ідеологічному тощо) і в чому полягає предмет суперечки (територія, ресурси, сфери впливу).

Інші класифікації етнічних конфліктів. *Латентні та актуалізовані* конфлікти. *Насильницькі і ненасильницькі* конфлікти. *Інституційні і демонстративні* конфлікти. *Етностатусні* конфлікти. *Етнотериторіальні* конфлікти. Етнічні конфлікти на соціально-економічному ґрунті. Етнічні конфлікти на культурно-мовному ґрунті. *Цивілізаційні* конфлікти. *Внутрішні, локальні і регіональні* конфлікти. Поняття регіональної конфліктності. Причини, фактори розвитку і наслідки регіональних конфліктів.

Етнічний сепаратизм, екстремізм і тероризм як конфліктогенні чинники. *Ситуація етнічної напруженості* як переддень етнічного конфлікту. *Рівень етнічної ризику* як показник вірогідності етнічного конфлікту.

Всі етно-політичні конфлікти можна умовно розділити на наступні **основні типи** залежно від цілей залучених в них сторін.

- Конфлікти, **в основі яких лежить сепаратизм**, прагнення до відділення від іншого етно-національного утворення («курдська проблема» на Близькому Сході, «берберське питання» в країнах Магрибу, ідея створення Пуштуністану на території Афганістану, Пакистану тощо).
- Конфлікти, **обумовлені ірредентизмом**, тобто прагненням етнічної групи возз'єднатися з основною частиною свого етносу або одержати землі, що історично належали їй і знаходяться під управлінням іншої держави («тамільська проблема» на Півдні Індії, проблема Нагірного Карабаху тощо).
- **Суперечки щодо адміністративного статусу** тієї або іншої території, вимоги його підвищення, що висувуються від імені етносу, наприклад, від автономії до суб'єкта федерації.
- **Прикордонні суперечки**, вимоги зміни кордонів.
- **Соціально-політичні конфлікти на основі вимоги розширення представництва в ешелонах влади і вирівнювання рівня життя в різних регіонах.** Наприклад, такого роду вимоги лежали в основі конфлікту в Таджикистані. Цей конфлікт мав квазіетнічне вимірювання. В умовах слабкості національної ідентифікації північні таджики нерідко сприймалися на півдні (і навпаки) як представники нетаджицького етносу, оскільки відрізнялися мовними і культурними особливостями.

Зрозуміло, дана схема не відображає всього різноманіття етно-політичних конфліктів. Більш того, в конфлікті найчастіше присутні декілька з перерахованих типів. Так, питання про підвищення адміністративного статусу пов'язується з вимогами збереження національної самобутності і нерідко виливається в сепаратизм. Часто супроводять один одному питання про зміну кордонів і виділення моноетнічних утворень (ідея створення Лезгістану на стику територій Азербайджану і Вірменії, Курдистану тощо).

Хоча в даному випадку йдеться про складнощі академічного аналізу конфліктних ситуацій сьогоdnішнього дня, очевидно, що взаємопереплетення різних причин і рівнів суперечностей значно ускладнює і практичні заходи по деескалації і врегулюванню. Самі типи конфліктів свідчать, що в них закладені не просто суперечливі, а взаємовиключні інтереси сторін. Причому етно-національне

вимірювання додає конфлікту особливо сильного емоційного забарвлення, що ще більш звужує можливість компромісу.

Оскільки більшість сучасних конфліктів відбуваються (відбувалися) на території колишньої держави, то, враховуючи насильницькі і природні міграції населення, спільне проживання, наявність змішаних шлюбів тощо, вони, незалежно від типу конфлікту, нерідко набувають форми громадянської війни, є найбільш жорстоким і безкомпромісним варіантом протистояння з руйнівними національними наслідками.

Головною в переважній більшості сучасних конфліктів стала **суперечність між правом націй на самовизначення і збереженням територіальної цілісності держави**. Питання про те, кого слід вважати нацією, а кого етнічною або національною меншиною, і що слід розуміти під цими термінами почало стрімко політизуватися, втрачаючи минулий академізм. Російський вчений В.А. Тішков навіть опублікував в 1998 р. дискусійну статтю «Забути про націю», пафос якої зводився до того, що із словом нація тісно пов'язане поняття державності і самовизначення. Ця традиція прийшла з якобінського розуміння і до останнього часу зберігалася в політичній філософії і в міжнародному праві стосовно державних утворень. Тому при вживанні даного поняття в його етнічному контексті слідує прості висновки, а потім і політичні гасла, що етнічні казахи, росіяни, українці, татари та інші як нації повинні обов'язково політично самовизначатися і мати свою власну державу. Якщо вони не мають «свої національної державності», то вони є неповноцінними націями.

Які б не були прозорі цілі нових еліт, але претензії па територію і владу, що «вдягнулися» у форму боротьби за самовизначення і національні права виглядали респектабельно і заслуговували міжнародної підтримки. Показово, що підтримка надавалася при цьому вельми вибірково. Так, багато нечисленних народів в колишньому СРСР і Росії розглядалися на Заході саме як нації, які мають право на власну державність на своїй території. При цьому представники нетитульних етносів в західних державах, які їх значно перевершували, так і залишалися етнічними меншинами, національні претензії яких можна обмежити виключно культурною автономією.

Проблема самовизначення, очевидно, збереже свою гостроту на довгі роки. Проте, як уявляється, гасла самовизначення і відділення повинні враховувати і відношення до цього інших народів, що населяють дану державу. В цьому відношенні представляється важливою думка Й. Галтунга, який завжди визнавав право на самовизначення за всіма етнокультурними спільнотами. **Право на самовизначення є правом народу визначати свій статус в державі і, відповідно, в світі, включаючи варіант незалежності або варіант збереження статус-кво**. Але незалежно від рішення, право на автономію на низькому або високому рівні **не передбачає права на аутизм**, на те, щоб повністю ігнорувати інших, так само як право на свободу слова не передбачає права ігнорувати наслідки застосування такого права. У цьому полягає найважливіший принцип відповідальності. Слід визнати, що у багатьох випадках цей принцип не брався до уваги, що стало однією з причин виникнення етно-політичних конфліктів і переходу до військових дій.

5. Особливості сучасних конфліктів.

Сучасні конфлікти набагато менш керовані, ніж покоління регіональних або міждержавних конфліктів періоду «холодної війни».

По-перше, *зникнення біполярної структури, що забезпечувала велику стійкість міжнародних відносин, сприяло тому, що правила гри, раніше жорстко нав'язані США і СРСР конфліктуючим регіональним партнерам, почали розмиватися*, зробивши учасників конфліктів більш безвідповідальними, ніж раніше. В жодному регіональному конфлікті його учасникам не дозволялося перейти межу, за якою могло слідувати пряме зіткнення між двома наддержавами, хоча ті і намагалися максимально використовувати глобальних партнерів у власних інтересах.

По-друге, *конфліктуючі сторони в більшості своїй не є державами, так чи інакше змушеними підпорядковуватися нормам міжнародної поведінки*. Прикладом міжнародної колективної реакції на недотримання вимог світової спільноти була, зокрема, операція «Буря в пустелі», що примусила іракську армію покинути Кувейт.

Нині відбувається **дроблення учасників конфлікту**, поява нових самостійних сил. Зокрема, військові угруповання, що підкоряються польовим командирам, прагнуть діяти на свій страх і ризик, вийти з підпорядкування політичних лідерів. Великого поширення набуває на цьому фоні тероризм.

Питання про **використання сили недержавними суб'єктами** набуває особливої значущості. Фактично йде процес десуверенізації держави в плані поступової втрати нею монополії на легітимне використання військової сили. В ході конфлікту відбувається зміна ролевих функцій – незалежні і незаконні військові угруповання стають частиною міліції, озброєних сил, а потім знову поривають з офіційними структурами. Такого роду перетворення мали місце в Чечні, Палестині, на Балканах.

Деякі нові держави, які прямо або побічно залучені в конфлікти, мають серйозні слабкі сторони. До ряду з них застосоване або поняття **«квзідержава»**, тобто держава, що не володіє реальними можливостями здійснювати свої функції, або навіть поняття **«провальна держава»** (англ. failed state) – не здатна регулювати життя суспільства. Зрозуміло, даний стан можна розглядати як перехідний і тимчасовий, проте він підсилює нестабільність. В умовах правового беззаконня і паралічу офіційних силових структур населення вимушене озброюватися для забезпечення власної безпеки. Крім того, гарантії, які в ході врегулювання могли б бути представлені обома сторонами, не розглядаються ними як ті, що дійсно заслуговують довіри. Слабкість державних структур породжує сумніви щодо можливості сил, що перебувають при владі (не кажучи вже про їх опонентів) забезпечити реалізацію узятих на себе зобов'язань. Це відноситься до недержавних утворень, керівництво яких не має реальних засобів приборкання екстремістів, більше вимушене вдаватися до популістських гасел і заходів тощо.

Висновки. Причини активізації етноконфесійних рухів на Сході у ХХ – на початку ХХІ ст.:

- Етнічна, племінна, релігійна строкатість, фрагментарний характер східних суспільств – «сприятливий» матеріал для виникнення етнополітичних і релігійних конфліктів.
- Економічна відсталість, слабкість демократичних інститутів, розділені народи, дискримінація нетитульних етнічних, релігійних та ін. еліт.

- Соціальні конфлікти – боротьба локальних еліт за пріоритетний доступ до економічних ресурсів і зміцнення режиму особистої влади.

Найбільш поширені гасла мотивації конфлікту – утиски чи загроза інтересам своєї общини, автономія, незалежність, суверенітет (або, навпаки – територіальна цілісність, унітаризм, придушення чужої общини) як необхідні умови подальшого розвитку свого етносу (конфесії, регіону, держави тощо). Посилення мотивації після початку конфлікту.

Ситуаційний аналіз конфліктів на *мусульманському Сході*: курдський конфлікт, таджицький конфлікт, пуштунська проблема (Афганістан, ПЗПП, Белуджистан), індо-пакистанський конфлікт, вірмено-азербайджанський конфлікт (Нагірний Карабах), ліванська проблема.

Отже, етно-політичні та міжконфесійні конфлікти надовго залишаться одним із характерних явищ сучасних міжнародних відносин. Як вже наголошувалося, вони важко піддаються врегулюванню і навіть при певній стабілізації вимагають постійної міжнародної уваги – латентна фаза може легко перейти в нову збройну кризу. Незважаючи на наявність загальних рис, кожен етно-політичний конфлікт глибоко індивідуальний, що обумовлено особливостями культури і психології його учасників. І нарешті, він наносить дуже глибокі рани, нерідко супроводжується етнічними чистками, створює проблему біженців, що сприяє збереженню в етнічних груп на тривалий час **травмованої історичної пам'яті і прагнення до реваншу**.

ЛЕКЦІЯ 6. «КУРДСЬКА ПРОБЛЕМА» НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

1. Курди на Близькому Сході: етнодемографічний нарис. Сутність курдської проблеми.
2. Історія «курдського питання» до початку ХХ ст.
3. Другий поділ Курдистану і боротьба за його незалежність і об'єднання.
4. Курдський рух в епоху «холодної війни».
5. «Курдське питання» на сучасному етапі.

Джерела

1. Барзани М. Мустафа Барзани и курдское освободительное движение (1931 – 1961 гг.) / Масуд Барзани: [пер. с курдск. А.Ш. Хаурами]. – СПб.: Наука, 2005. – 373 с.
2. Основной закон Турции (20 апреля 1924 г.) // Конституции буржуазных стран. В 4-х т. – Т. 3. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – С. 10-25.

Література

Основна

1. Ахмедов В.М. Проблема межконфессионального и межобщинного согласия в современной Сирии / В.М. Ахмедов // Этноссы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 220-230.
2. Дружиловский С.Б. Курдская проблема в Турецкой Республике / С.Б. Дружиловский // Этноссы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 317-336.
3. Жигалина О.И. Эволюция курдского национального движения в странах Западной Азии / О.И. Жигалина // Государство, общество, международные отношения на мусульманском Востоке (Афганистан, Иран, Пакистан, Турция, этнический Курдистан, соседние мусульманские районы). – М.: ИВ РАН, Крафт+, 2014. – С. 266-280.

4. Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные: [Учеб. пособ. для вузов] / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
5. Курдская проблема. Международный аспект: [Учеб. пособ.]. – М.: Дипломат. акад. МИД России, 2001. – 160 с.
6. Курдский вопрос в Западной Азии в начале XXI века: [Сб. статей] / Ин-т востоковедения РАН; Ин-т Дальнего Востока РАН; отв. ред. О.И. Жигалина. – М.: ИВ РАН, 2006. – 341 с.
7. Лазарев М.С. Категории курдской истории / М.С. Лазарев // Лазаревские чтения. Вып 1. – М., 2012. – С. 67-95.
8. Матвеев И.А. Этноконфессиональный баланс в Сирии в новых геополитических условиях: проблемы и перспективы / И.А. Матвеев // Этноссы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 230-244.
9. Смирнова И.А. Курды: судьбы, культура, язык / И.А. Смирнова // Новый Курдистан. – 1999. – № 1-2 (18-19). – С. 23-29.
10. Степанова Н.В. Проблема курдов в Ираке / Н.В. Степанова // Этноссы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 168-220.
11. Устинов Е.И. Разделяют, желая властвовать. Как западные державы используют этноконфессиональный фактор на Ближнем и Среднем Востоке / Е.И. Устинов // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 6. – С. 49-52.
12. Южный Курдистан сегодня (Уроки кризиса). – М.: ИВ РАН, 1997. – 240 с.

Додаткова

1. Дружиловский С.Б. Турецкая Республика в 80-90-е годы / С.Б. Дружиловский. – М.: Научная книга, 1998. – 112 с.
2. Жигалина О.И. Мулла Мустафа Барзани. Исторический портрет / О.И. Жигалина. – М.: ИВ РАН, 2013. – 240 с.
3. Загорнова Е.В. Курдский вопрос в Сирии / Е.В. Загорнова // Востоковедный сборник. – Вып. 6. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего востока, 2004. – С. 74-80.
4. Конфликтная этничность и этнические конфликты: [Сб. статей] / Отв. ред. Л.М. Дробижина. – М.: Ин-т этнологии и антропологии, 1994. – 224 с.
5. Лазарев М. Мустафа Барзани / М. Лазарев // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 6. – С. 54-57.
6. Магомедханов В.М. Мустафа Барзани. Мехабадская гвардия [Электронный ресурс] / В.М. Магомедханов. – Режим доступа: <http://istorja.ru/forums/topic/2401-mustafa-barzani-i-mehabadskaaya-respublika/>
7. Примаков Е.М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века) / Е.М. Примаков. – М.: ИИК «Российская газета», 2006. – 384 с.
8. Сирия: проблемы внутривосточной стабильности и внешней безопасности. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – 256 с.
9. Турция между Европой и Азией: Итоги европеизации на исходе XX века. – М.: Крафт+, ИВ РАН, 2001. – 345 с.
10. Ямпольська Л.М. Курдський національний рух і військово-політична діяльність Мустафи Барзані (1903–1979) / Л.М. Ямпольська // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 122 (7). – С. 153-158.

1. Курди на Близькому Сході: етнодемографічний нарис. Сутність курдської проблеми.

Курдська проблема складна і багатоаспектна за своєю сутністю. Її виникнення

та розвиток історично формував той комплекс чинників, переплетення яких і породило її багатопланові складові. Тут в одній точці зійшлися суперечності локального, регіонального і міжнародного рівнів, що і зумовило надзвичайну складність курдської проблеми і величезні перешкоди, що постають на шляху будь-яких спроб її вирішення.

Одним з найважливіших аспектів курдської проблеми є *розділеність курдського народу*, що живе сьогодні в суміжних державах – Туреччині, Ірані, Іраку і Сирії. Курдські райони носять відповідно назви Північно-Західний, Східний Південний і Південно-Західний Курдистан. Курди живуть також за межами своєї етнічної території: у країнах Арабського Сходу, Центральної Азії, Кавказу, Західної Європи.

Курдський етнос сформувався в процесі тривалої етнічної консолідації і інтеграції найрізноманітніших елементів, він являє собою синтез стародавньої автохтонної основи з переважно *індо-арійською* (головним чином, іранською), а також *семітською* (асирійською, араміїською, арабською) *складовими*. Курдська мова близька до перської. Загальна чисельність курдів ніколи і ніким не визначалася, а тому на сьогодні має лише приблизний оціночний характер, з чим і пов'язаний такий істотний розрив у фігуруючих цифрах: від 20 до 30 і навіть 40 млн. осіб.

Розвиток країн Близького Сходу в міжвоєнний період, а особливо після Другої світової війни, відзначився активізацією національних рухів з яскраво вираженими етнічною та конфесійною складовими. Основними причинами конфліктогенності на «фронтирних просторах» (серед яких можна розглядати і етнічну територію Курдистану) стали етнонаціоналізм і штучна вестернізація, що супроводжувалися появою авторитарних режимів після колапсу світових імперій. Вірус етнонаціоналізму виступав у «прикордонних» суспільствах водночас як ідеологія та політичний рух етнічних меншин, переслідуючи основні завдання: право на територію, забезпечення автономії та самоврядування, визнання статусу своєї культури як рівної з загальнодержавною. Курдизм (курдський національний рух) у Туреччині, Іраку, Ірані, Сирії 1940-х – 1970-х рр. був яскравим проявом зазначених процесів.

Наукову актуальність проблеми доповнює її практична значущість. Курдський національний рух на ґрунті світських та антиісламістських позицій (міжнародний альянс для боротьби з Ісламською Державою на нинішньому етапі активно використовує курдський фактор у військових операціях в іракському Мосулі, сирійській Ер-Ракка) продовжив боротьбу за самовизначення: від партикулярного напряму до створення передумов загальнонаціональної консолідації.

Аналіз загального методологічного контексту націоналізму і курдського національного руху в зарубіжній (Б. Андерсон, М. ван Брюїнессен, Н. Деніз, М. Гюнтер, А. Махір, А. Мохаммад, Д. Макдоуел, М. Хрох) і сучасній російській історіографії (М.С. Лазарев, В.Ф. Мінорський, І.А. Смирнова, Н.В. Степанова, З.А. Юсупова) дає можливість акцентувати на його інтегральному характері. Підґрунтям праць цієї групи вчених є положення про «*imagined community*» («уявне суспільство»), створене завдяки ролі сучасних комунікаційних засобів, що повністю може бути застосоване до процесу державотворення курдської нації та обґрунтування ідеї створення «Великого Курдистану».

Проте партикулярним тенденціям сучасне курдознавство приділяє незначну увагу, що звужує розуміння курдського націоналізму. Незважаючи на наявність біографічних праць у історіографії пострадянського простору, присвячених окремим

аспектам діяльності М. Барзані (О.І. Жигаліна, М.С. Лазарев, В.М. Магомедханов та ін.), в українській орієнталістиці, на жаль, практично відсутні дослідження з історії іракського курдизму.

Завдання нашої лекції – визначити сутність «курдської проблеми», її генезу та розвиток, проаналізувати специфіку курдського національного руху в ХХ – на початку ХХІ ст. у країнах Близького Сходу (Туреччина, Ірак, Іран, Сирія) визначити основні аспекти діяльності лідерів **партикулярного курдського націоналізму**¹ (А. Оджалан, М. Барзані), дати оцінку їхньої ролі у розвитку курдизму на Близькому Сході, а також у процесах державотворення Іракського Курдистану.

Сучасний етнічний Курдистан² не має географічної, економічної, культурної, мовної та релігійної гомогенності. Курдський націоналізм і процес національного формування курдів здійснюється в кожному курдському ареалі їхнього проживання (Туреччини, Іраку, Ірану і Сирії) відповідно до специфіки цих держав, що підкреслює його локальність і партикуляризм. Цей фактор ускладнює процес консолідації курдів на державному і регіональному рівнях. У конфесійному відношенні етнічний Курдистан, незважаючи на перевагу ортодоксального суннізму, «представляє неоднорідну картину, в яку вкраплені шиїзм, езідизм, дервішські ордени (кадірійя, накшбандійя), очолювані авторитетними шейхами з сепаратистськими нахилами». Проте курдський націоналізм має «яскраво виражений етнічний характер, а ісламський субстрат не посягає на його національну своєрідність».

Соціально-економічні відносини. Курдські райони Туреччини, Ірану, Іраку і Сирії відрізняються більш низьким рівнем розвитку економіки, соціальних відносин, організації суспільства, а також культури порівняно з цими країнами, в цілому, і з їх найрозвиненішими районами.

Соціальна організація курдського суспільства частково зберігає архаїчні риси з пережитками родоплемінних відносин. Правда, на даний час в курдському соціумі йде швидке розмивання традиційних соціальних форм. У відносно розвинених районах Курдистану майже не залишилося родоплемінних зв'язків. Все ж таки і в порівняно відсталих районах Курдистану спостерігається соціально-економічний прогрес. Підриваються економічні позиції і падає політичний вплив курдської світської і духовної знаті, народжуються і міцніють сучасні соціальні структури – торговельна і промислова буржуазія (міська і сільська), робітничий стан.

Зміни в курдському суспільстві створили підґрунтя для становлення курдського націоналізму як ідеології, так і політики. Пережитки традиційних соціальних форм, що в той же час зберігаються, продовжують гальмувати процес модернізації курдського суспільства.

Традиційна еліта сучасного Курдистану, що складається з вихідців племінних кіл, клерикальних елементів, великих землевласників, дотепер володіє помітним економічним і, особливо, політичним та ідейним впливом. Правда, серед сучасних

¹ **«Партикуляризм»** (з лат. *particularis* – частковий) у широкому розумінні передбачає відстоювання окремими соціальними, етнічними, релігійними групами в державі своїх власних інтересів, всупереч інтересам всієї спільноти або держави в цілому; у вузькому розумінні використовується для визначення політичної тенденції окремих регіонів держави до самостійного політичного життя.

² **Курдистан** («країна курдів») – історична область у Південно-Західній Азії, що займає суміжні території на південному сході Туреччини, північному заході Ірану, півночі Іраку та Сирії, в яких курди складають відносну більшість населення. Загальна площа етнічного Курдистану – бл. 450 тис. кв. км: понад 200 тис. кв. км входить до складу сучасної Туреччини (Північний і Західний Курдистан – 47% курдів); понад 160 тис. кв. км – Ірану (Східний Курдистан – 32% курдів); до 75 тис. кв. км – Іраку (Південний Курдистан – 16% курдів); 15 тис. кв. км – Сирії (Південно-Західний Курдистан – 5% курдів). У наш час курди є одним із найбільших етносів світу (близько 40 млн.), позбавленим права на національно-культурну автономію та самовизначення.

курдських лідерів чимало діячів демократичного і лівого напрямку: саме вони «роблять погоду» в соціально-політичному кліматі курдського суспільства. Проте продовжує позначатися вплив архаїчних традицій, таких як релігійна ворожнеча, племінний партикуляризм і місництво, станові і династичні забобони, гегемоністські домагання та вождизм. Звідси і такі негативні явища в суспільно-політичному житті, як політична нестабільність, міжособні розбрати тощо.

Риси відсталості в суспільних відносинах значною мірою походять з архаїчного і малопродуктивного економічного базису, який до того ж на даний час знаходиться в кризовому стані перехідності від старих докапіталістичних форм до сучасних. Прийшли до занепаду кочове скотарство (з сезонними кочуваннями, головним чином, по вертикалі: влітку на гірські пасовища, взимку – в долини), основа традиційної економіки сільського населення, а інтенсивні методи ведення сільськогосподарського виробництва «прищеплюються» через силу. Промисловість і інфраструктура розвинені в Курдистані слабо і не створили достатню кількість робочих місць для селян, що розорилися, ремісників і дрібних торговців. Позбавлені засобів існування курди мігрують у міста розвинених районів країн, де вони проживають, а також за кордон. Там курдський пролетаріат зайнятий переважно некваліфікованою і малокваліфікованою працею.

Отже, курдські райони є *відсталою периферією* у всіх країнах, що розділили Курдистан. Характерно, що навіть там, де в останні десятиліття спостерігався інтенсивний приплив нафтодоларів (Ірак та Іран, нафтові багатства яких в основному розташовані в Курдистані), помітним є значне відставання в розвитку курдських околиць від територій, населених титульними національностями.

У самому Курдистані рівень економічного розвитку в різних районах неоднаковий. До початку 1970-х швидше розвивалася економіка Турецького Курдистану, як і всієї Туреччини, хоча вже з 1960-х її став наздоганяти за темпами економічного розвитку Іран. Після різкого підвищення світових цін на нафту в 1973 р. у вигідному становищі опинилися Іран і Ірак, а потім і Сирія. Хоча курдські райони Ірану та арабських країн одержали відносно мало вигоди від «нафтового буму», все ж таки потік нафтодоларів дещо підвищив їх добробут.

Таким чином, соціально-економічним відносинам сучасного Курдистану властиві дві головні проблеми: подолання відсталості та нерівномірності розвитку окремих його частин. Невирішеність цих проблем негативно впливає на процес національної консолідації курдського народу та на ефективність його боротьби за свої національні права.

2. Історія «курдського питання» до початку XX ст.

Курди компактно проживають на території обширного географічного простору, що знаходиться на стику Малої Азії, Закавказзя, Іранського нагір'я та Месопотамії і носить назву Курдистан – «країна курдів». Тут зіштовхувалися інтереси великих держав старовини – Вавілонії, Ассирії, Урарту, держави Ахеменідів. Геополітичне, військово-стратегічне, економічне значення Курдистану неодноразово перетворювало його у минулому на арену запеклого протистояння різних держав, що завершилося у результаті першим поділом Курдистану.

Точкою його відліку стала Чалдиранська битва 23 серпня 1514 р. між іранськими військами та військами Османської імперії. Вирішальна перемога в цій битві турок завершилася закріпленням західної частини Курдистану за турецьким султаном Селімом Явузом. У східній затвердилося панування іранського шаха Ісмаїла I Сефевіда.

На момент поділу Курдистан був конгломератом напівнезалежних еміратів, пов'язаних з центральною владою в Стамбулі та Ірані васальними відносинами. Нескінченні турецько-іранські війни, що відбувалися в основному на території Курдистану з неодмінною участю войовничих курдських племен, створювали в курдському регіоні постійну атмосферу кривавих усобиць, смуту і нестабільності, що перешкоджало економічному, політичному і культурному розвитку регіону.

Впродовж усього XVI ст. продовжувалася вперта боротьба Османської та Сефевідської держав за переважаючий контроль над Закавказзям, Вірменським нагір'ям, Курдистаном і Месопотамією. Підписаний у 1639 р. ірансько-турецький договір вперше визначив у загальних рисах кордони двох імперій: Арабський Ірак і значна частина Курдистану відійшли до Османської імперії. Поділ Курдистану прирікав його на роль буфера між Туреччиною та Іраном. Для охорони прикордонних областей влади обох держав залучали могутні курдські племінні співтовариства. Протягом сторіч Курдистан служив полігоном для ведення ірансько-турецьких воєн, наслідком яких була загибель людей і цілих племен, розруха, спустошення. Звичайними заходами і турецьких, і іранських властей були каральні акції, репресії, гоніння, нацьковування одних курдських племен на інші.

Проте, знаходячись у сферах впливу Османської імперії та Ірану, курдські емірати залишалися соціально-політичною структурою, в надрах якої, незважаючи на всі переділи Курдистану, зберігався єдиний курдський культурно-політичний простір.

Роль Курдистану, через його геополітичну та воєнно-стратегічну значущість, зросла на початку XIX ст. з виникненням т. зв. «Східного питання», яке впродовж всього XIX – початку XX ст. було одним із головних чинників світової політики, що втілило в собі гостре протиборство Англії, Франції, Росії, Австрії, а потім і Німеччини за переважаючі позиції на Близькому та Середньому Сході. Особливо привабливою для курдів ставала Росія: її перемоги в російсько-турецьких війнах XIX ст. ослабляли вічного пригноблювача курдів – Османську імперію. Під час воєн російська армія втручалася в північні райони Курдистану і прагнула повернути курдські племена на свій бік, що їй практично завжди вдавалося: в очах значної частини курдського народу росіяни виглядали як визволителі. Приєднання Закавказзя до Росії в результаті російсько-турецьких і російсько-іранських воєн впритул наблизило володіння Російської імперії до кордонів етнічного Курдистану. Частина курдів Закавказзя стала російськими підданими. Царська Росія найменше була стурбована долею курдів: під час походів на Закавказзя курди цікавили російських військових виключно як тимчасові союзники.

Та все ж об'єктивно близькосхідна політика Росії в XIX – на початку XX ст., прискорюючи військово-політичний крах Османської імперії, сприяла становленню і піднесенню курдського національно-визвольного руху.

У другій половині XIX ст. почалася широка економічна експансія Заходу до Туреччини, що супроводжувалася встановленням і політичного контролю західних країн над більшістю територій Османської імперії. До кінця XIX ст. ця колишья могутня держава перетворилася на напівколонію європейських капіталістичних держав. Суперництво країн Заходу, включаючи Росію, в самому Курдистані і суміжних землях створювало серйозні перешкоди на шляху національного визволення курдського народу. Іноземні держави вважали за краще використовувати боротьбу курдів проти дискримінаційної політики влади Османської імперії в своїх корисливих інтересах, що завжди приносило нові страждання курдському народу.

Райони, населені курдами, були найбільш відсталою в економічному та політичному відношенні частиною Османської імперії. Елементи нового зароджувалися тут надзвичайно поволі і важко. Проголошена в Османській імперії на межі 30-х – 40-х рр. XIX ст. політика реформ («танзимат»), була спрямована на самопосилення імперії як засобу протистояння європейському натиску, звелася до адміністративних заходів, метою яких було зміцнення держави, посилення її централізації. У курдських районах Стамбул намагався зломити традиційний феодально-племянний сепаратизм курдів. Централізаторські зусилля султанської влади, що підкріплювалися шовіністичною ідеологією османізму та пантюркізму, викликали опір національних меншин, у тому числі й курдів. До кінця XIX ст. у суспільному житті курдів стали виявлятися нові тенденції, викликані поступовим втягуванням цього регіону в систему світових господарських зв'язків, що викликали зародження нових, сучасних елементів в економіці і соціальній сфері. Ці зміни чинили певний вплив на розвиток курдського національного руху в XX ст.

Особливу привабливість Курдистан отримав для західних держав незадовго до початку Першої світової війни, коли до його геостратегічної значущості додався такий новий чинник, як нафта. У Мосульському вілайеті Османської імперії, в районі міста Кіркук, було виявлено одне з багатючих її родовищ, що істотно вплинуло на долю цієї частини Курдистану.

3. Другий поділ Курдистану і боротьба за його незалежність і об'єднання.

Курдизм після Першої, а особливо після Другої світових війн починає набувати подвійного характеру: *партикулярного та інтегрального*. В межах цих варіантів націоналізму видається доцільним аналіз військово-політичної діяльності лідера курдського руху в Іраку та Ірані Мулли Мустафи Барзані. Вважаючи пріоритетними завдання загальнокурдського масштабу, виступаючи за незалежний і об'єднаний Курдистан, курдські лідери (М. Барзані, А. Оджалан та ін.) основну увагу приділяли партикулярним завданням – боротьбі за автономію в курдських ареалах Туреччини, Іраку, Сирії, Ірану, «сприяючи розвитку історично чотирискладового, проте етнічно єдиного Курдистану, всі частини якого прагнуть до кінцевої мети – об'єднання в єдину незалежну державу».

В Іракському Курдистані, що отримав унікальну можливість поступального політичного та соціально-економічного розвитку, зберігалися консервативні партикулярні тенденції – клановість, наявність неформальних угруповань усередині авангардних політичних партій, лобіювання політичних інтересів кланів, пережитки політичного екстремізму тощо. Інтегральний курдський націоналізм отримав поштовх від глобалізаційних процесів після Другої світової війни і був спрямований на створення спільного комунікаційного (транскультурного) простору з

використанням міжнародних неурядових організацій, телекомунікаційних систем, ЗМІ, що забезпечили нові форми підтримки чи тиску на курдські національні проекти і відкрили шлях курдизму на міжнародному рівні.

Після розпаду Османської імперії в 1918 р. у курдських регіонах Туреччини, Іраку, Сирії почалися процеси, що визначили специфіку національного розвитку курдів, які не вписувалися в державотворення нової батьківщини, оскільки процес етнічного розмежування визначався зовнішніми факторами. Після Першої світової війни саме Іракський (Південний) Курдистан, центр курдського етногенезу, став вогнищем курдизму. Всупереч Севрському договору 1920 р., що декларував незалежність Курдистану, Велика Британія, котра вже отримала від Ліги Націй мандат на управління Іраком і розраховувала на те, що процес видобутку мосульської нафти буде оптимальним у васальному Іракському королівстві, заздалегідь виключала з курдської держави найбільш важливі в економічному відношенні курдофонні райони, що входили до Мосульського вілайету, – Сулейманію, Ербіль, Кірчук, Дохук, Захо, що мали увійти в підмандатний Ірак у 1920 р.

Таким чином, поділ Курдистану державними кордонами – довільний, без урахування інтересів і традицій господарського життя курдів, турок, арабів, представників інших етносів – важко відобразився на соціально-економічному становищі курдів, загальмував процес їх національної консолідації, ослабив сили курдського національного руху. Проте при таких істотних змінах курдська національна проблема в основних своїх аспектах стала загальною для всіх частин Курдистану, що і визначило її єдиний характер.

У країнах свого проживання курди опинилися в становищі пригнобленої етнічної меншини, що випробовувала на собі всі труднощі дискримінаційної політики правлячих режимів. У краю значних природних багатств, якими виділяється на Близькому Сході Курдистан, курдські райони були найбільш відсталими в економічному плані: аграрними, з переважаючим сільським населенням, що зберігали через повільні темпи модернізації в своїй соціальній структурі глибоко укорінені кланово-племінні традиції. У всіх курдських районах влада встановлювала жорсткі заборони не тільки на політичну діяльність, але і на розвиток національної курдської культури.

На політику урядів Туреччини, Ірану, Іраку курди відповідали акціями протесту, що набували характеру великих повстань. Курдське питання перетворилося на одну з складних внутрішньополітичних проблем цих країн. Курдський націоналізм, що піднімався, натрапляв на жорстке протистояння націоналізму турецького, іранського, арабського. Кемалістська Туреччина, що відстояла в національно-визвольній революції свою незалежність, династія Реза-шаха Пехлеві, що затвердилася в 1925 р. в Ірані, і монархічний режим в Іраку, що одержав незалежність після відміни британського мандата в 1932 р., проводячи лінію на створення сильних держав, а будь-який опозиційний рух (зокрема, курдизм) розглядали як загрозу цілісності своєї країни, що неминуче веде до ослаблення держави і підриву існуючої влади.

Визвольний протестний рух очолив національний герой Іраку Мустафа Барзані, що походив із родини шейхів племені барзан, яке належало до суфійського ордену накшбанді. Народився 14 березня 1903 р. у селищі Барзан (тодішній Мосульський вілайет Османської імперії, нині провінція Ербіль Федерального Курдистану). Його батько, шейх Мухаммед, помер невдовзі після

народження сина, і Мустафа виховувався старшим братом Абдель-Салямом, який став новим шейхом барзанців. У 1905 р. дворічною дитиною Мустафа опинився у в'язниці разом з матір'ю, коли А.-С. Барзані підняв повстання проти турецької влади. Після його загибелі шейхом племені став інший брат – Ахмед. Він розробив релігійну філософію, засновану на ідеях віротерпимості і гуманності, що справила вплив на Мустафу, який до кінця життя поєднував глибоку релігійність із повною відсутністю фанатизму. М. Барзані отримав традиційну освіту в медресе в Барзані та Сулейманії, де був одним із кращих учнів. За знання в богослів'ї став відомий під поважним прізвиськом «Мулла Мустафа».

У 1919 р. 16-річний М. Барзані в складі загону був посланий шейхом Ахмедом для підтримки сулейманійського губернатора Махмуда Барзанджі, котрий повстав проти англійської окупації. Повстання Барзанджі зазнало поразки до прибуття підкріплення. Мустафа брав участь у військових діях проти англійців у Барзані, а також був посланий на чолі загону для порятунку вірменських родин у Кілікії, яким загрожував етноцид з боку турецької влади. У 1930 р. Ірак отримав формальну незалежність від Великої Британії, проте британсько-іракський договір не передбачав надання курдам прав поряд з арабським населенням. Відповіддю на масову різанину християн-асирійців і намагання встановити жорсткий контроль над курдськими районами було барзанське повстання 1931-1932 рр. на чолі з шейхом А. Барзані, в якому Мустафа вперше відзначився як полководець, розгромивши в долині Важі іракську колону (два батальйони, посилені трьома кавалерійськими і поліцейськими ротами, а також артилерійською батареєю). Після придушення повстання М. Барзані емігрував до Туреччини, здався на амністію, проте, всупереч обіцянкам влади, був висланий на південь Іраку, потім у Сулейманію.

У 1943 р. Барзані таємно повернувся в свій район, де продовжив боротьбу проти багдадського режиму, що набула характеру відкритого збройного повстання та увінчалася успіхом: тодішній іракський прем'єр-міністр Нурі Саїд прийняв умови курдів, проте через два роки за допомогою англійських військ Багдад знову завдав удару барзанцям силами 25-тис. армії. Після поразки іракського повстання у жовтні 1945 р. у супроводі близько 10 тис. курдів Барзані відступив в Іранський Курдистан. Відступ до Ірану був спланований і проходив організовано. За спогадами ветерана радянських спецслужб П.А. Судоплатова, «час, місце, умови, порядок – все було розписано, визначено, і ніколи ніяких збоїв не було».

Під час Другої світової війни в радянській зоні окупації Ірану були створені умови для активізації демократичного крила курдського опору. Незабаром після закінчення війни там була проголошена перша в історії курдська автономія на чолі з Казі Мохаммедом із столицею в Мехабаді, що почала проводити (на досить обмеженій території на південь від оз. Урмія) демократичні перетворення, але вона проіснувала всього 11 місяців (до грудня 1946 р.), втративши радянську підтримку в умовах «холодної війни», що почалася, яка зробила вирішальний вплив на внутрішню ситуацію в Курдистані протягом подальших чотирьох з половиною десятиліть.

4. Курдський рух в епоху «холодної війни».

Курдистан через свою географічну близькість до СРСР розглядався на Заході як природний антирадянський плацдарм, а його основне населення – курди, через свою загальновідому традиційно проросійську і прорадянську орієнтації, як природний резерв Москви у разі можливих ускладнень на Близькому Сході, народи

якого підсилили боротьбу проти колоніалізму. Тому до курдського національного руху тоді на Заході ставилися з підозрою або прямо вороже, а до антикурдської політики шовіністичних правлячих кіл близькосхідних країн – союзників країн НАТО і членів його близькосхідного відгалуження – Багдадського пакту (потім СЕНТО) прихильно. З цієї ж причини в Радянському Союзі ставилися до зарубіжних курдів як до потенційних союзників і неофіційно підтримували лівоорієнтовані курдські рухи і партії, що виникли відразу після війни: Демократичну партію Іранського Курдистану (ДПІК), Демократичну партію Курдистану (ДПК) в Іраку та їх аналоги приблизно під тією ж назвою в Сирії і Туреччині.

Після Другої світової війни на території Ірану була проголошена курдська *Мехабадська республіка*³. М. Барзані став її військовим міністром. Відображенням нових тенденцій у курдському національному русі стало створення ним у 1946 р. Демократичної партії Курдистану (ДПК). У програму партії були закладені наступні принципи: демократичні політичні та соціальні реформи, надання рівних прав усім національним меншинам країни і створення на цій основі курдської національної автономії в межах іракської єдності.

Навесні 1946 р. загострилося питання про захист Мехабадської республіки від можливих ворожих акцій з боку Тегерану. Оскільки верхівка місцевих племен не могла бути надійною опорою, основну ставку Казі Мухаммед зробив на курдів, які емігрували з Іраку. 2000 барзанців на чолі з лідером племені Мустафою Барзані склали кістяк збройних сил республіки. За домовленістю від 21 березня 1946 р., було вирішено створити ополчення («пешмерга» – курд. «ті, що дивляться в обличчя смерті») з чоловіків віком від 15 до 60 років. Барзані був призначений головнокомандувачем з присвоєнням генеральського чину. Він сформував із своїх підлеглих 3 батальйони по 500 чоловік під командуванням курдів – кадрових офіцерів іракської армії. З цими силами та ополченням місцевих племен (8800 піхотинців і 1700 вершників) М. Барзані виступив під Секкез і 29 квітня відбив наступ іранської армії на висоти Карава, захопивши 120 військовополонених, 17 кулеметів і 2 гармати. Після успішних дій барзанців при Милькарі курдсько-азербайджанське керівництво готувало наступ на Сенне, для чого з Азербайджану під Секкез були прислані 4 танки.

Незважаючи на напруженість курдсько-азербайджанських відносин (до складу Азербайджану увійшла частина курдофонних територій), наявність спільного ворога – офіційного Тегерана – спонукала Мехабад і Тебріз до укладення 23 квітня 1946 р. угоди про об'єднання збройних сил під загальним командуванням М. Барзані. Переговори Казі Мухаммеда з прем'єр-міністром Ірану Кавамом ес-Салтане в серпні

³ **Мехабадська республіка** (курд. Komari Mehabad) – самопроголошене курдське державне утворення в Іранському Курдистані, що проіснувало з 22 січня по 16 грудня 1946 р., зі столицею в м. Мехабад (Іран). Район Мехабада, відомий у курдів під назвою «Мукринський Курдистан», був окупований РСЧА в серпні 1941 р. у відповідності з британсько-радянськими домовленостями про спільну окупацію Ірану, проте невдовзі радянські війська були відведені на північ, до лінії Ушну – Міандоаб. Британці окупували райони до лінії Сердешт – Секкез, що була визнана розмежувальною між британською та радянською зонами. Територія між Секкезом і Міандоабом виявилася «нейтральною», яка при цьому входила до радянської сфери впливу. Її фактичним правителем став Казі Мухаммед (займав посаду казі – духовного і світського судді та градоначальника м. Мехабад, з 1942 р. очолював націоналістичну організацію «Комала»). На установчому з'їзді Демократичної партії Іранського Курдистану (ДПІК), створеної на базі «Комали», 25-28 жовтня 1945 р. Казі Мухаммед був обраний її головою. Після проголошення «Курдської Народної Республіки» він став її президентом, сформувавши уряд із лідерів ДПІК. До складу нової республіки увійшли округи Мехабада, Ушну, Тергевера, Сердешта і Бане.

1946 р. про визнання курдської автономії в складі Ірану були приречені: після виведення радянських окупаційних військ Тегеран закінчував підготовку до ліквідації Курдської та Азербайджанської республік збройним шляхом. 21 листопада Кавам ес-Салтане оголосив про введення іранської армії в автономні райони під приводом «забезпечення свободи виборів у меджліс 15-го скликання», сконцентрувавши на північному напрямі 20 батальйонів. 15 грудня 1946 р. іранські війська, не зустрівши належного опору, вступили до Тебрізу, керівництво Демократичної Республіки Азербайджан емігрувало до СРСР. Мехабадська республіка була ліквідована. 30 березня 1947 р. Казі Мухаммед, його брат Садр Казі, міністр оборони Мехабадської республіки Сейф Казі були повішені на площі Чарчара.

М. Барзані з 500 бійцями виступив із Барзана через територію Туреччини та Ірану і, розбивши при Маку іранські частини, вийшов до р. Аракс і 17-18 червня 1947 р. у районі Нахичевані перетнув кордон СРСР. В Азербайджані барзанці проходили військовий вишкіл, потім були переведені в Узбекистан. За спогадами начальника відділу в системі МДБ – служби диверсій та індивідуального терору – генерал-лейтенанта П.А. Судоплатова, з барзанців була сформована частина, яку готували до диверсійної діяльності в районі мосульських нафтопроводів на випадок війни з Великою Британією. Невдовзі в Москві було прийняте рішення про її розформування. Наприкінці 1947 р. барзанські курди, за наказом голови Управління у справах військовополонених та інтернованих у структурі МВС І.О. Серова, були переведені на поселення спецпоселенців, сам Барзані висланий у м. Аральськ. У 1952 р. барзанці були переведені під Ташкент.

Доленосний злам у житті М. Барзані та його одноплемінників відбувся лише після смерті Й.В. Сталіна. В березні 1953 р. очільник барзанців негайно вилетів до Москви. З його спогадів: «Я підійшов до Спаських воріт Кремля і почав у них стукати. На запитання офіцера відповів: це стукає до Кремля не Барзані, а курдська революція». Барзані був прийнятий Головою Ради міністрів СРСР Г.М. Маленковим, після бесіди з ним направлений на навчання до Військової академії ім. М.В. Фрунзе (де став її слухачем під прізвиськом Мамедов) і паралельно до Вищої партійної школи, а його одноплемінники були зараховані до різних навчальних закладів. «Радянський період» біографії М. Барзані (1947-1958) вплинув на формування його світоглядних позицій і подальшої зовнішньополітичної орієнтації, проте постулати комуністичної ідеології він так і не сприйняв: «Я не є ні комуністом, ні диктатором... Доки я тримаю в руках гвинтівку, я хазяїн сам собі, я не служу ніякій іноземній розвідці чи державі – ні британцям, ні американцям, ні росіянам». Суперечливість позиції М. Барзані окреслена спробою поєднання двох варіантів курдизму – партикулярного та інтегрального – характерної риси його діяльності.

Після іракської революції 14 липня 1958 р. М. Барзані повернувся до Іраку і став там, з урахуванням важливості для А.К. Касема єдності нової влади з курдами, віце-президентом Іракської Республіки. Після погіршення відносин Барзані відійшов на північ Іраку, в Курдистан, де знову спалахнула кривава війна між Багдадом і курдами. Змінювалися політичні режими⁴, проте кожна нова влада проводила ще

⁴ 14 липня 1958 р. – військовий переворот, здійснений організацією «Вільні офіцери» на чолі з полковником Абдель Керим Касемом, ліквідація монархії і проголошення республіки, реформи уряду А.К. Касема (1958-1963); 8 лютого 1963 р. – державний переворот, організований Партією арабського соціалістичного відродження (ПАСВ), Рухом арабських націоналістів і військовим угрупованням полковника Абдель Салаям Арефа, перший прихід до влади ПАСВ; 18 листопада 1963 р. – повалення А.С. Арефом першого баасистського уряду; 17 липня 1968 р. – державний переворот, другий прихід до влади ПАСВ, реформи президента Ахмеда Хасан аль-Бакра (1968-1979).

більш жорстокі репресії проти курдів, ніж попередня. Крім того, кожного разу, коли «збивався залізний обід сильної влади, на поверхню спливали з колосальною руйнівною силою міжетнічні і міжконфесійні конфлікти», зокрема і «курдська проблема».

Із середини 60-х рр. ХХ ст. **Іракський Курдистан** став ареною боротьби двох фракцій курдизму – Демократичної партії Курдистану (ДПК) на чолі з М. Барзані і Патріотичним союзом Курдистану (ПСК) на чолі з Д. Талабані. Партикулярний характер курдського націоналізму ґрунтувався на тому, що конфлікт мав виключно політичний характер і був обумовлений розбіжністю поглядів на тактику боротьби проти багдадської влади, необхідністю укладення альянсів з різними зовнішніми силами. Дві політичні машини протистояння – ДПК і ПСК – кожна зі своїми кадрами і збройними загонами «пешмерга» призвели до деконсолідації курдського національного руху і посилення впливу на нього зовнішнього чинника. Між збройними формуваннями, підпорядкованими М. Барзані та Д. Талабані, часто відбувалися масштабні і криваві сутички. Відсутність єдності в курдському національному русі була пов'язана також із його ідеологічним і збройним протистоянням багдадським структурам. У 1970 р. член партії ПАСВ Саддам Хусейн був призначений представником уряду А.Х. аль-Бакра для «ведення справ із курдами». Не займаючи ключових позицій у керівництві, С. Хусейн розглядав вирішення «курдського питання» як трамплін для своєї політичної кар'єри, що створювало оптимальні передумови для здобуття очікуваної автономії курдів у межах Іраку. Так, у бесіді на той час із власним кореспондентом газети «Правда» на Близькому Сході Є.М. Примаковим 23 січня 1970 р. С. Хусейн говорив про необхідність діалогу з «братами з керівництва Барзані» і проблему кризи довіри: «За минулі роки зіткнень, ворожнечі не несе повної відповідальності ні партія Баас, ні Барзані... Необхідно за наявності добрих намірів ізолювати тих осіб чи угруповання, що стоять на екстремістських позиціях із двох сторін». У відповідь на критику С. Хусейна М. Барзані висловив своє відношення до проблеми курдського сепаратизму: «Ходять легенди, нібито курди хочуть відокремити від Іраку населені ними землі. Ірак – наша батьківщина... Однак курди повинні в ній користуватися всіма правами нарівні з арабами». Знову виникає питання про синтез партикулярних та інтегральних національних ідей Барзані.

Інтегральна складова курдизму, спроба повернути до «курдської проблеми» увагу світової спільноти через вплив міжнародних організацій і залучення зовнішнього чинника виражена в нестабільному векторі зовнішньополітичної діяльності Барзані 60-х – 70-х рр. ХХ ст., який набирав у період «холодної війни» прорадянського, проамериканського, проіранського чи проізраїльського акцентів. Так, на питання про характер відносин із іранським шахом (фінансування та озброєння) Барзані відповідав: «Я постукав за хлібом в один дім – мені відмовили (Багдад). Що мені, померти з голоду? Я постукав у інший. Хто винен – я чи той, хто мені відмовив?»

На переговорах 1970 р. М. Барзані з багдадською делегацією вперше були узгоджені принципи автономії Іракського Курдистану. «Програма 11 березня 1970 року» – декларація А.Х. аль-Бакра – свідчила про досягнення миру на основі визнання права курдів на автономію у складі Іракської Республіки: вперше в історії нарівні з арабами курди були проголошені основною національністю Іраку; їм надавалося право участі в законодавчих органах держави відповідно до відсоткового складу всього населення; віце-президентом ставав етнічний курд; 5 міністрів-курдів увійшли

до центрального уряду. Досягнення угоди про автономію значно підвищило авторитет М. Барзані.

У 1975 р. знову спалахнула війна між курдами та іракським урядом. За рік до того, 11 березня 1974 р., офіційний Багдад оприлюднив Закон № 33 про утворення Курдського автономного району (КАР). «Автономія по-баасистськи» передбачала встановлення повного контролю багдадського режиму за «автономією» Курдистану. Цей закон був негативно сприйнятий Барзані, оскільки на той час уже почалося насильницьке виселення курдських родин і заміна їх іракськими арабами (створення «арабського поясу» в прикордонній зоні з Туреччиною та Іраном) у районі Кіркуку, що давав 2/3 нафтовидобутку країни.

Рефлексією на репресивну політику аль-Бакра була позиція М. Барзані: «Я не хочу, щоб курди прийшли до моєї могили і плюнули на неї, кажучи: «Навіщо ти продав Кіркук?». Збройне повстання курдів 1975 р., придушене Багдадом, дискредитувало ідею автономії, у середовищі курдів поширювалася зневіра у можливість здійснення національних прав мирними політичними засобами. М. Барзані припинив політичну боротьбу та емігрував до Ірану, потім США, де і помер 1 березня 1979 р. від раку. Після смерті Барзані ДПК і курдський рух в Іраку очолив його син Масуд.

Оцінюючи роль М. Барзані у розвитку курдизму та процесах державотворення Іракського Курдистану, слід зробити акцент на його кінцевому результаті. Поразка режиму С. Хусейна у війні з силами Північноатлантичного Альянсу в Перській затоці 1991 р. сприяла встановленню контролю з боку курдів над усією територією їх проживання – Мосулом, Ербілем, Дохуком, Сулейманією, Кіркуком, легітимізації процесів курдського державотворення під гаслом: «Курдистану – повну автономію!». Після другої поразки Іраку у війні 2003 р., ліквідації уряду С. Хусейна і введення американського окупаційного режиму відбулося визнання статусу політичної автономії Іракського Курдистану в Конституції Іраку 2005 р., її очолив Масуд Барзані.

Таким чином, військово-політична діяльність лідера курдизму 1940-х – 1970-х рр. Мустафи Барзані визначалася симбіозом партикулярного та інтегрального націоналізму, за домінанти першої складової. Незважаючи на основне завдання руху – створення єдиного етнічного Курдистану, задекларовані інтегральні ідеї на практиці зводилися до вузькопартикулярних – боротьби за автономію курдофонних територій Іраку, Ірану за відсутності єдності, наявності поліфракційності політичних організацій, кланово-племінної ворожнечі і проявів політичного екстремізму на прикладі діяльності «пешмерга». Курдський національний рух на ґрунті світських та антисламістських позицій після Другої світової війни продовжив боротьбу за самовизначення: від партикулярного напрямку до створення передумов загальнонаціональної консолідації.

Сирійські курди також активно виступали проти режиму національного безправ'я в Сирії, посиленого місцевими баасистами після захоплення ними влади в 1963 р. У країні виникли курдські демократичні партії (ДПК Сирія аль-Парті тощо), що очолили боротьбу курдської меншини за свої права.

Режим президента Хафеза Асада, встановлений на межі 1960-х – 1970-х рр., практично нічого не зробив для полегшення становища курдів, намагаючись у своїй конфронтації з Анкарою і Багдадом використовувати розбіжності між різними курдськими партіями Сирії, Іраку і Туреччини, що завдало збитку єдності курдського

національного руху. У 1986 р. три головні курдські партії в Сирії об'єдналися в *Курдський демократичний союз*.

Після довгої перерви поновилася активна боротьба **курдів Туреччини** проти офіційної політики невизнання з витікаючими звідси заборонами в галузі мови, культури, освіти, ЗМІ, виступи проти яких суворо каралися як прояв курдизму, сепаратизму. Особливо погіршало положення турецьких курдів після військового перевороту 27 травня 1960 р., одним із головних приводів для якого було запобігання загрози курдського сепаратизму.

Військова каста в Туреччині, що зайняла ключові позиції в системі державного управління і організувала два подальших державних перевороту (у 1971 і 1980 рр.), почала боротьбу з курдським рухом. Це призвело тільки до активізації курдського опору в Туреччині; у 1960-х – 1970-х рр. виникли декілька курдських партій і організацій, що діяли підпільно, зокрема *Демократична партія Турецького Курдистану (ДПТК)* і *Революційно-культурні вогнища Сходу (РКВС)*. У 1970 р. ДПТК об'єднала в своїх лавах кілька дрібних курдських партій і груп, виробивши програму з широкими загальнодемократичними вимогами, з наданням курдам права самим визначати свою долю. У 1974 р. виникла *Соціалістична партія Турецького Курдистану (СПТК)*, популярна серед курдської інтелігенції і молоді. Одночасно курдські патріоти встановили зв'язки і взаємодію з турецькими прогресивними політичними силами.

До початку 1980-х рр. ситуація в Турецькому Курдистані помітно загострилася. Курдські легальні і нелегальні організації, кількість яких весь час зростала, підсилили антиурядову агітацію і перейшли до насильницьких дій. Найбільшу популярність, особливо серед бідних і соціально невлаштованих верств курдського населення, отримала Партія робітників Курдистану (*Робітнична партія Курдистану – РПК*), заснована *Абдуллою Оджаланом* у 1978 р. Це була лівоекстремістська організація, що сповідувала марксизм-ленінізм маоїстсько-кастровського взірця і віддавала перевагу насильницьким методам боротьби, у тому числі й терористичним. Окремі партизанські виступи, організовані РПК, були відмічені вже наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр., а в 1984 р. партія відкрито почала повстанську боротьбу проти турецької влади і каральних органів в Східній Анатолії.

З тих пір Турецький Курдистан перетворився на нове постійне вогнище напруженості на Близькому Сході. Жодній з протидіюючих сторін не вдавалося узяти верх: курдам – добитися визнання прав на самовизначення, Анкарі – зломити міцніючий курдський опір. Багаторічна кровопролитна війна проти курдів посилювала економічні та політичні труднощі Туреччини, породжувала правий екстремізм, що дестабілізував її політичну систему, підривала міжнародний престиж країни, перешкоджаючи приєднанню її до європейських структур. На курдський рух, як в Туреччині, так і в інших країнах, боротьба під керівництвом РПК та її вождя А. Оджалана чинила суперечливий вплив. Вона повсюдно, на Сході і в західному світі, викликала відгуки серед демократично настроєних верств населення, сприяла розповсюдженню інформації про курдів і їх боротьбу, інтернаціоналізації «курдського питання». У той же час цій партії та її послідовникам були властиві авантюрна тактика, нерозбірливість у виборі засобів боротьби, таких як тероризм, невміння оцінювати реальну ситуацію, сектантство і гегемонія її керівництва у виробленні стратегічної лінії, що врешті-решт призвело її до політичної ізоляції від інших загонів курдського руху і до поразки.

В Ірані курдська проблема була не така активна, але вона постійно загострювалася з початку 1960-х рр. під впливом соціально-політичної напруженості, що виникла в країні в ході «білої революції» і подій в сусідньому Іракському Курдистані. У 1967-1968 рр. під керівництвом ДПК спалахнуло повстання в районі Мехабада, Бані і Сердешта, що продовжувалося півтора роки і було жорстоко придушене. Незважаючи на поразку, ДПК розгорнула активну діяльність з вироблення нової програми та статуту партії. Було проголошене основоположне гасло: «Демократія – Ірану, автономія – Курдистану!», а тактика партії припускала поєднання збройної боротьби з політичними методами, націленими на створення єдиного фронту всіх опозиційних до правлячого режиму сил.

Іранські курди взяли активну участь в антишахському русі, що нарастив наприкінці 1970-х рр. і завершився ісламською революцією, скиненням шахської влади і проголошенням у 1979 р. Ісламської Республіки Іран, що насправді стала правлінням шіїтської «муллократії». Для курдів, як і для всього іранського народу, ця революція, в якій вони не змогли виявити себе самостійною політичною силою, здатною відстояти свої національні вимоги, обернулася контрреволюцією, диктатурою імама Хомейні та його прихильників. Навіть в релігійному аспекті цей режим середньовічного типу був небезпечний для інтересів курдської меншини, в переважній більшості суннітської. Хомейнізм заперечував наявність в Ірані національного питання, зокрема, курдського, ставлячи його виключно в рамки ісламської умми як вже вирішене. Нова влада рішуче відкинула проект ДПК про адміністративну і культурну автономію для курдів.

Розбіжності вже навесні 1979 р. переросли в збройні зіткнення між силами *курдського опору* (загони ДПК, курдської лівої організації Комала, загони *пешмерга*, що прийшли на допомогу з Іраку, ліві формування фedaїнів і моджахедів із персів) і урядовими військами, посиленими загонами жандармерії, поліції та ісламських штурмовиків з Корпусу вартових ісламської революції (КСІР). Влітку 1979 р. бої між курдськими повстанцями і урядовими військами відбувалися майже по всій території Іранського Курдистану. ДПК встановила контроль над більшою його частиною, включаючи великі міста. У деяких з них була встановлена влада курдських революційних рад. Курдський релігійний лідер *Еззедін Хосейні* оголосив навіть джихад проти центрального уряду. Керівники іранських курдів неодноразово закликали Тегеран до переговорів про мирне врегулювання конфлікту і проведення в населених курдами районах соціально-економічних і політико-адміністративних реформ. Проте переговори не відбулися. Восени 1979 р. уряд розвернув наступ на курдів і відтіснив їх у гори, де вони почали партизанську війну. Ісламський режим встановив жорсткий контроль у тих районах Курдистану, над якими йому вдалося відновити свій контроль.

Поразка іранських курдів на початку існування ісламського режиму була викликана відсутністю єдності в курдському русі, традиційним курдським партикуляризмом. Особливо багато шкоди курдській справі заподіяли лівоекстремістські сили в партіях *Комала*, *Ризгарі* та ін. Розколотою виявилася і сама ДПК, чим скористалася іранська влада, яка до середини 1980 р. закінчила встановлення свого контролю практично над всією територією Іранського Курдистану.

У 1980-ті роки курдський рух в Ірані та Іраку переживав важкі часи. Ірано-іракська війна (1980-1988) створила для нього вкрай несприятливу ситуацію. Військові дії частково йшли на території Курдистану, курди несли людські і

матеріальні втрати. Крім того, обидві воюючі сторони намагалися заручитися підтримкою курдського населення супротивника, що слугувало і Тегерану, і Багдаду приводом для антикурдських каральних заходів (у тому числі й газова атака в Халабджі). До початку 1990-х рр. загальна ситуація в Курдистані залишалася вкрай складною та напруженою.

5. «Курдське питання» на сучасному етапі.

Глобальні політичні зміни, що настали на рубежі 1980 – 1990-х у зв'язку із закінченням «холодної війни» і розпадом СРСР, позначилися і на курдському національному русі. Він продовжував розвиватися в тій геополітичній реальності, яка вимагала нових підходів до стратегії та тактики боротьби. Перш за все, це стосувалося ситуації в Іракському та Турецькому Курдистані.

У 1980-х рр., скориставшись війною з Іраном, Ірак звів нанівець всі поступки, надані раніше курдам. Автономний район став підпорядковуватися Багдаду. Проводилися заходи по переселенню курдів з прикордонних сіл, а також проти курдів, запідозрених в антиурядових діях. До початку 1990-х років, коли вторгнення Іраку до Кувейту в серпні 1990 р. викликало чергову гостру кризу на Близькому Сході, Іракський Курдистан був напередодні нового масштабного виступу курдів.

В **Ірані**, як за життя Р.М. Хомейні, так і після його смерті в 1989 р., курдський автономістський рух пригнічувався, він міг функціонувати тільки в підпіллі та еміграції. У липні 1989 р. у Відні був убитий генеральний секретар ДПК А. Касемлу, у вересні 1992 р. у Берліні загинув новий генеральний секретар ДПК С. Шарафканді. Переговори з курдськими націоналістами про автономію Іранського Курдистану з керівництвом Ірану були зірвані.

Під час президентства М. Хатамі (1997-2005), коли посилювалися позиції прихильників ліберального курсу, виявилася тенденція надання деяких поступок курдському населенню у галузі культури, освіти та інформаційної політики, щоб знизити напруження протестних настроїв. При цьому влада намагалася зіграти на етнічній та лінгвістичній спорідненості персів і курдів, що начебто мають ідентичні державно-політичні інтереси. На цій підставі курди не мають представників в меджлісі, хоча там є депутати від інших неперських етносів (зокрема ассирійців і вірмен).

З другої половини 1980-х в південно-східній **Туреччині** помітно посилювався повстанський рух, керований РПК. Регулярно здійснювалися напади на поліцейські відділки, жандармські пости, військові бази. З'явилися курдські смертники. Організаційна і пропагандистська діяльність РПК перейшла турецькі кордони, вплив партії розповсюдився на значну частину сирійських курдів (сам А. Оджалан зі штабом перемістився до Сирії). Активісти РПК розгорнули широку агітацію серед курдської діаспори в Західній і Східній Європі в керованій ними пресі і на курдському телебаченні (MED-TV). Зі свого боку турецький уряд посилював репресії проти курдів. Туреччина розповсюдила територію антикурдських походів і на Північний Ірак, на територію якого, переслідуючи курдських партизан, вони заглиблювалися на 20-30 км. Події в Турецькому Курдистані набували загальнокурдського масштабу, як і антикурдські акції всіх близькосхідних урядів.

Так, під натиском Анкари, наприкінці жовтня 1998 р. Дамаск відмовив Оджалану в праві політичного притулку. Після поневірянь по різних країнах Оджалан був схоплений турецькими спецслужбами і засуджений у червні 1999 р. до страти,

згодом заміненої довічним ув'язненням. Арешт і суд над Оджаланом викликав вибух невдоволення курдської діаспори в Європі. Проте курдський рух у Туреччині різко пішло на спад. Сам Оджалан закликав із в'язниці своїх соратників скласти зброю і вступити з урядом в переговори на основі часткового задоволення їхніх вимог, що і було зроблено: у Туреччині з'явився курдський друк, радіо і телебачення. Справа Оджалана показала, що лівий екстремізм в курдському русі в Туреччині тримався, в основному, на харизмі його лідера, а не на об'єктивному ґрунті; з його відходом з політичної арени повстання було приречене на поразку, а основні проблеми турецьких курдів залишаються невирішеними.

Поразка **Іраку** в Кувейті на початку 1991 р., нанесена керованою США коаліцією («Буря в пустелі»), ознаменувала настання нового етапу у визвольній боротьбі іракських курдів, хоча курдське питання займало в цих подіях другорядне місце. У лютому 1991 р. в Іракському Курдистані спалахнуло стихійне повстання, учасники якого сподівалися на допомогу США та їх союзників. Проте курди в черговий раз були принесені в жертву геополітичним інтересам Заходу, який не був зацікавлений у подальшій дестабілізації ситуації навколо Іраку (головним чином, в його курдських і шиїтських районах) і тому дозволив Саддаму Хусейну придушити курдське повстання.

Проте незабаром американці змінили своє ставлення до Іраку. Над курдськими і шиїтськими районами Іраку була встановлена американсько-англійська «повітряна парасолька» – безполітна зона для іракської авіації, введений режим економічних санкцій (ембарго), почалася багаторічна конфронтація Іраку зі США та Великою Британією. В результаті вперше в історії виникла сприятлива для частини курдського народу, що мешкає в Іраку, ситуація, яка дозволила добитися реалізації його вимог.

У квітні – травні 1992 р. *Фронт Південного Курдистану*, до якого входили основні курдські партії, організував вибори до першого курдського парламенту (*Національної Асамблеї*). Близько 90% голосів одержали дві головні курдські партії – ДПК і ПСК; голоси між ними розділилися майже порівну. Керівники цих партій – Масуд Барзані і Джалал Талабані стали двома неформальними лідерами країни. Був сформований уряд і прийнята декларація про Федеральний союз. Тим самим був покладений початок курдської державності і намічена структура державного управління. Нова влада контролювала велику частину Південного Курдистану (55 з 74 тис. кв. км) – т. зв. *Вільний Курдистан*. Під владою Багдада залишилися тільки нафтоносний округ Кіркука і територія на північ від 36 паралелі, прилегла до Мосулу. Вільний Курдистан користувався військово-політичною і частково економічною (в рамках гуманітарної допомоги) підтримкою США та їх найближчих союзників, але не мав ніякого міжнародного юридичного статусу. Це була автономія в повному обсязі, що для курдів стало безперечним прогресом і важливим кроком в боротьбі за національне самовизначення.

Перші роки існування Вільного Курдистану виявилися непростими. При безперечних успіхах у налагодженні економічного життя, вирішенні нагальних соціальних проблем, організації народної освіти були допущені серйозні прорахунки в створенні здорового внутрішньополітичного клімату. Позначився низький рівень політичної культури, що проявився в типово курдському партикуляризмі та вождизмі. У 1994 р. виник гострий конфлікт між ДПК і ПСК, що вилився в тривалу конфронтацію з використанням збройної сили. Виникла загроза втрати іракськими курдами їхніх досягнень. Проте почався процес примирення, якому, виходячи зі своїх інтересів, всіляко сприяли США. 17 вересня 1998 р. у Вашингтоні між Масудом

Барзані і Джалалом Талабані була укладена угода про мирне врегулювання конфлікту. На остаточну ліквідацію конфлікту і узгодження спірних питань пішло багато часу, але врешті-решт всі розбіжності були подолані. 4 жовтня 2002 р., після шестирічної перерви, в столиці Південного Курдистану Ербілі відбулося перше засідання об'єднаного курдського парламенту. Було вирішено об'єднати і судову владу, а також через 6-9 місяців організувати нові парламентські вибори.

Південний Курдистан на початку XXI ст. Ситуація, що склалася в Іракському Курдистані в ході військової операції коаліційних сил в березні – квітні 2003 р. і після повалення режиму Саддама Хусейна, невіддільна від тих загальних процесів, які охопили в цілому Ірак. Діючи відповідно до своїх геополітичних і економічних інтересів, США за підтримки військ Великобританії та Австралії в ніч на 20 березня 2003 р. завдали ракетно-бомбового удару по території суверенної держави Ірак без санкцій Ради Безпеки ООН.

В операціях по встановленню контролю над територіями Північного Іраку – Кіркук і Мосул з прилеглими районами разом з американськими частинами брали участь і курдські загони *пешмерга*. До 13 квітня коаліційні сили, не зустрівши значного опору з боку іракських військ, встановили контроль над всією територією країни. Вже 1 травня Дж. Буш оголосив про закінчення широкомасштабних бойових дій в Іраку. Проте силам коаліції довелося зіштовхнутися зі збройним опором іракців окупаційним військам. 22 травня 2003 р. Рада Безпеки ООН одноголосно схвалила резолюцію 1483 (доповнена резолюцією СБ ООН 16 жовтня 2003 р.), в якій з урахуванням ситуації, що склалася, були сформульовані загальні підходи міжнародного співтовариства до проблем післявоєнного облаштування Іраку, визначені принципи організації його політичної системи.

Відповідно до прийнятих СБ ООН рішень, США і Великобританія офіційно були визнані державами, що окупуєть Ірак. Функції управління країною на період до формування міжнародно визнаного уряду Іраку і ухвалення ним владних повноважень були покладені на *Тимчасову коаліційну адміністрацію (ТКА)*. Під її егідою була встановлена Іракська тимчасова адміністрація (ВЕРБА), покликана втілювати суверенітет іракської держави протягом перехідного періоду. Центральною ланкою ВЕРБА стала скликана 13 липня 2003 р. Тимчасова рада Іраку. До її складу увійшли представники провідних політичних партій і об'єднань країни, найбільших етноконфійних груп, а також незалежні громадські діячі.

31 серпня 2003 р. були створені інші важливі органи тимчасової адміністрації – Перехідний уряд і Тимчасова Рада за етноконфесійним принципом відбору керівників: у кожному з цих органів 13 шіїтів, 5 суннітів, 5 курдів, 1 етнічний туркмен і ассирієць-християнин.

8 березня 2004 р. Тимчасова рада прийняла Закон про управління Державою Ірак на перехідний період, або Тимчасову конституцію, спрямовану на забезпечення тимчасової правової бази для іракських органів влади аж до ухвалення постійної конституції у 2005 р. Конституція проголошує Ірак республіканською демократичною федеральною державою, що гарантує своїм громадянам демократичні права і свободи. Визнається і багатонаціональний характер держави. Арабський народ Іраку оголошується невіддільною частиною арабської нації. Офіційними мовами оголошені арабська і курдська (Тимчасова конституція Іраку 1990 р. визнавала курдську мову офіційною разом з арабською тільки на території Курдистану). Конституцією гарантується використання в освітніх закладах мов інших народів, які проживають на території країни.

Проголошено федеральний устрій держави, гарантується справедливий розподіл природних багатств Іраку. Ст. 84 Закону стосується безпосередньо Курдистану. У ній зазначено, що Національна асамблея Курдистану може вносити поправки до будь-якого федерального закону на курдській території з обмовкою, що ці поправки не повинні зачіпати сфери, що знаходяться в компетенції федерального уряду: зовнішню, фінансову політику, національну безпеку та управління природними ресурсами.

Закон зустрів далеко не однозначне відношення з боку представників основних общин іракського населення. Шіїти підписали документ, за їх визнанням, під тиском ультиматуму, висунутого курдами, що заявили про свою готовність узяти курс на повне відділення північних провінцій у разі внесення в Закон змін, що обмежують їх права. Духовний лідер шіїтів аятолла Алі ас-Сістані оголосив Тимчасову конституцію документом, що не має сили. За його оцінкою, будь-який закон, прийнятий в перехідний період, матиме юридичну силу тільки після схвалення Національною Асамблеєю, вибраною народом. Своє невдоволення Тимчасовою конституцією висловили і суннітські авторитети, що заявили, що вона була написана під тиском США, а її розробники були призначені американськими окупантами і не є законними представниками іракського народу.

Проведені опитування показують, що більшість іракців виступають за створення унітарної централізованої держави (62%), за ідею федерації висловилися лише 22% респондентів. Багато хто в Іраку сприймає широкі права, надані конституцією курдам, як прямий тиск американської адміністрації, що відкриває шлях до створення самостійного Курдистану. На нинішньому етапі і на перспективу США роблять ставку на іракських курдів як найміцнішу точку опори в Іраку і радикальний чинник, здатний чинити тиск на країни регіону, в першу чергу, на сусідів Іраку – Туреччину, Іран і Сирію.

Отже, після офіційного завершення війни в Іраку для курдів склалася принципово нова ситуація. Політичною метою курдів є федерація у складі демократичного Іраку. Ця ідея одержала підтримку в опозиційних колах, а також у США і Великій Британії. Уявлення про майбутнє своєї країни курди виклали в проекті Конституції Іракського Курдистану, прийнятого на сесії об'єднаного парламенту в Ербілі в 2002 р., що визначив політичну систему Курдистану як багатопартійну, плюралістичну, парламентську і республіканську. Джерелом влади проголошується народ Курдистану, що складається, за конституційним визначенням, з курдів і національних меншин: туркмен, ассирійців, халдеїв і арабів. Як офіційна мова в Курдистані проголошується курдська, як загальнодержавна – арабська; за туркменською та ассирійською визнається статус мови культури і освіти для тих, хто говорить на ній. Столицею Курдистану оголошується Кіркук. Гарантуються всі загальнодемократичні права і свободи. Президент призначає прем'єр-міністра, який формує уряд, що затверджується парламентом. До уряду повинні входити представники національних меншин. Вводиться положення про пріоритет Конституції Курдистану перед загальнофедеральними законами, що фактично означає не стільки федеративний, скільки конфедеративний устрій. Сюди ж відноситься і стаття, що проголошує, що у разі появи акту, який в односторонньому порядку змінює структуру федерації без згоди Регіонального Курдистану, курди можуть здійснити своє право на самовизначення. У прийнятій Тимчасовій конституції Іраку формально закріплені всі права, якими де-факто володіє уряд Курдистану на території трьох провінцій – Дохука, Ербіля та Сулейманії. За курдами

збережено право мати і контролювати власну армію, перейменовану в національну гвардію.

Таким чином, в Основний закон Іраку майже повністю увійшла розроблена курдами програма державно-правового устрою Курдистану як частини федеральної іракської держави. У цьому безперечний успіх тривалої боротьби курдів за свої суверенні права. Але це не означає, що зі всіх проблем взаємин центру і Південного Курдистану досягнуті остаточні домовленості. Залишається низка складних питань, що вимагають для вирішення часу, витримки і гнучкого підходу обох сторін. Серед них питання про територію і кордони Іракського Курдистану. Курди наполягають на включенні до нього значної частини провінції Мосул і всієї провінції Кіркук, який вважають «серцем Курдистану». Повернення курдам і біженцям їх майна влада Курдистану відносить до завдань першорядної ваги.

Проте процес деарабізації курдських територій складний: він не може вирішуватися тими ж методами насильства, які застосовувалися саддамівським режимом до курдів, хоча без насильства, на жаль, не обходиться. Що стосується Кіркука, то його доля також ще не визначена. На даний час це місто знаходиться під контролем Регіонального уряду, який згоден залишити нафтові запаси кіркукського родовища у федеральній власності, але буде рішуче добиватися визначення статусу Кіркука як своєї столиці. Відкладене вирішення питань, пов'язаних із розмежуванням повноважень між центральною та регіональною владою, що повинно бути предметом особливого договору, а також принципів розподілу загальнонаціональних нафтових доходів.

Невизначеність ситуації, що зберігається в Іраку, справляє свій вплив і на Курдистан, майбутнє якого все ще залишається неясним. Останнім часом все частіше лунають голоси про можливе відділення Курдистану від Іраку, всупереч бажанню самих курдів. Цей варіант може мати місце у випадку розпаду іракської держави. Складена штучно з трьох різнорідних частин – шіїтського півдня, суннітського центру і курдської півночі, ця держава з часу свого виникнення в 1921 р. так і не змогла інтегруватися в єдине ціле. Єдиною ланкою, що пов'язувала ці території, була авторитарна диктатура арабо-суннітської меншини.

Роль зовнішнього фактору у вирішенні курдської проблеми. США поставили мету – перетворити Ірак на демократичну державу, що багатьма аналітиками оцінюється як абсурдна. До того ж, як показав час, американцям все складніше знаходити собі опору в арабському суспільстві. Їх негативне ставлення до шіїтів, дискримінація суннітів в умовах окупації викликають серед місцевого населення зростаюче невдоволення. Відсутність справжніх національних органів влади, безправ'я громадян, масове безробіття, розгул злочинності, відсутність відчутних змін у покращенні умов життя більшості населення окупованих військами коаліції територій – все це оцінюється як результат дій військової влади та її ставлеників з представників опозиції, що не мають нічого спільного з народом Іраку. При подальшому наростанні антиамериканських настроїв в центрі і на півдні Іраку США будуть змушені зміцнювати свої позиції. Питання про незалежний Курдистан як запасний план для Вашингтона вже відкрито обговорюється в американській пресі. У будь-якому випадку Курдистан залишиться опорою і базою США в Іраку. Присутність обмеженого контингенту американських збройних сил в Курдистані може служити гарантом з боку Туреччини, яка навряд чи погодиться з фактом перетворення Іракського Курдистану в самостійну державу.

Керівництво Іракського Курдистану продовжує проводити курс на зміцнення самостійності території Автономії. Кроком у цьому напрямі стало рішення про введення в КАР грошових знаків з символікою держави Курдистан. Курдські динари вже карбують в Швеції. Ці дії є явним порушенням Тимчасової конституції, яка відносить монетарну і фінансову політику до прерогативи центрального уряду Іраку.

Одночасно, за сприяння США, курди прагнуть зайняти важливі посади в центральних органах влади, особливо у військовому відомстві. Регіональне керівництво не форсує процес суверенізації: досягнення цієї мети не є проблемою сьогодення. Зараз воно намагається виступати під прапором прихильників іракської єдності, зміцнення якої багато в чому залежить від тісної взаємодії владних курдських політичних сил. Про розуміння цього завдання та готовність робити конкретні кроки в справі консолідації всіх сил курдського суспільства може свідчити скликана наприкінці березня 2004 р. в курдському місті Салах ед-дін конференція з питань національного примирення. Її організатори – лідери ДПК і ПСК М. Барзані і Дж. Талабані домовилися про створення Ради національного примирення і закликали всі етнічні і релігійні общини Іраку до об'єднання.

У співпраці зі США курди вбачають для себе шанс стати в постсаддамівському Іраку однією з головних політичних сил, а їх лідери – зайняти ключові пости в уряді. «Ми, іракська опозиція, – зазначив голова Патріотичного союзу Курдистану в одному зі своїх інтерв'ю арабській газеті «Аш-Шарк аль-Аусат», – маємо єдину думку, що всеосяжні демократичні зміни в країні повинні здійснюватися опозицією за підтримки регіональних і міжнародних сил, включаючи Сполучені Штати... Ми проти вторгнення, ми підтримуємо принцип демократичних перетворень, хай і з американською допомогою».

Проблема здійснення курдського суверенітету в одній з частин Курдистану – Іракській – зачіпає ситуацію в Курдистані в цілому, а це загрожує порушенням геополітичної стабільності не тільки в регіоні Близького і Середнього Сходу. У світопорядку, що склався на сьогодні, суб'єктом міжнародних відносин є держава, безпека якого невіддільна від її територіальної цілісності. Ця державно-центристська система лежить в основі підходу країн Близького Сходу до регіональних проблем, а отже, явище автономістських устремлінь курдів зустрінатиме різку протидію з боку керівництва цих країн.

Разом з тим історія довела повну безперспективність вирішення національно-етнічних конфліктів силою. І для нормалізації ситуації в Курдистані необхідний пошук згоди, компромісу між всіма зацікавленими сторонами, що забере тривалий час. А головне – здатність курдських політичних сил правильно оцінити ситуацію, що реально складається на конкретний історичний момент, і правильно визначити завдання. І, можливо, висунута Іракським Курдистаном ідея федеративного союзу стане основою для вирішення курдської проблеми в XXI ст.

Висновки. Інтегральний курдський націоналізм отримав поштовх від глобалізаційних процесів і був спрямований на створення спільного транскультурного простору з використанням міжнародних неурядових організацій, телекомунікаційних систем, ЗМІ, що забезпечили нові форми підтримки або тиску на курдські національні проекти і відкрили шлях курдизму на міжнародному рівні. Комунікаційний простір сприяв створенню каналу спілкування між курдами розділеного етнічного Курдистану і сприяв процесам етнополітичної консолідації. Інтегральна складова курдизму, спроба привернути до «курдської проблеми» увагу

світової спільноти через вплив міжнародних організацій і залучення зовнішнього чинника виражена в нестабільному векторі зовнішньополітичної діяльності Мустафи Барзані 60-х – 70-х рр. ХХ ст., який для протистояння з Багдадом (правління республіканського уряду А.К. Касема (1958-1963); першого і другого баасистських урядів А.С. Арефа та А.Х. аль-Бакра (1963-1979) набирав у період «холодної війни» прорадянського, проамериканського, проіранського чи проізраїльського акцентів.

Поразка баасистського режиму С. Хусейна у війні з силами Північноатлантичного Альянсу в Перській затоці 1991 р. (операція «Буря в пустелі») сприяла встановленню контролю з боку курдів над усією територією їх проживання – Мосулом, Ербілем, Дохуком, Сулейманією і на деякий час Кіркуком, легітимізації процесів курдського державотворення під гаслом: «Курдистану – повну автономію». Після другої поразки Іраку у війні 2003 р., ліквідації уряду С. Хусейна та введення американського окупаційного режиму відбулося визнання статусу політичної автономії Іракського Курдистану (КАР) за Конституцією Іраку 2005 р., її очолив Масуд Барзані. Інтегральність і партикуляризм іракського курдизму на сучасному етапі пов'язані із зовнішнім чинником – використанням етноконфесійного фактору у військовій програмі США «Система роботи з місцевим населенням» (СРМН) – Human Terrain System (HTS), що є «транспортним засобом» для вирішення геополітичних завдань США на Близькому Сході.

Таким чином, курдизм ХХ – початку ХХІ ст. визначався симбіозом партикулярної та інтегральної складових, при безперечній домінанті першої. Незважаючи на основне завдання курдського національного руху – створення єдиного етнічного Курдистану, задекларовані інтегральні ідеї на практиці зводилися до вузькопартикулярних – боротьби за автономію курдофонних територій Іраку за відсутності єдності курдизму, наявності поліфракційності політичних організацій, кланово-племінної ворожнечі і проявів політичного екстремізму на прикладі діяльності «пешмарга». Курдський національний рух на ґрунті світських та антиісламістських позицій (міжнародний альянс для боротьби з Ісламською Державою на нинішньому етапі активно використовує курдський фактор у військових операціях в іракському Мосулі, сирійській Ер-Ракка) продовжив боротьбу за самовизначення: від партикулярного напрямку до створення передумов загальнонаціональної консолідації.

ЛЕКЦІЯ 7. ЕТНОКОНФЕСІЙНІ КОНФЛІКТИ В КРАЇНАХ МАГРІБУ В ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

1. Бербері: етно-демографічний нарис. «Берберське питання» в країнах Магрибу: історичний аспект.
2. Політизація етнічного фактору в Алжирі в 80-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.
3. Мусульмансько-коптські відносини в сучасному Єгипті.

Література

Основна

1. Аргентов В.А. Старина и новь Магриба / В.А. Аргентов. – М.: Наука, 1997. – 246 с.
2. Беляков В. Копты – «недоарабизированные» египтяне / В. Беляков // Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 6. – С. 21-23.
3. Борисов А.Б. Роль ислама во внутренней и внешней политике Египта (XX в.) / А.Б. Борисов. – М.: Наука, 1991. – 215 с.

4. Видясова М.Ф. Египет в последней трети XX века / М.Ф. Видясова, М.Ш. Умеров. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – 320 с.
5. Егоров С.Б. Этническая идентичность на пограничье культур / С.Б. Егоров, С.Б. Киселев, А.Ю. Чистяков. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 174 с.
6. Жюльен Ш.-Андре. История Северной Африки: В 2-х т. – Т.2. Тунис. Алжир. Марокко. От арабских завоеваний до 1830 г. / Ш.-Андре Жюльен; пер. с фр. М.Е. Аничковой. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 423 с.
7. Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные: [Учеб. пособ. для вузов] / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
8. Копты: религия, культура, искусство. – СПб., 1999.
9. Кудрявцев А.В. Мусульмано-коптские конфликты в Египте (70-е годы XX века – начало XXI века) / А.В. Кудрявцев // Ближний Восток и современность. – Вып. 14. – 2002. – С. 89-93.
10. Миронова В.И. Алжир: проблема берберского меньшинства / В.И. Миронова // Ближний Восток и современность. – Вып. 16. – М., 2002. – С. 76-84.
11. Омар А. Западноевропейское политико-культурное влияние на развитие стран Магриба в новейшее время и этнокультурный фактор / А. Омар. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1994. – 285 с.
12. Павлуцкая Э.В. Проблемы национализма и их связь с авторитарными тенденциями в Магрибе / Э.В. Павлуцкая // Арабские страны Западной Азии и Северной Африки. Вып. 5. – М., 2002. – С. 124-132.
13. Сапронова М.А. «Берберский вопрос» в странах Магриба / М.А. Сапронова // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 54-76.
14. Сапронова М.А. Проблема политизации этнического фактора в современном Алжире / М.А. Сапронова // Национализм и фундаментализм на Ближнем Востоке. – М.: Астрель, 1999. – С. 132-144.
15. Сапронова М.А. Этнический фактор в странах Магриба (Марокко, Тунис, Алжир) / М.А. Сапронова // Конфликты на Востоке: Этнические и конфессиональные / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – С. 87-105.
16. Сергеев М.С. Берберы Северной Африки: прошлое и настоящее / М.С. Сергеев. – М.: Асти-Издат, 2003. – 214 с.
17. Скороход Л.И. Меньшинства и проблема идентичности в арабском мире / Л.И. Скороход // Арабские страны Западной Азии и Северной Африки. Вып. 5. – М., 2002. – С. 110-121.
18. Толмачева Е.Г. Копты: Египет без фараонов / Е.Г. Толмачева. – М.: Алетейя, 2003. – 248 с.
19. Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие: [Учеб. пособ. для высшей школы] / под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – 576 с.
20. Ямпольська Л.М. Політизація етнічного фактору в країнах Магрибу у другій половині XX – на початку XXI ст. (на прикладі Алжиру) / Л.М. Ямпольська // Сучасні тенденції сходознавства: Зб. наук. праць за матеріалами X Всеукраїнської науково-практичної конференції (11-12 квітня 2014 р.). – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. – С. 242-250.

Додаткова

1. Балмасов С. Франция взрывает Алжир «кабийской бомбой» / С. Балмасов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.ru/world/restofworld/africa/06-11-2011/1097466-kabilia-0/>.
2. Войтоловский Ф.Г. Националистические идеологии в идейно-политическом спектре глобализирующегося мира / Ф.Г. Войтоловский // Современные международные отношения: этнополитический контекст. – М. – Н.Новгород, 2003. – С. 112-123.

3. Исаев Л. Рецепты «алжирской весны» / Л. Исаев // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 1 (87). – С. 23-31.
4. Комар В.И. Северная Африка: национальные модели политической культуры / В.И. Комар; Рос. акад. наук, Ин-т Африки. – М.: Ин-т Африки РАН, 1997. – 45 с.
5. Куропаткин А.Н. Алжирия. Военно-статистический обзор / А.Н. Куропаткин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Afrika/XIX/1860-1880/Kuropatkin>
6. Ланда Р.Г. История Алжира. XX век / Р.Г. Ланда. – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – 309 с.
7. Ланда Р.Г. Парадоксы цивилизационных мутаций: алжирское общество на рубеже веков / Р.Г. Ланда // Восточный мир: опыты общественной трансформации: [Сб. статей] / Отв. ред. М.С. Мейер. – М.: Муравей, 2001. – С. 205-245.
8. Народы мира. Этнографические очерки. Народы Африки / Под ред. Д.А. Ольдерогге, И.И. Потехина. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 730 с.
9. Новейшая история арабских стран Африки, 1917-1987 / Отв. ред. В.В. Наумкин. – М.: Наука, 1990. – 472 с.
10. Труевцев К. Политические системы арабских стран: между авторитаризмом и демократией / К. Труевцев // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 7. – С. 15-21.
11. Умеров М.Ш. Четверть века «демократизации сверху». Осенние парламентские выборы 2000 г. в Египте / М.Ш. Умеров // Ближний Восток и современность. – Вып. 11. – М., 2001. – С. 112-117.
12. Уржумов П. Берберский след / П. Уржумов // Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 1. – С. 45-48.
13. Устинов Е.И. Разделяют, желая властвовать (Как западные державы используют этноконфессиональный фактор на Ближнем и Среднем Востоке) / Е.И. Устинов // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 6. – С. 49-52.

1. Бербері: етно-демографічний нарис. «Берберське питання» в країнах Магрибу.

Етнічні та конфесійні конфлікти залишаються суттєвим дестабілізуючим фактором у системі сучасних міжнародних відносин. Основними причинами зростання етноконфесійної конфліктогенності в країнах мусульманського Сходу, зокрема **Магрибу** (ісламізованої в ході арабських завоювань Північної Африки) в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. стали наступні. Етнічна, племінна, релігійна строкатість, фрагментарний характер східних суспільств, економічна відсталість, слабкість демократичних інститутів, розділені народи, дискримінація нетитульних етносів, релігійних громад, боротьба локальних еліт за пріоритетний доступ до економічних ресурсів і зміцнення режиму особистої влади спровокували протиріччя національного та релігійного характеру в країнах ісламського цивілізаційно-культурного кола. Каталізаторами міжетнічної і міжконфесійної напруженості в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. стали крах колоніальних імперій, а потім і авторитарних режимів, що забезпечували за рахунок силового тиску міжетнічну і релігійну стабільність у регіоні.

У сучасному етноконфліктному контексті стрімко зростає роль політичних і релігійних еліт, які, сприяючи створенню історичних та етнічних міфів, забезпечують під гаслами збереження самобутності військово-політичну мобілізацію своїх етнічних груп на боротьбу за владу і ресурси. В умовах, коли представники окремих етносів отримали більший доступ до влади і ресурсів і зайняли більш перспективні, з точки зору суперників, соціальні ніші, криза існуючої раніше системи відкрила можливості для їхнього перерозподілу (наприклад, конфлікт арабів і берберських племен у

країнах Магрибу; проблема протистояння пуштунів і «непуштунських» етносів в Афганістані; курдська проблема в Туреччині, Іраку, Ірані, Сирії тощо). Питання про становище берберів в країнах Північної Африки тривалий час залишалося завуальованим, проте наприкінці ХХ ст. особливо гостро постало в Алжирі, поставивши під загрозу питання про територіальну цілісність держави.

Виходячи з контексту вказаної проблематики, завданнями лекції є: визначення сутності **«берберського питання»** в країнах Магрибу, аналіз причин політизації етнічного фактору в постколоніальному Алжирі в 60-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., з'ясування наслідків етнополітичного курсу держави – протиставлення **«берберського партикуляризму» ісламському фундаменталізму.**

Етнічне та конфесійне розмаїття вважалось характерною рисою північноафриканського суспільства з найдавніших часів, а поширена метафора «Магриб – перехрестя («пограниччя») культур» знаходить численні підтвердження впродовж всієї історії цього регіону. Населення сучасних країн Магрибу (Алжиру, Тунісу, Марокко, Лівії) в процесі історичного розвитку сформувалося з кількох етнічних груп, найбільш ранніми з яких були бербери. «Британська енциклопедія» так інтерпретує вказане поняття: «Бербери – загальна назва підкорених у VII ст. арабами і обернених в іслам первісних жителів Північної Африки від Єгипту до Атлантичного океану з одного і від негритянських держав Судану до Середземного моря – з іншого боку».

Незважаючи на розбіжності, які демонструє населення цієї значної території у мові, будові тіла, кольорі шкіри та антропологічних рисах обличчя, воно належить до лівійської групи семіто-хамітського етнографічного та лінгвістичного кореня (в сучасний період берберська мова має близько 300 діалектів; всі її наріччя є безписемними, використовують латинський та арабський алфавіти).

За конфесійною приналежністю бербери є, в переважній більшості, мусульманами-суннітами. Вперше автохтонне населення Магрибу згадується в давньоєгипетських джерелах кінця IV тис. до н.е. під назвою «техену». Берберами (з лат. *barbarus* – варвари) греки називали всіх, хто не розумів грецької мови; римляни називали автохтонне населення «маурус» (маври); самоназва берберів – «амазіг» (з лат. *amazigh*; з кабільськ. *imaziɣen* – «вільна людина»).

Загальна чисельність берберів у наш час складає, за різними статистичними даними, від 20 до 40 млн. осіб. Найбільш компактними місцями їхнього проживання є гірські райони країн Північної Африки.

Серед чисельних **берберських народів** сучасна етнографія виділяє чотири основних групи:

- *амазірги* проживають в Північному Марокко, на крайній північно-західній смузі материка (область Риф) і найбільш північній частині Атласу до провінції Телла;
- народність *шиллу* в Південному Марокко займає частину великої рівнини вздовж Ум-ер-Ребіа і Тензифт, частину Південного Атласу до крайніх розгалужень його на березі Атлантичного океану;
- *кабіли* – племінні групи в Алжирі і Тунісі;
- *бербери Сахари*: народність *бені-мезаб*, або *мозабіти* – бербери, що населяють Хадам, Сокну (на кордоні Феццану);
- народність *імошегів*, або *туарегів* населяє Аудшилу, Сиву.

Найбільші етнічні берберські спільноти проживають у Марокко (області Риф, Атлас, Сус) – близько 8 млн.; в Алжирі (Кабілія, Орес, Джурджура) – понад 2 млн.; в Лівії (Нефуз) – понад 300 тис.; в Тунісі (о. Джерба, райони Матмата, Татуїн, Гафс) –

понад 100 тис. Близько 1,2 млн. берберів мешкають у Франції, більшість із них має місцеве громадянство. Впливові берберські спільноти зареєстровані в Бельгії, Голландії, Німеччині, США та Австралії.

У сучасному Алжирі берберомовне населення проживає компактними групами в досить віддалених один від одного географічних районах: гірському масиві Орес на сході країни (племена *шавійя*); в гірській області Велика Кабілія (*кабілі*), ареал поширення яких знаходиться на схід від столиці країни; в пустельній області Мзаб (*мозабіті*) – в північних районах Сахари; в південних регіонах Сахари проживають *туареги*. На сьогодні бербери складають близько 19% всього алжирського населення (2,3 млн.) і займають друге місце після арабів. Найбільш чисельною берберською групою в Алжирі є кабілі, що становлять 2/3 берберського населення країни. «Основну масу осілих жителів складають кабілі, що населяють гірську смугу Алжирії і займаються землеробством. Вони вирізняються суворим характером, войовничістю, любов'ю до батьківщини та свободи» (А.Н. Куропаткін).

Етнічну історію берберських племен у територіальних кордонах Алжиру можна умовно розділити на кілька періодів:

I – з середини II тис. до н.е. до VII ст. – період власного берберського державотворення (до арабського завоювання);

II – VII – XV ст. – період арабізації та ісламізації берберів, розвиток у складі Арабських халіфатів;

III – XV ст. – до 30-х рр. XIX ст. – «Османський період»;

IV – 1830-х рр. – 1962 р. – французька колонізація Алжиру (до антиколоніальної війни 1954-1962 рр. і здобуття незалежності);

V – 1962 р. – до сьогодні – період незалежного розвитку Алжиру.

У контексті розвитку берберської ідентичності доцільно розставити акценти на наступних аспектах. Після *арабського завоювання* в Північній Африці поширилася мусульманська релігійно-правова система, яка успішно регулювала міжконфесійні відносини впродовж майже дванадцяти століть. Без сумніву, конфесійну більшість місцевого населення в колоніальному Магрибі складали мусульмани різних течій суннітського мазхабу, які за расово-етнічним критерієм ділилися на арабів, берберів і вихідців із різних регіонів Африки на південь від Сахари. В епоху арабізації та ісламізації доарабських народностей ще не було підстав піднімати питання про «берберську етнічну самосвідомість», оскільки протистояння берберських племен центральній «арабській» владі, як правило, не мало характеру власне етнічного конфлікту. Крім того, пройшовши через столітню ісламізацію, бербери не протиставляли себе арабам у конфесійному плані, а існування т. зв. «народного ісламу», опозиційного до офіційного, не є достатнім підґрунтям для того, щоб вважати суфійські ордени «релігійними меншинами».

У період *французької колонізації Алжиру* модернізація традиційних спільнот, розрив їхніх зв'язків із мусульманською більшістю, поширення французької мови та культури, західних стереотипів мислення та способу життя, залучення до французької соціально-економічної та адміністративної системи стали провідними напрямками еволюції етноконфесійних меншин. По відношенню до берберського населення Алжиру політика Франції мала характер «подвійних стандартів»: з одного боку, жорстоко придушуючи збройні повстання берберських племен, а, з іншого боку, намагаючись використати «берберський фактор» для розпалювання арабо-берберських протиріч. Французька колоніальна влада вважала, що доцільно заохочувати берберів жити відокремлено, мати франко-берберські школи як

альтернативу існуючій системі арабо-ісламської освіти, щоб утворити розділене суспільство за етнічним критерієм, а також за ознакою «корінний – прибулець» під загальним колоніальним управлінням.

На початку 30-х рр. ХХ ст. вище католицьке духовництво Франції розробило проект навернення берберів у християнське віросповідання; колоніальна адміністрація почала активно залучати берберів до французької армії та органів місцевого самоврядування. Християнські навчальні заклади, створені французами в районі Кабілії наприкінці ХІХ ст., а потім масова еміграція до Франції надали кабільським берберам можливість отримати якісну освіту. Вони створили прошарок кабільської буржуазії – більш освіченої, ніж будь-яка інша соціальна група в Алжирі, зміцнивши таким чином підґрунтя колоніальної влади. В період між двома світовими війнами іммігранти з Кабілії складали переважну більшість (із 100 тис.) алжирських робітників у Франції, котрі заснували перший алжирський національний рух «Зірка Північної Африки», післявоєнна спадкоємниця якої – Народна партія Алжиру – стала носієм ідеї національної незалежності. Слід відзначити, що ця лінія Франції по відношенню до корінного населення знайшла своє відображення в т. зв. **«берберській політиці»** – витоках політизації етнічного фактору в постколоніальному Алжирі.

У період восьмирічної *франко-алжирської війни* (1954-1962 рр.) населення берберських регіонів брало найбільш активну участь у боротьбі між французькими військами і Фронтом національного визволення Алжиру (ФНВ). Особлива заслуга в об'єднанні чисельних течій легального націоналізму навколо ФНВ належала берберу за етнічним походженням Рамдану Аббану – одному з лідерів алжирської революції; пізніше алжирську делегацію на переговорах із Францією при укладенні Євіанських угод також очолив бербер Карі Белькасем.

Після досягнення Алжиром суверенітету кабільська буржуазія, захищаючи франкомовне культурне надбання як спадок колоніалізму, стояла на позиціях **«франкофонії»**, проголошуючи пріоритет французької мови перед арабською. Президенти незалежного Алжиру – *Ахмед Бен Белла* (1963-1965 рр.) і, після військового перевороту в 1965 р. полковник *Хуарі Бумедьєн* (1965-1976 рр.) – почали проводити політику обмежень щодо прав і свобод берберського населення: всі прояви культурної спадщини і самобутності цієї етнічної групи були суворо заборонені. Почався процес прискореної **арабізації**. У 1962 р. арабська мова була проголошена єдиною офіційною національною мовою. Трудове законодавство забороняло приймати на роботу в державні заклади осіб, які не володіли арабською. За часів президентства Х. Бумедьєна були скасовані курси з етнології у вищих навчальних закладах, оскільки вони «підтримували берберську пропаганду» – прояв іноземного впливу (у 1967 р. в Парижі була створена Берберська академія). Згідно з «Законом про мови» 1971 р., арабська мова набула статусу обов'язкової у діловодстві. В умовах однопартійної системи та авторитарного режиму, встановленого функціонерами ФНВ, будь-який прояв групових інтересів, відмінний від загальнодержавного курсу, зазнавав переслідувань.

У другій половині ХХ ст. «берберське питання» в тій чи іншій мірі було характерним для всіх країн Північної Африки, але вирішувалося скрізь по-різному.

У *Марокко* культурно-освітньому руху берберів було надано керованого характеру, берберською мовою видавалися книги і газети, віщали радіо і телебачення. У цій країні берберські племена історично були головною опорою традиційних структур суспільства. Проте в перші роки після досягнення Марокко незалежності (1956 р.) пройшли численні заколоти горців-берберів, які бажали більшої

самостійності і не хотіли підкорятися центральній владі, в структурах якої переважали араби. Остаточна влада над племенами була встановлена тільки у 1970 р., але і в 1973 р. були спроби організації партизанської боротьби в деяких берберських районах.

Опора марокканського трону на берберів в армії і державному апараті допомогла уникнути загострення берберського питання в цій країні, хоча в офіційному плані загальновизнаним став термін «марокканський народ», який нівелював існування в країні етнічних і мовних відмінностей. У новітній час в Марокко виникло декілька берберських партій: Народний рух (НД), Національний народний рух (ННД) (мають відповідно 51 і 25 депутатських місць у парламенті), Партія дії і Берберський фронт, які поставили основну мету – зберегти самобутність свого народу. Найстаріша з цих партій – Народний рух, створена в 1957 р., входить в урядовий блок Віфак.

На початку 1990-х рр. у берберському русі Марокко настав новий етап, що характеризувався створенням значної кількості культурно-освітніх асоціацій, які прагнули в цілому дистанціюватися від політики палацу. Серед них виділилася група з шести асоціацій, що підписали 5 серпня 1991 р. Агадірську хартію (у 2002 р. кількість учасників Хартії досягла 130 асоціацій), яка зафіксувала наступні завдання: внесення в Конституцію положення про те, що берберська мова є разом з арабською другою національною мовою; введення освіти на берберській мові на всіх рівнях; право використовувати берберську мову в ЗМІ.

Загалом марокканська влада намагалася поєднувати авторитарність управління з необхідною гнучкістю в національному питанні, використовуючи при цьому характер взаємин влади з берберською елітою (у країні історично склалася традиція, відповідно до якої першою дружиною короля повинна бути представниця впливового берберського клану з району Середнього Атласу); тісне переплетення економічних інтересів і участь берберів в політичному житті. У 1992 р., напередодні виборів в місцеві органи влади, король Хасан II висунув план регіоналізації і демократизації, що мав привести до посилення ролі місцевих органів влади у всіх сферах суспільного життя. Цей план передбачав підтримку і в окремих випадках відновлення родоплемінних зв'язків, важливих для стабільності трону. В рамках цього плану здійснювався процес освіти і зміцнення різних коаліцій, переважно культурного характеру, що створювалися за етно-територіальною ознакою. А в 1994 р. король, виступаючи по телебаченню, заявив, що берберські діалекти складають важливу частину самобутньої марокканської культури.

Таким чином, в Марокко у середині 1990-х рр. відбулося серйозне коригування курсу щодо берберського руху. Правлячі кола виходили, по-перше, з необхідності послабити зростання соціального невдоволення в країні, особливо з урахуванням того, що берберський партикуляризм найбільш виразно виявляється в важкодоступних, периферійних районах, які, через свою віддаленість від економічно благополучних центрів туристичної і ділової активності Марокко, виявляються найбільш депресивними в економічному відношенні. По-друге, враховуючи неприйнятність берберським рухом ісламістських гасел і вкрай негативне відношення до ісламізму в цілому, влада отримала можливість використовувати берберизм як чинник певної протизваги опозиційним ісламістським партіям і рухам.

Новий король Марокко Мохаммед VI продовжив політику попереднього монарха на задоволення деяких вимог берберських організацій. Так, 30 липня 2001 р. король оголосив про створення Королівського інституту берберської культури

(КІБК), в рамках якого були сформовані шість дослідницьких центрів (лінгвістичний, педагогічний, історичний, антропології і соціології, мистецтва і літератури, перекладів і документації). З осені 2003 р. берберська мова була введена в марокканській початковій школі (її стали викладати в 300 навчальних закладах у міських і сільських регіонах країни).

2. Політизація етнічного фактору в Алжирі в 80-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.

Політизація «берберського питання» в Алжирі почалася на початку 80-х рр. ХХ ст., коли в Парижі був утворений «Фронт визволення берберських племен у країнах Магрибу». Програма Фронту проголошувала створення незалежних берберських держав у районах компактного проживання цього етносу в Алжирі, Марокко та Мавританії. В університетах Алжира і Тізі-Узу пройшли студентські демонстрації, що ініціювали широкі виступи берберського населення – т. зв. «берберської весни». Президент країни *Шадлі Бенджедід* (1979-1992 рр.), засуджуючи сепаратизм, все ж змушений був переглянути позицію владних структур: з 1982 р. проблемам мови, культури і фольклору берберів почала приділятися увага в університетах країни. На V з'їзді правлячої в країні партії ФНВ у грудні 1983 р. влада офіційно визнала роль берберів як «предків сучасних алжирців». На підґрунті цього політичного курсу виникла впливова суспільна організація – *Берберський культурний рух (БКР)*, що мала на меті пропаганду берберської культури і сприяння самовираженню цієї етнічної меншини.

«Берберське питання» починає набувати, окрім культурної, також соціально-політичної спрямованості. Остання була пов'язана з прагненням старої кабільської франкомовної буржуазії та чиновництва, які постраждали внаслідок державного курсу 60-х – 70-х рр. ХХ ст. на арабізацію, а відтак стали каталізаторами настроїв невдоволення діями влади та регіоналізму. Нейтралізувати «берберизм» як внутрішньополітичну націоналістичну течію «допоміг» стрімкий вихід на політичну арену країни ісламістських рухів. Сутність політичного курсу Ш. Бенджедіда у 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. полягала в «урівноваженні» берберського партикуляризму та ісламського фундаменталізму.

Термін «**партикуляризм**» (з лат. *particula* – невелика частина, *particularis* – частковий) у широкому розумінні передбачає відстоювання окремими соціальними, етнічними, релігійними групами в державі своїх власних інтересів, всупереч інтересам всієї спільноти або держави в цілому; у вузькому розумінні використовується для визначення політичної тенденції окремих областей держави до самостійного політичного життя.

Політичне структурування берберського націоналістичного руху активізувалося після 1989 р., коли під тиском народних виступів в Алжирській Народно-демократичній Республіці була підірвана монополія правлячої партії ФНВ і прийнята нова конституція, що відкрила шлях багатопартійності. На суспільно-політичному полі виникли відразу дві берберські політичні партії, що стали підґрунтям та ідеологічним інструментом берберського національного руху в країні: *Об'єднання за культуру і демократію (ОКД)*, створене на основі берберського руху за культурну автономію та Фронт соціалістичних сил (ФСС), що вів свою історію від збройного кабільського опору початку 60-х рр. ХХ ст. Соціальною базою обох політичних утворень виступала середня і велика франкомовна кабільська буржуазія; обидві партії виступали за лаїцизм (світський устрій держави), сувору заборону

використання ісламу з політичною метою, вирішення соціально-економічних проблем депресивних регіонів Кабілії, національно-культурну автономію.

Особливого розмаху діяльність кабільських партій в якості «урівноваження» ісламізму отримала на початку 90-х рр. XX ст. У січні 1992 р., щоб не допустити приходу до влади фундаменталістської партії *Ісламський фронт спасіння (ІФС)*, яка перемогла в першому турі парламентських виборів у грудні 1991 р., армія здійснила державний переворот, анулювавши результати виборів і відправивши у відставку президента Ш. Бенджедіда. Почалася затяжна громадянська війна між силами правопорядку та ісламськими екстремістами. У той час, коли фундаменталісти оголосили, що ті, «хто не хоче визнати вибір народу в грудні 1991 р., будуть страчені в ім'я спасіння Алжиру», Кабілія залишалася єдиним форпостом боротьби з ісламізмом, створивши «загони самооборони», які охороняли населені пункти і промислові об'єкти від нападів бойовиків.

Стрімке посилення берберського руху призвело до того, що, згідно з новою Конституцією Алжиру 1996 р., «берберизм» був визнаний однією з основ алжирського соціуму нарівні з «арабізмом» та ісламом, що започаткувало створення юридично-нормативної бази для відновлення прав цієї етнічної спільноти. Відштовхуючись від «Рамочної конвенції про захист прав національних меншин», «Декларації ООН про права корінних народів» та інших нормативних документів світового рівня, берберський партикуляризм зазнав швидкої радикалізації.

Активісти *Збройного берберського руху* та *Альянсу за вільну Кабілію* виступили з відкритою загрозою фізичної розправи з тими, хто спробує застосувати Закон про загальне використання арабської мови від 5 липня 1998 р., і закликали берберів до бойкоту всіх державних закладів. Заходи офіційної влади щодо нейтралізації берберських повстанців досягли своєї кульмінації навесні – влітку 2001 р., коли в процесі придушення масових заворушень кабілів були застосовані силові заходи, загинули близько 60 осіб. Після розстрілу антиурядової кабільської демонстрації Координаційна Рада сільських комітетів Кабілії висунула президенту країни Абдель Азізу Бутефліка ультиматум із 15 пунктів, який отримав назву *Ель-Ксарської програми*, про надання офіційного статусу берберській мові нарівні з арабською, виведення військових підрозділів центральної влади з Кабілії, прийняття термінового плану соціально-економічного розвитку цього регіону, гарантії демократичних прав і свобод берберському населенню тощо.

У реалізації вказаних вимог значну допомогу алжирським берберам надав *Всесвітній конгрес Амазіг (ВКА)*, створений у Франції 4 вересня 1995 р. – перша організація, що виступає за визнання національних прав берберів в усіх країнах проживання цього етносу.

Проголосивши себе незалежним від держав і політичних партій, ВКА оголосив своєю основною метою об'єднання всіх берберських рухів і доведення їх вимог до міжнародних організацій, зокрема ООН. Засновниками ВКА стали близько 100 активістів берберських рухів, що представляли 36 організацій із Марокко, Алжиру, Лівії, Мавританії, Нігеру, Малі, а також берберську діаспору в Європі та США. Головою ВКА став яскраво-червоний алжирець Мабрук Феркал. У керівну дорадчу структуру ВКА – Федеральну Раду – увійшли 32 особи, що представляли чотири берберські національні організації, зокрема Канарську асоціацію за розвиток і захист культури амазіг. Поточне керівництво ВКА стало здійснювати Всесвітнє бюро, що складалося з 11 осіб. В рамках ВКА були сформовані п'ять комісій, які готували до з'їзду дискусії з наступних основних напрямів: мова і культура берберів,

берберське питання в міжнародних відносинах, фінансове положення берберських культурно-освітніх організацій, історія народу, соціально-економічні питання проживання берберських общин.

У період з 28 серпня по 2 вересня 1997 р. на Канарських островах пройшов перший з'їзд Всесвітнього Конгресу Амазіг. У роботі форуму взяли участь близько 300 делегатів з різних держав арабського світу. З'їзд проголосив, що активісти берберського культурно-освітнього руху домагатимуться, щоб держави, на території яких проживає народ амазіг, визнали його особливе положення і специфіку та припинили пропаганду про виняткову прихильність лише арабо-ісламським цінностям. Депутати з'їзду прийняли декілька резолюцій. Дві з них вимагали надання права на самовизначення туарегам Малі і Нігеру, а також канарським берберам; ще одна резолюція закликала Алжир боротися за визнання амазіг офіційною мовою нарівні з арабською.

Проте всупереч цьому, 5 липня 1998 р. в Алжирі набув чинності «Закон про загальне використання арабської мови». Цей закон надав арабській мові виняткового статусу. Він запровадив обов'язкове її використання у всіх сферах не тільки державно-політичного, але і суспільного життя і передбачав суворі штрафні санкції для порушників. Закон був введений під тиском консервативно-ісламських кіл, незважаючи на попередження берберських організацій про те, що він може надати новий виток політичної нестабільності в Алжирі. Всесвітній конгрес амазіг (ВКА) охарактеризував цей закон як антидемократичний, спрямований на прискорення процесу арабізації та остаточне придушення берберської мови, на підриє культурної ідентичності берберів.

Ухвалення закону зустріло рішучий опір з боку всіх берберських організацій усередині країни. У районах Тізі-Узу і Беждая, де найкомпактніше проживають бербери, почалися масові виступи, в ході яких маніфестанти громили державні установи і зривали вивіски на арабській мові під гаслами: «В Алжирі не буде миру без берберської мови!» і «Арабо-ісламізм – пряма дорога в пекло!»

У результаті цих подій почалася швидка радикалізація берберських рухів. Активісти Збройного берберського руху (ЗБР) і Альянсу за вільну Кабілію (АЗВК) виступили з відкритими погрозами фізичного знищення тих, хто спробує застосувати закон про використання арабської мови на практиці і закликали берберів до бойкоту всіх державних установ.

Таким чином, з ухваленням цього закону, в Алжирі склався вельми сприятливий ґрунт для *політизації етнічності*. В умовах авторитарного режиму Алжиру у берберів не було і немає іншої можливості для реалізації своїх інтересів, окрім як через мобілізацію своєї етнічної групи на конфронтаційні дії по відношенню до влади.

Щоб розрядити обстановку, влада Алжиру була вимушена піти на деякі поступки. Так, у вересні 1998 р., незадовго до початку навчального року, було оголошено про ухвалення низки заходів, спрямованих на розвиток системи навчання в школах на берберській мові (на той час в країні вже здійснювався експеримент по вибіркового викладанню берберської мови в 16 провінціях, де проживало берберське населення). До цієї роботи були додатково залучені більше 200 викладачів берберської мови, а також було вирішено створити при Національному інституті досліджень у сфері освіти спеціальний підрозділ, який би зайнявся науковими дослідженнями не тільки у галузі берберської мови, але і культури. Пріоритет при цьому надавався створенню Великого словника берберської мови. При національній

комісії шкільних програм була створена спеціальна структура, яка зайнялася розробкою програм вивчення амазіг і викладання різних предметів на берберській мові; було оголошено про рішення підготувати перший в Алжирі підручник, повністю виданий на амазіг. Крім того, вирішено було усунути низку адміністративних перешкод, що заважали процесу викладання берберської мови, одна з яких була пов'язана з тим, що самі викладачі не одержали спеціальної педагогічної підготовки і тому формально не могли користуватися статусом вчителя.

Проте вжиті заходи не сприяли стабілізації ситуації в берберських районах, тому заворушення продовжувалися і досягли своєї кульмінації навесні і особливо влітку 2001 р., коли в ході придушення масових хвилювань кабілів влада застосувала силу (за офіційними даними загинуло 60 осіб). Розчарувавшись у діяльності проберберських офіційних партій, які значною мірою втратили вплив і авторитет серед берберів, кабіли зробили виразником своїх інтересів *Координаційну Раду сільських комітетів Кабілії (КРСКК)*, яка є неформальною структурою, в ній представлені всі населені пункти проживання алжирських берберів. І, незважаючи на внутрішні суперечності, пов'язані з боротьбою думок про шляхи розвитку берберського руху, Координаційна Рада чинить реальний і постійно зростаючий тиск на центральну владу. Фактично вона діє паралельно з місцевими органами влади. Крім того, КРСКК сформувала чергові комітети, які стали фактично її напіввійськовими формуваннями.

Після розстрілу антиурядової кабільської демонстрації Координаційна Рада пред'явила керівництву Алжиру список своїх вимог із 15 пунктів, що одержав назву *Ель-Ксарської програми*. У цій програмі містилися вимоги надати статус офіційної нарівні з арабською берберській мові, вивести армійські підрозділи центральної влади з Кабілії, розробити і прийняти терміновий план соціально-економічного розвитку цього регіону і гарантувати всі демократичні свободи.

Ці події отримали широкий резонанс як в Алжирі, так і за його межами. Щоб заспокоїти громадську думку, президент *Абдель Азіз Бутефліка* створив комісію для розслідування обставин цієї події. Проте висновок комісії ще більше «підігрів» ситуацію. Загострилися відносини між світськими і релігійними партіями при обговоренні «берберської проблеми» в парламенті, що сприяло консолідації різних ісламістських партій на антиберберській основі під гаслом захисту ісламу і арабізму. В алжирських провінціях імами мечетей звинувачували берберів у тому, що, вимагаючи офіційно визнати берберську мову, вони завдають шкоди мові Корану.

Лавірування алжирського керівництва при вирішенні «берберської проблеми», яке намагалося відстрочити реалізацію обіцянок по виконанню вимог, підштовхнуло кабілів посилити свої вимоги, і вони заявили про намір добиватися широкої автономії Кабілії.

Частина керівництва КРСКК створила *Рух за автономію Кабілії (РАК)*, який поставив за мету розробити механізми досягнення політичної автономії не тільки Кабілії (провінції Тізі-Узу і Бедгісія), але й інших місць компактного проживання берберського населення (деякі райони провінцій Бумердес, Джиджеллі, Сетіф і Бордж-Бу-Ареридж). Арабомовним зонам, що входять до складу цих провінцій, буде надане право відмовитися від включення в автономію. Передбачалося, що уряд автономної Кабілії повинен буде займатися питаннями внутрішньої безпеки цих районів, їх економікою, культурою та освітою. Кабілія мала намір, відповідно до чисельності населення, вносити свій внесок до національного бюджету, але в той же

час сподівалася одержувати від центрального уряду свою частку прибутку від експорту вуглеводнів.

Що стосувалося мовної проблеми, то РАК мав намір вирішити її таким чином: офіційною мовою в регіоні стане берберська, а арабська використовуватиметься для здійснення контактів на національному рівні. Що стосується деяких галузей знань, де використання берберської мови неможливе (інформатика), то в подібних випадках застосовуватимуться інші мови і, перш за все, французька. У реалізації подібних вимог алжирським берберам значну допомогу надає Всесвітній конгрес Амазіг.

У період кабільських заворушень, що поновилися в грудні 2001 р. і співпали з перебуванням Абдель Азіза Бутефліки в Брюсселі, ВКА закликав європейську комісію не парафувати угоду про асоціацію між Євросоюзом і Алжиром, звинувативши алжирську владу в порушенні прав людини, що є однією з основних перешкод при вступі до Євросоюзу.

У результаті, в країні, де фактично продовжується протистояння між владними структурами та озброєними ісламістськими угрупованнями, виникла ще одна, реальна загроза національній єдності країни. Алжирське керівництво саме створило собі другий фронт, який може стати не менш небезпечним, ніж опір релігійних радикалів, оскільки перебіг історії свідчить про те, що «берберське пробудження» вже відбулося. Чи зможе Алжир упоратися з новим чинником внутрішньополітичної нестабільності, багато в чому залежатиме від того, наскільки швидко керівництво країни зрозуміє необхідність визнання самотності берберів у всіх галузях соціально-економічного і політичного життя в рамках існуючої держави.

У контексті *«арабських революцій» 2010-2011 рр.* і, внаслідок затяжних громадянських війн у окремих країнах Арабського Сходу постає питання про те, знярядям у чийх руках може виступити «підірвана етнічність», зокрема «берберизм» у Алжирі, Тунісі, Марокко, Лівії? Чи матиме вплив і силу офіційна влада, щоб спрямувати берберський націоналізм проти ісламського фундаменталізму, що займає сильні позиції (особливо в Алжирі); чи фактором «берберської бомби» скористаються західні спецслужби, спрямувавши опозиційні сили проти правлячих кіл держави? Це питання залишається відкритим.

3. Мусульмансько-коптські відносини у сучасному Єгипті

Копти – єгипетські християни, представники однієї з найдавніших гілок християнства, дохалкідонської церкви. Особливості коптської культури, мови, мистецтва; історичні умови становлення коптської общини в Єгипті.

Копти під владою мусульманських правителів, особливості процесу ісламізації. Політика Великої Британії щодо коптів. Зміна становища коптської общини після формального проголошення Єгипту незалежною державою (1922 р.) «Золоте століття» коптської общини (1922-1952 рр.).

Причини витіснення коптів із політичного життя після антимонархічної революції (1952 р.). Політика президента Г.А. Насера щодо коптів.

Зміна міжобщинних відносин у 70-х – 80-х рр. ХХ ст.; посилення релігійних настроїв і консолідація коптської общини; ідеологізація ісламськими радикальними рухами мусульмансько-коптських відносин. Збільшення кількості інцидентів на релігійному ґрунті як результат «базового» конфлікту між двома процесами «релігійного відродження» – мусульманського і коптського.

Роль коптської громади в сучасному соціально-економічному і політичному житті Єгипту.

Міжобщинна конфронтація в 90-х рр. XX ст. як форма прояву загального соціального невдоволення. Діяльність держави, спрямована на попередження спалахів міжобщинної ворожнечі.

Висновки. Аналіз «берберської проблеми» в країнах Магрибу, на прикладі Алжиру, дозволяє зробити наступні висновки. Жоден із соціальних феноменів сучасності впродовж другої половини XX – початку XXI ст. не справив такого могутнього впливу на соціальну практику держав у сфері регулювання групових взаємовідносин, як феномен етнічної ідентичності. Після пережитого під впливом «етнічного відродження» шоку від нездійснених «ліберальних очікувань» з приводу неминучої в процесі модернізації мінімізації етнічного фактору в суспільстві політичні та релігійні еліти більшості ісламських держав були переконані в тому, що модерністська трансформація суспільства внесе зміни і в розуміння терміну «етнічність», зруйнувавши її примордіалістські цінності.

Проте «підірвана етнічність», що обернулася в післявоєнний період широкими автономістськими етнополітичними рухами, проектами «націотворення» в постколоніальних державах, тривалими міжетнічними конфліктами, привела до розуміння того, що модернізація не знімає етнокультурно обумовлених характеристик соціальних груп, а політико-ідеологічна доктрина «плавильного котла» не є вичерпним вирішенням проблем етнічності. Важливим політичним підсумком першого наступу етнічності стала відмова від асиміляційної стратегії побудови культурно гомогенних суспільних систем (що спостерігається в процесі арабізації і наступу на культурно-політичні права берберської спільноти в постколоніальному Алжирі). Другий пік політизації етнічності в країнах Північної Африки співпав із розвитком процесів глобалізації та колапсу соціалістичної моделі (90-ті рр. XX ст.): поглиблення процесів лібералізації, скорочення масштабів соціальної нерівності між стратифікованими групами, розвиток інтеграційних проектів викликали могутній імпульс до активізації фрагментації поліетнічних держав Великого Магрибу.

Отже, важливою передумовою політизації етнічного фактору в Алжирі стала криза етнічності, що викликала ескалацію міжетнічної напруженості (арабо-берберський конфлікт). При такому розумінні кризи етнічності політизована ідентичність виступає як функція захисту, що в реальності означає витіснення негативної категоризації етнічного колективу і повернення йому відчуття позитивної значущості, стабільності та безпеки.

ЛЕКЦІЯ 8. ЕТНОКОНФЕСІЙНІ КОНФЛІКТИ В ПІВДЕННІЙ АЗІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ. (ІНДО-МУСУЛЬМАНСЬКИЙ КОНФЛІКТ)

1. Причини виникнення індо-мусульманського конфлікту в середньовічній Індії. Витоки коммуналізму.
2. Індусько-мусульманські відносини у колоніальний період. Індуське і мусульманське відродження та політика Англії.
3. Наростання індусько-мусульманських протиріч у період незалежності Індії. Кашмірська проблема.
4. Сучасний стан конфлікту.

Джерела

1. Конституция Индии (с изменениями на 1 мая 1955 года). – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 467 с.

Література

Основна

1. Баранов С.А. Опыт борьбы центрального правительства с проявлениями сепаратизма в независимой Индии / С.А. Баранов. – М.: ИВ РАН, 2000. – 245 с.
2. Баранов С.А. Сепаратизм в Индии / С.А. Баранов; Ин-т востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2003. – 238 с.
3. Белокреницкий В.Я. Пакистанский исламорадикализм – эволюция и связь с региональным терроризмом / В.Я. Белокреницкий // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке. – М.: Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2001. – С. 221-232.
4. Белокреницкий В.Я. Кашмирский очаг исламского экстремизма / В.Я. Белокреницкий, В.Н. Москаленко // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 1. – С. 9-14.
5. Белокреницкий В.Я. Этнические, религиозные и сектантские конфликты в Пакистане / В.Я. Белокреницкий // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 407-433.
6. Бельский А.Г. Идеология и политика современного индусского коммунизма (Научно-аналитический обзор) / А.Г. Бельский. – М.: ИНИОН, 1984.
7. Бельский А.Г. Мусульманский коммунизм в Индии: возникновение, идеология и политика / А.Г. Бельский. – М.: ИНИОН АН СССР, 1988. – 280 с.
8. Ганковский Ю. Пакистан. Суннито-шиитское противостояние / Ю. Ганковский // Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 1. – С. 5-15.
9. Ключев Б.И. Религия и конфликт в Индии / Б.И. Ключев. – М.: ИВ РАН, 2002. – 236 с.
10. Крысин М.Ю. История необъявленной войны в Кашмире (1947-1948) / М.Ю. Крысин. – Пенза: Пензенский гос. ун-т архитектуры и строительства, 2004. – 298 с.
11. Плешов О.Б. Ислам, исламизм и номинальная демократия в Пакистане / О.Б. Плешов. – М.: ИВ РАН, Крафт+, 2003. – 256 с.
12. Шаумян Т.Л. Кто и почему воюет в Кашмире? / Т.Л. Шаумян. – М.: Центр стратегической инициативы, 1999. – 63 с.
13. Южная Азия: конфликты и геополитика / Под ред. В.Я. Белокреницкого. – М.: ИВ РАН, 1999. – 174 с.

Додаткова

1. Алам М. Индо-исламское взаимодействие в Северной Индии в средние века / Музаффар Алам // Восток – Oriens. – 1995. – № 4. – С. 25-29.
2. Белокреницкий В.Я. Кашмир: забрежит ли свет в конце туннеля? / В.Я. Белокреницкий, В.Н. Москаленко, Т.Л. Шаумян // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 3. – С. 34-37.
3. Белокреницкий В.Я. Пакистан. Особенности и проблемы урбанизации / В.Я. Белокреницкий. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1982. – 252 с.
4. Белокреницкий В.Я. Южная Азия в современном политическом мире. Взгляд из Москвы / В.Я. Белокреницкий, В.Н. Москаленко, Т.Л. Шаумян. – Lewiston, N.Y., 2001. – 380 с.
5. Горохов С. Индия: время межконфессиональных проблем / С. Горохов // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 10. – С. 12-23.
6. Ерепешева Л. Раздел Британской Индии: новый взгляд на драматические события полувековой давности / Л. Ерепешева // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 2. – С. 25-28.
7. Зарубежные страны. 1998-2003 гг. История. Экономика. Политика. Международные отношения / Сост. Я.М. Бердичевский. – Запорожье: Премьер, 2003. – С. 336-350.

8. Москаленко В.Н. Политическая роль пакистанской армии / В.Н. Москаленко // Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии. – М.: Крафт+, 2002. – С. 323-358.
9. Москаленко В.Н. Проблемы современного Пакистана / В.Н. Москаленко; Акад. наук СССР, Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1970. – 64 с.
10. Пакистанское общество. Экономическое развитие и социальная структура / Под ред. Ю.В. Ганковского. – М.: Наука, 1987. – 312 с.
11. Энциклопедия Пакистана / Отв. ред. Ю.В. Ганковский. – М.: Фундаментал прес, 1998. – 639 с.

Регіон Південної Азії є досить строкатим в етнічному, конфесійному, лінгвістичному плані. Цей фактор провокує конфліктогенність, яка здебільшого пов'язана з боротьбою економічних, політичних і духовно-культурних інтересів етнічних і релігійних спільнот та є своєрідною формою протесту в умовах відсутності громадянського суспільства і демократії. Основна причина такого явища криється в особливостях суспільно-політичного розвитку регіону в колоніальний період і на етапі розбудови власної державності після деколонізації.

Метою даної лекції є з'ясування витоків і причин національно-релігійних протиріч в Індії і Пакистані – колишніх уламках Британської колоніальної імперії, особливостей їх протікання, наслідків і можливих варіантів вирішення у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

1. Причини виникнення індо-мусульманського конфлікту в середньовічній Індії. Витоки комунізму.

Міжконфесійні протиріччя в Індії становлять важливу і болючу проблему внутрішньої політики держави, до того ж пов'язану із зовнішньополітичною – загостренням відносин із Пакистаном, яка вийшла на рівень державної та регіональної безпеки.

Перш за все, треба пригадати специфіку **індуїстського та ісламського цивілізаційно-культурного фундаменту**, з'ясувати історичні витоки індо-мусульманських протиріч до і після розподілу Британської колоніальної Індії на дві держави. Звернути увагу на такі аспекти, як експансія ісламу в Індію, створення Делійського султанату (1206-1525 рр.), перші зіткнення з індійськими князівствами, політика султана Туглака щодо корінних етнополітичних структур; Індія під владою «загальнонаціональних» мусульманських правителів у період імперії Великих Моголів (1526-1757 рр.), зростання індуїстсько-мусульманських протиріч, посилення опору могольському правлінню з боку індійських князів, зокрема раджпутів.

Індія – країна багатонаціональна, багатокастова (незважаючи на ліквідацію кастової системи за Конституцією Республіки Індія 1950 р., вона все ще залишається як ментальний пережиток суспільства), багатоконфесійна. Все це викликає колізії, пов'язані з боротьбою інтересів різних соціальних спільнот. Етнічні протиріччя за останні десятиліття в цілому пом'якшуються завдяки розвитку федеративної державної структури. Міжкастові протиріччя, а саме розбіжність інтересів колишніх представників різних кастових груп – вищих, середніх, нижчих і «недоторканих» (далітів) зростають, але останнім часом вони отримали більш «цивілізовану» форму суспільно-політичної боротьби.

Інша річ – відносини між прихильниками різних релігій. Ці протиріччя складають найбільш важливу і болючу проблему внутрішньої політики, до того ж

пов'язану із зовнішньополітичною – відносинами з Пакистаном. Оскільки релігійні конфесії називаються в Індії «громадами» (communities), то політика відстоювання інтересів релігійних громад або використання релігійного чинника в політиці називають в Індії **коммуналізмом**.

В Індії зараз поширені такі релігії: *індуїзм* (83% населення), *іслам* (12%), *християнство* (2,4%), *сикхізм* (бл. 2%), *буддизм* (0,7%), *джайнізм* (0,5%). Є також невеликі громади *зороастрійців* (парсів) та *іудеїв*. Протиріччя між індусами і сикхами протягом останніх десятиліть реанімували сепаратистський рух у штаті Пенджаб. В останні роки загострилися відносини між індусами і християнами, але оскільки християн мало, ця проблема не стане, навіть в разі її подальшого загострення, питанням виживання країни.

Проте **протиріччя між індусами і мусульманами** – це проблема збереження цілісності країни. Чи стане Індія нацією в англійському розумінні цього слова, тобто чи буде вона країною всіх тих, хто в ній живе, або ж і нею станеться розмежування на «справжніх дітей землі» і другорядних жителів?

Поява ісламу в Південній Азії та індусько-мусульманські відносини в середні віки. Взаємини індусів і мусульман в Індії мають не лише історичне значення; та чи інша інтерпретація історії може виступати як політична зброя в різні історичні епохи.

Іслам почав проникати в Південну Азію майже відразу після свого виникнення. Вже в VII ст. з'являються поселення мусульман на Західному узбережжі п-ва Індостан, у VIII ст. мусульмани завойовують одну з історичних областей Індії – Сінд (нижня течія р. Інд). З кінця X ст. починаються грабіжницькі походи в Північну Індію султанів мусульманських держав, що виникли на кордонах Індійської цивілізації.

Тісна взаємодія індуської і мусульманської культур починається на межі XII – XIII ст., коли в Північній Індії виникають перші держави на чолі з мусульманськими султанами і воєначальниками. Влада ісламу поступово поширюється на інші регіони і до XVIII ст. вони панують майже по всій Індії, правда, тоді ж починається їх витіснення новими індуськими державами.

Порівняння мусульманських та індуських уявлень і цінностей. Іслам, як і індуїзм, – не тільки релігія, але і спосіб життя. Але це зовсім різні способи життя, вони чужорідні. Протиріччя між ними є непереборними, історія показує, що вони не були подолані. Для більш чіткого розуміння проблеми покажемо відмінності між мусульманськими та індуїстськими уявленнями і цінностями.

Іслам за своїм характером – світова релігія, він звернений до всіх людей, незалежно від національності, раси, походження. Індуїстські культури не передбачають залучення до них чужинців.

Іслам – найбільш монотеїстична релігія, вона виходить з існування тільки одного Бога. Хоча один із напрямів індуїзму розвиває ідею про єдиний Абсолют, але для більшості індусів множинність богів – неодмінна складова частина світогляду.

Іслам проголошує рівність всіх віруючих перед Богом. У ньому дуже сильна ідея егалітаризму. Всі мусульмани, принаймні за вченням, складають єдину громаду (умму). Індуси постійно роз'єднані, не бачать сенсу в консолідації; ідея рівності людей перед Богом не отримала в Індії визнання, так само як і уявлення про соціальну рівність.

У середні віки іслам був релігією войовничою. Її адепти вважали своїм релігійним обов'язком поширення ісламу, навернення в «істинну віру» всіх, з ким вони спілкуються. Це прагнення до прозелітизму служило психологічною основою

арабо-мусульманських завоювань. З цією ідеєю араби прийшли і до Індії. Індуси теж хочуть жити на своїй «священній» землі, з релігійної точки зору їм абсолютно не важливо, хто в країні править.

Іслам – релігія засновника. Мусульмани мають свого Пророка, священну книгу Коран (книгу висловів Мухаммада) і Сунну (розповіді про життя Мухаммада), суворі заповіді, чітко встановлені обряди. Індуїзм не має засновника: священні книги (Веди, Упанішади, дхармашастри) не служать священним Письмом; моральні норми, форми шанування божества, обряди варіюються для кожної касты і кожного «шляху» осягнення бога.

Мусульманам заборонено зображати людей, тварин, богів. В індуських храмах саме зображення (статуя) бога служить основним об'єктом поклоніння. Мусульмани дотримуються харчових заборон (заборона споживання свинини і вина), які до цього були невідомі в Індії. Індусам заборонено їсти яловичину, крім того, існують численні харчові заборони в залежності від касты.

Мусульмани практикували самітництво жінок і звичай паранджі, тобто приховування жіночого обличчя. Це було чуже традиційним індуїстським поглядам.

Проте певний **взаємовплив двох релігій** протягом епохи середньовіччя відбувався. Перш за все, слід відзначити роль ісламу в розвитку релігійних поглядів індусів. Отримала певний імпульс ідея єдиного Бога в індуїзмі. Під впливом суфізму відбулося поєднання містичних напрямків в індуїзмі (їх іноді об'єднують єдиним терміном *бхакті*), які в пізньому середньовіччі стали помітним культурним явищем, а одне з них – *сікхізм* – пізніше розвинулося в самостійну релігію. Вищі касты, перш за все раджпуты, стали практикувати самітництво своїх жінок. Вино також стало небажаним напоєм для вищих каст (правда, цього разу за винятком раджпутів). Свинина для більшості індусів стала «нечистим» м'ясом.

Іслам, існуючи протягом століть в індо-буддійській країні, також зазнав ряду змін. Індійські мусульмани сприйняли індуські релігійні свята (*холі, дівалі*), хоча не надавали їм релігійного значення, деякі елементи весільного обряду. У середовище мусульман проникли кастові уявлення. По-перше, вони поділилися на «**благородних**» (*ашраф, або шаріф-зат*) і «**низьких**» (*аджлаф*). Благородними вважалися *сайїди* (нащадки Пророка), *моголи* (починаючи з періоду Могольської імперії), *патани* (ті, хто вів своє походження від афганців-пуштунів), *шейхи*. У категорію аджлаф увійшли багато ремісників, які перейшли в іслам, але зберегли кастову свідомість: *джулаха* (ткачі), *телі* (виробники масла), *калал* (винороби), *джогі* (водоноси). Звичайно, мусульманські касты не відрізнялися такою суворою замкнутістю, як індуські. В їхньому середовищі спостерігалася деяка мобільність. Але статусність і ієрархічність соціальних груп стали невід'ємною рисою індійських мусульман. Можна зазначити, що виник «**індійський іслам**», який відрізнявся від канонічного зразка.

На відміну від інших країн, завойованих мусульманами, індуську Індію вони не змогли «переварити», проте кількість мусульман у країні зростала. Три основні категорії населення приймали нову релігію. По-перше, городяни, особливо ремісники, змушені пристосуватися до того, що їх основним замовником стала військова мусульманська знать. У міському населенні виявилася згодом майже третина мусульман. По-друге, частина вищих верств індуського суспільства, яка прагнула зберегти в нових умовах колишні привілеї. З'явилися групи мусульман з брахманів, раджпутські мусульманські клани, мусульмани-джати тощо. По-третє, шукали в ісламі позбавлення від кастового гніту представники нижчих каст, особливо «недоторкани».

Більшість населення стала мусульманською – в Північно-Західній Індії та Бенгалії. Ісламізація Північного Заходу (Пенджаб, Сінд) цілком логічна. Саме на цей регіон постійно накочувалися нові хвилі мусульман із-за меж країни. Ісламізація Бенгалії складає певну загадку. Зараз нам важливо констатувати, що на Індійському субконтиненті утворилися дві території з переважно мусульманським населенням.

Політика мусульманських правителів щодо індусів спочатку була непримиренною. На перших порах практикувалися і насильницькі звернення, і масові страти тих, хто не хотів переходити в «істинну віру». Індуські храми безжалюбно зносилися, і на їх місці зводилися мечеті. Але вже в 20-х рр. XIII ст. нові господарі країни стали замислюватися над тим, що суцільний терор може бути небезпечний для них самих. Представники індуської військової та інтелектуальної еліти стали залучатися до військової та цивільної служби. У період Могольської імперії (з 1526 р.) індуські князі зі своїми військовими контингентами служили Моголам, отримували високі чини, ставши однією з основних опор держави.

У цілому процес встановлення певної рівноваги між індусами і мусульманами в XIII – XVIII ст. йшов досить неухильно, хоча і з певними труднощами. Складалася **єдина індо-мусульманська культура**, відбувався індусько-мусульманський синтез. Але все ж цей синтез не завершився, і наступні події розділили дві громади.

2. Індусько-мусульманські відносини у колоніальний період. Індуське і мусульманське відродження та політика Англії.

Індо-мусульманський конфлікт отримав нову фазу в період британського колоніального правління (друга половина XVIII – перша половина XX ст.). Студенти мають пов'язати його з національно-визвольним рухом, виникненням *Індійського національного конгресу (ІНК) і Мусульманської Ліги*.

Певне єднання індійських індусів і мусульман у колоніальний період спочатку зберігалось і навіть отримало нові імпульси. Мусульмани, які втратили колишнє привілейоване становище в результаті англійських колоніальних захоплень, переставши бути панівним соціальним станом, були ворожо налаштовані до колоніального режиму. Солідарність із ними в цьому виявляли індуські народні маси, які страждали від аграрних та інших реформ, які вводилися колонізаторами. Найбільш яскравим свідченням цього стихійного єднання стало *Синайське повстання (1857-1859 рр.)*, коли не тільки прості люди різних конфесій виступили одностайно, але і повсталі князі – мусульмани та індуси – забули свої колишні чвари і встановили між собою союзницькі відносини. Проте місцева європеїзована еліта, індуська за релігією, поставилася до повстання негативно. Вона займала на той час лоялістську, вірнопідданську позицію. Бізнесмени вже давно отримували вигоди від співпраці з англійським капіталом, інтелектуали вже почали вбудовуватися в колоніальний управлінський апарат.

Повстання виявило, що збройне протистояння колоніальному режиму безперспективне, і треба вбудовуватися в нову економічну, культурну та політичну реальність. І тут виявилось, що мусульмани як громада не здатні зайняти гідну нішу, оскільки відстали в збагаченні, не мають в своєму середовищі європейськи освічених людей і взагалі живуть ідеалами минулого. У 1870-х рр., наприклад, мусульмани становили 22,4% населення, але серед студентів їх було 4%, а серед службовців-індійців – 12%.

Мусульманське «відродження» почалося в другій половині XIX ст. Засновник мусульманського культурного руху *Сайїд Ахмад-хан* (1817-1898 рр.) бачив шляхи відродження своєї громади в реформуванні ісламу, принципі свободи тлумачення Писання, відкиданні віджилих норм, дотриманні «духу часу». Він виступав спочатку за зближення мусульман та індусів і лише після виникнення *Індійського національного конгресу* (1885 г.), переконавшись, що Конгрес «глухий» до інтересів мусульман, прийшов до висновку про необхідність окремого мусульманського культурно-політичного руху і виступив із закликом до мусульман підтримувати британську владу.

У мусульманському русі, крім послідовників Сайїд Ахмад-хана, були й інші напрямки: радикальні, антианглійські, терористичні. Серед них треба згадати так зв. «індійських ваххабітів» і групу, що тяжіла до навчального закладу «Дар-уль-улум» в Деобанді.

Процес вироблення нової самосвідомості серед індусів почався набагато раніше, на початку XIX ст. У діяльності Рам Мохан Рая (1772-1833 рр.), Даянанди Сарасваті (1824-1883 рр.), Свами Вівекананди (1862-1902 рр.), інших проповідників поєднувалися просвітницькі та релігійно-реформаторські риси. Кожен з них пропонував свої форми поєднання європейських знань та індійської духовності і різні інтерпретації «істинного індуїзму». Виділимо лише те, що виявилось спільним для процесу, названого **«релігійною реформацією індуїзму»**.

Всі реформатори сходилися на тому, що всупереч сонму божеств, яким поклоняються індуси, насправді Бог єдиний, і індуїзм, по суті, – монотеїстична релігія. Всі вони заперечували значення храмового культу і необхідність посередника між віруючим і Богом у вигляді жерця (брахмана). Основними в релігії вважалися внутрішня духовність, самовдосконалення, дотримання моральних норм. Деякі обряди і звичаї, укорінені в середовищі індусів, такі як обряд саті (самоспалення вдів), вбивство новонароджених дівчаток, заборона вдовам виходити заміж вдруге, не мають релігійного обґрунтування і тому повинні бути заборонені. Вкрай важливим було те, що реформатори виступали проти кастової системи, намагаючись консолідувати всіх індусів у рамках зрозумілих догм.

Ці основні ідеї показують, по-перше, прагнення релігійних реформаторів «облагородити» індуїзм, очистивши його від рис, одіозних з точки зору людини XIX ст., і «ввести» його до світових релігій. По-друге, в цих положеннях відчувається, що точкою відліку для побудови «правильного індуїзму» служить християнство, зокрема протестантизм (звернення до Писання, заперечення обрядовості, вимога «дешевої церкви» тощо). Іншими словами, спостерігаються західні витоки інтелектуального процесу, який почався в індуїзмі.

Завдяки цій діяльності виник *«неоіндуїзм»*, або реформований індуїзм, цілком здатний бути духовною основою людини тодішнього менталітету – бізнесмена, інженера, робітника. Причому цей індуїзм не відколовся від традиційного, середньовічного за всіма параметрами, подібно до того, як в Західній Європі протестантизм відколовся від католицизму, а залишився «в лоні» індуського релігійного конгломерату і впливав на всіх індусів.

Реформація індуїзму відіграла подвійну роль. З одного боку, вона сприяла становленню національної самосвідомості, ідеологічно живила визвольний рух, забезпечивши йому релігійне обґрунтування (наприклад, у діяльності М.К. Ганді) або навіть надавши йому релігійної форми (в діяльності бенгальських і махараштранських терористів початку XX ст.). З іншого боку, вона протиставляла

конфесії одна одній, призводила, нерідко всупереч намірам проповідників, до підміни завдань боротьби з колоніалізмом завданнями *відстоювання інтересів одних громад всупереч інтересам інших (комуналізм)*.

Здавалося, поява в 1885 р. щорічного загальноіндійського форуму, який отримав назву *Індійський національний конгрес (ІНК)* зможе подолати цей негативний процес. Конгрес ініціювався як світська організація, що виражала громадську думку Індії в цілому, відкрита для всіх, незалежно від релігійної і національної приналежності. До 1908 р. Головами Конгресу обиралися англійці (Джордж Юл, сер Вільям Веддерберн), парси (Дадабхаї Наороджі, Феровшах Мехта), мусульмани (Бадруддін Тьябджі, Рахіматулла М. Сайяні). Але реально керували Конгресом бенгальські і махараштранські брахмани. Це відштовхувало від Конгресу не тільки мусульман, але і представників нижчих каст, а також лідерів дравідійських народів Півдня Індії.

Наприкінці XIX ст. почали виникати *індуські шовіністичні організації*. Тенденції, пунктиром намічені в діяльності релігійних реформаторів і просвітителів (особливий пієтет до індуської спадщини в культурі, перебільшення уявлення про його роль у світовій культурі), стали стрижнем поглядів групи інтелектуалів, які почали згуртовуватися навколо таких організацій, як «Хінду махамандал» (1900-1906 рр.), «Хінду сабха» (1909-1914 рр.), «Шрі Бхарат дхарма мандал» (з 1906 р.), «Хінду махасабха» (з 1915 р.). Усередині цього напрямку намітилися дві гілки: *революційна і політично поміркована (проанглійська)*. Другий напрямок витісняв перший. На початку XX ст. в середовищі екзальтованої релігійно мислячої молоді виникли перші терористичні організації «Анушілон шоміті» і «Абхінав Бхарат». Індуські революціонери починали як поборники єдності всіх індійців. У перших книгах Бхаї Пармананда (1876-1947) і В.Д. Саваркара, що вийшли, відповідно, в 1907 і 1909 рр., поняття «індус» інтерпретується як будь-який житель Індії і наголошується на необхідності спільних зусиль для перемоги над потужним ворогом – Британською імперією. У 1920-ті рр. вони, як і багато інших, перейшли на антимусульманські позиції; англійці здавалися їм «меншим злом».

Іслам також виступав ідеологічною основою революційних, терористичних організацій. Вони були розгромлені одночасно з індуськими, а їх учасники пройшли еволюцію, схожу на еволюцію індуських радикалів: одні приєдналися до Конгресу, склавши в ньому групу «мусульман-націоналістів», інші почали шукати своїх основних ворогів в індусах. Роль англійців у процесі поступового загострення відносин між індуськими і мусульманськими масами не слід переоцінювати. Але їх негативний вплив на цей процес не можна заперечувати. Справа навіть не в свідомій підступності колонізаторів, а в їх об'єктивному інтересі розширити свою соціальну базу в Індії. Ситуація складалася таким чином, що британська влада і мусульманські освічені кола виявлялися союзниками в умовах активізації націоналізму, який отримав індуїстське забарвлення. Деякі дії влади (заступництво мусульманським навчальним закладам, спеціальні зусилля із залучення мусульман до управлінського апарату) викликали невдоволення освічених індусів.

Показниками *промусульманської політики англійців* наприкінці XIX – на початку XX ст. стали *поділ Бенгалії (1905 р.) на «індуську» і «мусульманську» частини і створення Мусульманської ліги (1906 р.)* – партії, яка зайняла виразну вірнопідданську позицію і була створена, щоб «захищати і розвивати політичні права мусульман». Обурення, яке охопило індійську (індуську) громадськість з приводу поділу Бенгалії, завдало індо-мусульманським відносинам найбільш глибокої шкоди.

Справа в тому, що в Східній Бенгалії, де більшість населення, в тому числі переважна більшість селян-орендарів, складалася з мусульман, поміщиками (заміндарами) були майже виключно індуси. Вихідці із заміндарських родин становили основні кадри ІНК. У цих умовах боротьба проти поділу набувала відтінку боротьби за інтереси індуських землевласників проти мусульманських мас. Мусульмани усвідомили, що для ІНК інтереси заміндарів ближчі, ніж інтереси мусульман. Якщо англійці хотіли внести розкол у середовище борців за самоврядування (питання про незалежність тоді ще не стояло, термін «сварадж» розумівся як самоврядування в складі Британської імперії), то вони досягли успіху саме завдяки боротьбі проти цього поділу, що розгорнулася в Індії.

Основною причиною посилення **індуського та мусульманського комунізму** був загальний процес розвитку ідентичності, що охопив не тільки конфесійні та етнічні спільноти, але й касты. Почався процес «*Бенгальського відродження*» – національно-культурного протистояння південноіндійських (дравідійських) народів північноіндійським («арійським»), «антибрахманський рух», рух «недоторканих». У цьому контексті прагнення релігійних громад до об'єднання виглядає цілком логічним. Подібна ситуація вимагала від керівників національно-визвольного руху особливих зусиль для збереження єдності цього руху, підвищеної уваги до інтересів релігійних громад. Однак лідери не усвідомлювали небезпеки. Індійський національний конгрес, проголошуючи, що він – організація суто світська і відкрита для представників усіх громад, не цурався індуських релігійних символів, не досить рішуче протиставляв себе «Хінду махасабха».

Особливо негативну роль у руйнуванні єдності національного руху відіграли *Бал Гангадхар Тілак* (1856-1920 рр.) і його прихильники, які склали в Конгресі фракцію так званих «екстремістів». Керуючись благою ідеєю – надати руху за самоврядування масового характеру, Тілак став влаштовувати масові заходи на честь бога Ганеші, а також на честь Шиваджі, який боровся в XVII ст. за незалежність народу маратхів проти Могольської імперії. Свята викликали зростання релігійних шовіністичних почуттів у індусів і негативну реакцію мусульман. Кульмінацією «патріотичних» акцій Тілака стала грандіозна індусько-мусульманська різанина в Бомбеї в 1893 р.

Якщо англійці і проводили *політику «розділяй і володарюй»* наприкінці XIX – на початку XX ст., то всі плоди цієї політики були знищені після 1911 р., коли колонізатори відновили Бенгалію в національних (мовних) кордонах. Це можна було розглядати як перемогу ІНК і національно-визвольного руху. Але мусульмани сприйняли таке рішення як підступну зраду їх справи з боку колонізаторів.

Ще більш негативне враження на мусульман продукувала політика Англії на Сході, в цілому недружня щодо мусульманських країн. Апогеєм цього розвитку подій стала *Перша світова війна*, коли Англія воювала з Османською імперією, тобто з султаном, який був *халіфом* для всіх правовірних. Мусульмани знову стали найбільш непримиренними ворогами Британської імперії. Процесу зближення ІНК і Мусульманської ліги сприяв *Мухаммад Алі Джинна* (1876-1948 рр.), видатний конгресист, «посланець індусько-мусульманської єдності».

Після Першої світової війни в Індії розгорнувся масовий рух проти колоніального режиму під керівництвом *М.К. Ганді*, до якого як складова частина увійшов і мусульманський *рух халіфатистів* – тих, хто протестував проти повалення турецького султана і позбавлення його титулу халіфа. Здавалося, що єдність індусів і мусульман у боротьбі індійських народів проти колонізаторів забезпечена. Однак

ідеологія і тактика М.К. Ганді були проникнуті індуїстськими ідеями, а халіфатистський рух, який закликав до об'єднання на релігійній основі, вилився в зіткнення з індусами і кровопролитну різанину. Події привели до активізації радикалів коммуналістських організацій – індуських, і мусульманських.

М.А. Джинна почав дистанціюватися від Конгресу відразу ж після того, як останній прийняв гандизм як ідеологію і тактику. Джинна побачив у гандизмі, по-перше, змішування політики та релігії (сам він не був релігійно мислячою людиною), по-друге, індуїзацію руху, що могла привести до усунення мусульман на другорядні ролі. По-третє, Джинна був проти залучення до руху народних мас, будучи лібералом і конституціоналістом.

З середини 1920-х рр. активізується діяльність коммуналістських індуських і мусульманських громад та організацій. У 1925 р. з'явилася організація, яка відіграла роль ядра всього руху індуського коммуналізму. Виходець з ортодоксальної родини маратхських брахманів *Кешав Балірам Хедгевар* (1889-1940 рр.) створив «*Раїштрія сваямсевак сангх*» (РСС – «Союз добровільних служителів нації»). Він був побудований на принципах жорсткої дисципліни, безумовного підпорядкування керівникові. Завданням Союзу стало виховання громадян, перш за все, молоді, в дусі величчя індуської культури і ненависті до її супротивників. Спочатку РСС залишався нечисленною маргіальною організацією, але після досягнення незалежності Індії його лави почали швидко зростати, і Союз почав претендувати на роль духовного керівника всіх індусів.

Тоді ж, у середині 1920-х рр., «*Хінду махасабха*» висуває гасло *сангатхан* («згуртування»), що означало більш тісну співпрацю індусів всіх каст, включаючи недоторканих, і оголошує кампанію *шуддхі* («очищення») – навернення мусульман і індійських християн в індуїзм. На думку лідерів «*Хінду махасабха*», більшість індійських мусульман і християн – це колишні індуси, і їх слід «повернути» в лоно рідної релігії. Мусульманські організації зі свого боку починають вести активну прозелітичну діяльність під гаслом *танзім-ва-таблїх*.

З'являється ідея про «дві нації» в Індії – індуську і мусульманську. Найбільш яскравим пропагандистом **теорії «двох націй»** став *М.А. Джинна*. Вона служила йому обґрунтуванням боротьби за розчленування Індії і створення держави мусульман – Пакистану. Індуські політики незабаром зрозуміли, що теорія «двох націй» працює проти них і почали стверджувати зворотнє: в Індії є лише одна нація – індуська, а неіндуси – це прийшли, загарбники, небажані гості. *Б. Пармананд*, будучи керівником «*Хінду махасабха*» в 1933-1937 рр., висунув гасло, що стало ключовим для його послідовників: «*Одна нація, одна релігія, одна мова і одна культура*».

З точки зору соціального реформаторства індуські діячі були радикальніші за конгресистів. Розуміючи, що «індуська Індія» можлива тільки в разі консолідації всіх індусів, вони заперечували кастову систему і найбільш послідовно боролися проти неї. Якщо ІНК, за наполяганням Ганді, ввів до свого статуту в 1921 р. лише вимогу боротися з недоторканістю, то в статуті «*Хінду махасабха*» було записано вимогу, досить революційну в тодішніх індійських умовах: той, хто перебував у цій організації, урочисто відмовлявся від своєї касты.

Прогресивні сторони паніндуської пропаганди і діяльності перекривалися, поглиналися їх негативними аспектами. Коли в 1937 р. *В.Д. Саваркару* була дозволена політична діяльність, він очолив «*Хінду махасабха*» і виступив з серією книг і статей, в яких обґрунтовував ідеологію *хіндутви* («індуськості») – інтегральної єдності політики, культури і релігії всього субконтиненту. Єдина справжня релігія –

індуїзм, який містить всю мудрість людства. Потрібно боротися за *Акханд Бхарат* («неподільну Індію») і встановлення в ній *Хінду раштра* («індуського правління»).

Подібна позиція не лише розколювала національно-визвольний рух і, як наслідок, загальмувала завоювання незалежності, але і призвела згодом до поділу країни і мільйонних жертв. Це один з яскравих прикладів того, що висунення гасла «єдина і неподільна» призводить до протилежного результату.

Після прийняття *Акту про управління Індією 1935 р.* і виборів у провінційні збори в 1937 р. ІНК отримав більшість майже у всіх провінціях і утворив в них свої уряди. В цей час були прийняті закони, які дозволяли проведення індуїстських свят із піснями і танцями поблизу мечетей; забій корів був прирівняний до кримінального злочину; мовою адміністрації стала *хінді*, вживання ж *урду* (мови північноіндійських мусульман) всіляко обмежувалося; в школах курс *хінді* став обов'язковим, а вивчення *урду* та арабської і перської літератури було скасоване; почастишали випадки дискримінації мусульман при прийомі на роботу. Почалися індусько-мусульманські зіткнення. Все це спонукало Мусульманську лігу в 1938 р. призначити Комітет з розслідування утисків мусульман у провінціях, контрольованих конгресистами. Таким чином, дворічний період «провінційної автономії» яскраво висвітлив як можливості Конгресу управляти країною, так і його нездатність встановити гармонійні відносини між громадами, що врешті-решт викликало радикалізацію сепаратистського руху індійських мусульман. *Б.Р. Амбедкар* мав рацію, коли заявляв: «Два роки і сім місяців правління Індійського національного конгресу абсолютно розчарували мусульман і перетворили їх на запеклих ворогів Конгресу».

Історія боротьби за Пакистан і історія самого Пакистану – яскрава ілюстрація того, що спроба поєднати мобілізацію мас на основі конфесійної єдності з ліберальними, демократичними гаслами і завданнями призводить до усунення демократії як цілі на другий план і перемоги клерикальної складової цієї неприродної єдності. Антизахідництво, як би воно не було обґрунтовано західними ідеями (на кшталт «істинної демократії»), призводить до віддалення від демократії, тієї чи іншої форми диктатури (духовенства або генералів). Пакистан став «ісламською» державою і пройшов через серію переворотів і військових диктатур.

3. Наростання індусько-мусульманських протиріч у період незалежності Індії. Кашмірська проблема.

Особливу увагу в контексті індо-мусульманських відносин післявоєнного періоду слід звернути на **Кашмірську проблему** та її вплив на ситуацію в Південній Азії і сучасні міжнародні відносини. Проаналізувати витоки проблеми, ситуацію, що склалася після поділу колоніальної Індії в 1947 р. на два домініони – Індійський Союз і Пакистан, та виникнення суперечки навколо статусу князівства Кашмір. Виділити причини, хід і наслідки індо-пакистанських (кашмірських) війн 1947 – 1948, 1965, 1971 рр. Проаналізувати політику владних структур Республіки Індія і Пакистану щодо «кашмірського питання». Порівняти природу та спрямованість *індуїстського та мусульманського комунізму*.

Відповісти на наступні запитання. Як вплинуло утворення в 1971 р. Ісламської Республіки Бангладеш на індо-мусульманські протиріччя в Індії? Чим було викликане загострення ситуації навколо Кашміру в середині 1980-х рр.? Чому активна фаза конфлікту не припиняється до сьогодення? Розповісти про

диверсійно-терористичні операції та зіткнення індійських і пакистанських військ на лінії контролю на початку XXI ст.

Проблема взаємовідносин двох основних громад Індії в період незалежності має два аспекти: відносини всередині країни і міжнародні відносини з сусіднім Пакистаном – *Каширське питання*. Оскільки дві сусідні держави знаходяться в стані конфронтації уже понад 60 років, а одна з них – «ісламська», то навіть лояльні громадяни Індійської республіки – мусульмани – опиняються, незалежно від своєї позиції або намірів, в очах населення агентами іноземної ворожої держави.

Індійська республіка з самого початку проголосила себе світською державою. Індуські шовіністи до 1947 р. не мали масової підтримки. Коли ж М.К. Ганді був убитий членом «Хінду махасабха», її вплив, здавалося, зійшов нанівець. «Хінду махасабха», «*Раіштрія сваямсевак сангх*» (РСС) і низка інших подібних організацій були заборонені, що було зустрінuto громадськістю з повним розумінням. Здавалося, індійці повністю вилікувалися від спокуси використовувати релігію як ідеологію.

За конституцією 1950 р., будь-яка дискримінація на основі раси, релігії, касти тощо заборонена. Коли *Пакистан був оголошений «ісламською» державою*, Індія ввела в офіційну назву своєї держави термін *secular* («світський»). Правлячі кола ретельно стежили за тим, щоб президентом країни обирався не лише індус, але і мусульманин, і сикх. Ця традиція підтримується досі: в липні 2002 р. на черговий 5-річний термін президентом країни був обраний мусульманин Абдул Калам, вчений-ракетник за підтримки як ІНК (І), так і правлячої в той час індуської партії БДП.

У країні домінувала *ідеологія Дж. Неру*, який вважав, що саме розвиток, індустріалізація, поширення освіти підірвуть позиції релігії. Розвиток науки і техніки сам по собі призведе до ослаблення комунізму, секуляризм стане нормою політичного життя суспільства. Навіть кривавий поділ країни в 1947 р. не підірвав цієї впевненості. Партія «*Бхаратія Джан сангх*», що виникла в 1951 р. як політичне крило РСС і займала протилежні позиції, мала настільки скромні успіхи в серії перших виборів, що впевненість ця перейшла в самовпевненість і збереглася навіть тоді, коли популярність цієї партії почала зростати.

Коммуналістські настрої в країні поступово зростали, це виявилось, зокрема, в тому, що секуляризм ІНК, починаючи, принаймні, з періоду його перебування в опозиції в 1977-1979 рр., став порожнім гаслом. Більш потрібними для партії ставали голоси громади більшості, і лідери ІНК все частіше стали використовувати в передвиборчій боротьбі релігійні почуття виборців. Індіра Ганді демонстративно відвідувала храми та індуських святих (*садху*), державні кошти все більше витрачалися на будівництво і реставрацію релігійних, саме індуських, установ, культурні товариства, що ставили собі за мету звеличення всього індуського, стали отримувати державні субсидії. Слід згадати і про освячення нових будівництв брахманами за ведичним обрядом. Це сприймалося як ігнорування на офіційному рівні неіндуських верств населення. Можливо, все це давало ІНК якісь відсотки на виборах. Але, в кінцевому рахунку, заохочення індуїзму працювало проти ІНК, оскільки від гасла секуляризму він все ж не міг відмовитися, і за ним закріпилася стійка репутація «захисника мусульман». Всі політичні дивіденди від поступок у релігійній політиці отримували *коммуналісти*.

У перші десятиліття своєї влади ІНК дійсно мав одну зі своїх опор у голосах мусульманської громади. Це давало індуським коммуналістам привід звинувачувати ІНК в антиіндуській спрямованості, писати про те, що «індуїзм знаходиться під

загрозою», йде «цькування» індусів. Становище змінилося з часів «надзвичайного стану» 1975-1977 рр., коли практика насильницької стерилізації та ліквідації трущоб у містах вдарила по мусульманах і відштовхнула їх від І. Ганді. Надалі відносини мусульман і Конгресу зазнавали змін, але перші вже ніколи не надавали ІНК повної підтримки.

Ерозія конгресистського секуляризму виявлялася і в тому, що він, по суті, відмовився від дотримання законодавства, що захищає цю ідеологію. В Індії діє Закон про запобігання протизаконній діяльності (Unlawful Activities (Prevention) Act, 1967), що забороняє будь-яку діяльність, спрямовану на розпалювання почуття ненависті на основі релігії, раси, каста або громади. Висловлювання лідерів БДП і РСС, не говорячи вже про їхні дії, нерідко могли б переслідуватися за цим законом. Але до них він не застосовувався. На практиці він діяв тільки щодо сепаратистів.

Індійська індуська інтелігенція, що колись перебувала під впливом ідей секуляризму, все більше від них відходить, переймається почуттями індуської переваги, пропагує відповідні ідеї в літературних, історичних та ін. творах. Були втрачені всі можливості протистояння пропаганді індуської винятковості і зарозумілому відношенню до неіндусів. В умовах, коли всі партії не гребують використовувати ідеї «величі» або «захисту» тієї чи іншої громади, в кінцевому підсумку отримують перевагу ті сили, які відстоюють ці ідеї найбільш рішуче і послідовно.

«Хінду махасабха» і РСС були легалізовані вже в 1949 р. «Хінду махасабха» спробувала звільнитися від одіозного образу, прийнявши програму з вимогою побудови «індуського соціалізму». Але її авторитет продовжував падати, і після смерті Саваркара вона припинила існування. Її місце зайняла партія «*Бхаратія Джан сангх*» (БДС).

Спочатку вимоги возз'єднання Індії і Пакистану, відтворення «єдиної і неподільної» Індії, що доходили в промовах до вимоги «знищити Пакистан», були головними у програмі нової партії. Як свого часу «Хінду махасабха», БДС намагалася презентувати себе некоммуналістською партією. Уже в програмі 1962 р. немає слів «індус» та «захист прав індусів». Замість цього партія гарантує «повну свободу віри і віросповідання для всіх», зобов'язується боротися «проти коммуналізму, кастеїзму, лінгвізму і регіоналізму». У 1965 р. новим гаслом БДС став «*інтегральний гуманізм*», який розумівся як поєднання індивідуального і корпоративного, використання як індуських, так і західних ідеалів.

Особливо яскраві коммуналістські висловлювання належать *М.С. Голвалкару* (1906-1973 рр.), лідеру РСС з 1940 р. до своєї смерті. Він вважав індійських мусульман і християн «ворогами, загарбниками і злодіями, які повинні бути винищені або асимільовані шляхом повного прийняття ними індуської релігії і культури». Що ж стосується індусів, то вони – не тільки автохтонні жителі Індії, але і взагалі перші люди на Землі, «народ, який не має початку». «Ми, індуси, не прийшли в цю країну звідкись, але завжди були дітьми цієї землі. Тут ми створили наші, ні з чим не зрівнянні Веди, розробили нашу філософію Абсолюту, що є найвищим досягненням людського розуму, створили нашу науку, мистецтво і ремесла. Тут ми досягли найбільшого прогресу в розвитку сільського господарства, промислах і торгівлі, що стали основою нашого процвітання і благоденства, створили культуру, яка зробила кожного індивіда втіленням гуманності, істини і великодушності».

Була створена мережа індуських шовіністичних організацій, т. зв. «*Сім'я РСС*» (*Сангх парівар*). Ядром конгломерату подібних організацій служить сам РСС. Він

налічує 4 млн. осіб, має близько 38 тис. місцевих осередків, що діють майже у всіх регіонах країни. Молодь залучається у воєнізовані табори, де проводяться політзаняття і військово-фізкультурні заходи. «Сім'ю» складають близько 50-ти «крил». Серед них профспілкове об'єднання «*Бхаратія маздур сангх*» (з 1955 р., більше 3 млн. осіб., найбільша профспілка Індії); селянська організація «*Бхаратія кісан сангх*»; жіноча організація «*Раїштра севіка саміті*». «*Шрі відья нікетан*» надає допомогу родинам незаможних; «*Сева бхараті*» працює серед жителів міських трущоб; «*Бхаратія даліт морча*» займається проблемами «недоторканих» і намагається послабити самостійний рух найбільш пригноблених мас; «*Ванавасі кальян кендра*» працює заради племен (малих народностей), намагаючись припинити їх навернення у християнство.

Особливе місце серед «крил» займає «*Вішва хінду паришад*» (ВХП, «Всесвітня рада індусів»), створена в 1966 р. Основна її мета – організаційно і теологічно об'єднати культу, що становлять конгломерат, названий індуїзмом, і залучити в створювану «церкву» індусів, які живуть в інших країнах. Лідери ВХП хочуть перетворити індуїзм в одну із світових релігій, яка в майбутньому витіснить всі інші і стане вселенською. Наступальна ідеологія неминує викликає прагнення до пошуку ворогів. Ворогами вважаються мусульмани і християни, перш за все, індійські мусульмани та індійські християни.

У БДП співіснують різні напрямки, представлені різними діячами. Політичний лідер партії *Атал Біхарі Ваджапай*, прем'єр-міністр в 1998-2004 рр., найбільш помірний в її керівництві. *Лал Крішна Адвані* кілька разів обирався головою партії, зазвичай виступає більш радикально: в його промовах індуські шовіністичні гасла повторюються постійно.

Коли стало ясно, що ІНК, по суті, забув заповіді М.К. Ганді, БДС і РСС почали використовувати авторитет гандизму в своїх інтересах. Партія оголосила про побудову «гандистського соціалізму», в офісах партії почали з'являтися портрети Махатми, в партійних газетах стали друкуватися розлогі статті, в яких з нього робили предтечу сучасного коммуналізму. З більшою підставою, але не менш підступно, індуські коммуналісти «присвоїли» такі великі імена, як Вівекананда, Тілак. Все те, що в їхній діяльності і творах можна вважати прогресивним, замовчується, а думки, співзвучні паніндуській пропаганді, тиражуються.

Одним з постійних гасел БДС / БДП залишається вимога «величі» Індії, яка інтерпретується як військова перевага над сусідами. Заходи уряду ІНК, спрямовані на збільшення військових витрат, ніколи не викликали критики з боку БДП, тому ядерні випробування, проведені в 1998 р., цілком відповідали ідеології партії.

Партія відродила гасло **хіндутви**, висунуте свого часу Саваркарком. Конкретний зміст цієї ідеології досить невизначений, лідери дають їй різне тлумачення. Так, Адвані в одних своїх промовах заявляє, що хіндутва та індуїзм – синоніми, а в інших роз'яснює, що індуїзм – це і є справжній секуляризм, а хіндутва прирівнюється до «індійського» націоналізму.

В Індії діють також різноманітні мусульманські організації, які відіграють різну роль. Деякі з них після поділу в 1947 р. перенесли свою діяльність в Пакистан («Джамаат-улама-і-іслам»). Інші залишилися в Індії («Джамаат-уль-улама-і-Хінд»). Партія «*Джамаат-і-ісламі*», заснована в 1941 р. ісламістом Мавланом Абу Алою Маудуді, розділилася на пакистанську та індійську частини. На відміну від пакистанської, індійська «Джамаат-і-ісламі», як і «Джамаат-уль-улама-і-Хінд»,

підтримувала політику секуляризму Дж. Неру, вважаючи, що вона найкращим чином забезпечує розвиток мусульманської культури і політичні права мусульман.

В останні десятиліття надходження коштів із Саудівської Аравії та відповідна пропаганда сприяли поширенню в Індії ваххабітських течій, що призвело до виникнення низки радикально-фундаменталістських організацій. Індійські офіційні і наукові кола приписують велику роль в активізації таких організацій пакистанській розвідці. Вважається також, що певну надихаючу роль відіграла підтримка з боку США ідеї джихаду проти радянських військ в Афганістані.

Нові організації носять войовничий характер, їм приписуються акти *ісламістського тероризму*, що здійснюються в Індії. Це «Джамаат-е-ахль-е-Хадіс», «Таблігхі джамаат», «Марказ Дава-уль-Іршад», «Харкат-уль-Ансар». Їхня діяльність законспірована. Індійські спецслужби стверджують, що ці організації, базуючись на території Бангладешу і Непалу, створили по всій Індії терористичну мережу.

Мусульманський комуналізм має об'єктивні причини. Мусульмани в Індії все більше перетворюються в населення другого сорту. Все, що було зроблено для підвищення освітнього і матеріального рівня мусульманського населення в колоніальний період, дісталось «у спадок» Пакистану. Туди переїхали найбільш успішні бізнесмени, чиновники, офіцери, інтелектуали. У Республіці Індія залишилися найбільш бідні і найменш освічені верстви мусульман. Відсоток грамотних серед них нижчий, ніж серед індусів. Серед випускників вишів їх тільки 2,3%, серед службовців – 2-3%. Їх зовсім немає серед керівного складу армії і поліції. У Нижній палаті Парламенту всього 28 депутатів-мусульман. Тим часом, мусульмани в Індії – це, перш за все, міське населення (20% в містах). Мусульманський націоналізм в Індії, поділяючи почуття тривоги і невпевненості серед членів своєї громади, викликане розгулом індуських комуналістських організацій, вносить свою «частку» в загострення внутрішньополітичного становища в країні.

4. Сучасний стан конфлікту.

З 1990 р. почалося нове загострення «мусульманського питання», пов'язане з боротьбою БДП за владу, викликане усвідомленням того, що шанси на об'єднання індусів почали зменшуватися. Мішенню для пробудження масового протесту було обрано мечеть, побудовану в 1528 р. на місці зруйнованого індуського храму, спорудженого, за легендою, на місці народження Рами, бога і епічного героя. У 1934 р. частина мечеті була зруйнована індусами. Вона була відновлена владою, але мусульмани покинули ці місця, і в мечеті з тих пір не було служби. У 1949 р. невідомі проникли в мечеть і встановили в ній статуї Рами і його дружини Сіти. На вимогу Дж. Неру міністр внутрішніх справ В. Патель наказав винести статуї з мечеті, а вхід в будівлю був забитий. У 1985 р. «Вішва хінду паришад» почала вимагати передачі всього комплексу індусам, з тим, щоб побудувати на місці мечеті храм Рами. Уряд не реагував. У 1989 р. мечеть знову почала функціонувати, а храм вирішено було побудувати в 58,5 м від «святого місця». Педальовання цього питання зробило партію БДП більш популярною, і на виборах 1989 р. вона отримала 11,4% голосів і 89 місць в парламенті (замість 2, які вона мала раніше).

У цих умовах і відбулася дуже вдала провокація, ініційована Адвані. Він організував масові марші до «місця народження Рами», причому сам їхав на колісниці, виготовленій за зразком тієї, на якій їздив Рама. Влада була в нерішучості і дозволила демонстрантам пройти по всій Індії з гаслами «Коли індуси піднімаються,

мулли втікають з країни», «Мусульманам два шляхи – в Пакистан або на цвинтар». Натовп, що прибув до мечеті, двічі атакував її 30 жовтня і 2 листопада 1990 р. Вона була відбита поліцейськими, причому загинуло від 30 до 50 нападників-індусів. Уряд заборонив РСС, ВХП і ще низку організацій, у тому числі мусульманських. Ашок Сінгхал, голова ВХП, Л.К. Адвані були заарештовані.

Проте рішучості уряду не вистачило. Почалися заворушення по всій Індії. Уряд пішов у відставку. Відсутність у індійських демократів політичної волі припинити шовіністичну пропаганду в 1990-1991 рр. стала особливо помітна. Новий прем'єр-міністр Чандра Шекхар звинуватив «пакистанських агентів» у всіх подіях, коли за два місяці загинуло більше 400 осіб і понад 1500 осіб було поранено. В результаті 6 грудня 1992 р. мечеть все ж була зруйнована при потуранні поліції. «Наполеглива праця» не обійшлася без жертв: із числа руйнівників 4 особи загинули та бл. 600 було поранено осколками каменів. Безкарність вдихнула у войовничий індуський комунізм нові сили. Події 1990-1992 рр. оголили слабкість індійської державності і розчистили шлях до влади силам, які впродовж 50-ти років незалежності вважалися реакційними і не мали перспектив у демократичній країні.

У відповідь на руйнування мечеті почалися зіткнення і погроми мусульман у багатьох містах. Особливо масовими були вбивства в Бомбеї. Всього наприкінці 1992 і початку 1993 рр. загинуло 2000 осіб. У березні 1993 р. серія вибухів, організованих мусульманськими терористичними групами, прогрімала в Бомбеї (Мумбаї), забравши велику кількість жертв. У 1996-1997 рр. мусульмани влаштували по всій Індії близько сотні вибухів. Нерішучість і безсилля виконавчої влади стали абсолютно очевидними. Почалася чехарда виборів і зміни урядів (1996, 1998, 1999 рр.). З кожними виборами БДП збільшувала своє представництво в парламенті і, нарешті, утворила в блоці з 22 іншими партіями стабільний уряд.

Прийшовши до влади, БДП постаралася забути про деякі зі своїх передвиборних гасел і вести більш відповідальну політику, ніж та, яка проголошувалася в передвиборних програмах. Уряд заявляв, що прагне до «цивілізованого, гуманного та справедливого соціального порядку без дискримінації за ознакою касты, релігії, класу, кольору шкіри або статі». Але «сім'я РСС» висловлює з цього приводу невдоволення. Один із лідерів ВХП Правіма Тагадія заявив: «Ми не дозволимо БДП відійти від ідеології хіндутви».

Напруга продовжувала зростати. 27 лютого 2002 р. преса повідомила, що на станції Годхра (Гуджарат) мусульмани напали на поїзд, що віз прочан, які поверталися з поїздки в Айодхью на «поклоніння Рамі». Згоріли три вагони разом з 52 паломниками. Громадський «Трибунал стурбованих громадян» на чолі з суддею Верховного суду Б. Крішна Айєром провів розслідування і відкинув версію нападу і підпалу. Він встановив, що пожежа почалася всередині одного з вагонів, що і призвело до загибелі людей, і назвав весь інцидент «цинічною політичною грою». Поки головний міністр штату постарався розпалити пристрасті, наказавши везти трупи на відкритих вантажівках через весь штат у велике місто Ахмадабад, почалися погроми, в ході яких загинуло близько 1000 осіб, зруйновано 1100 заїжджих дворів, що належали мусульманам, і 15000 майстерень, спалено 5000 автомобілів. У вересні 2002 р. мусульмани напали на храм в Гандінагарі, головному місті штату Гуджарат. Індуські організації закликали до загальнонаціонального страйку. У штат знову були введені війська. У Гуджараті і в Бомбеї всюди розвішані гасла: «Не купуй у мусульманина!», «Не бери на роботу мусульманина!»

Неоіндуїзм на сьогоднішній день прагне стати «світовою релігією». В цьому немає нічого реакційного, це нормальний процес релігійного розвитку. Однак він стає при цьому ідеологією, знярядям політичної боротьби і може відіграти руйнівну роль у поліконфесійній країні.

Висновки. Основними каталізаторами етноконфесійних конфліктів у країнах Південної Азії (Індія, Пакистан) є протиріччя всередині правлячих еліт, їх неспроможність подолати затяжні соціально-економічні і політичні проблеми в суспільстві. З'ясувати позиції Індії та Пакистану, можливість міжнародного посередництва та перспективи вирішення *Кашмірського питання* на сучасному етапі (у формі дискусії). Проаналізувати Міжнародну антитерористичну кампанію 2001 р. та її вплив на становище в Кашмірі. З'ясувати перспективи вирішення Кашмірського питання, позиції Індії та Пакистану і можливість міжнародного посередництва.

У підсумку лекційного заняття провести дискусію з проблем урегулювання конфліктів в регіоні Південної Азії, адекватності реагування на них владних структур і необхідності залучення міжнародних організацій із використанням миротворчих сил.

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ І МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НИХ

Теми семінарських занять

№ п/п	Назва теми	Години
1.	Коран як історико-культурна пам'ятка Сходу і смисловий центр арабо-мусульманської культури	2
2.	Ісламський радикалізм і його ідеологічне підґрунтя	2
3.	Іслам на межі ХХ – ХХІ століть: криза парадигми модерну та «ісламське відродження». Іслам і глобальний міжцивілізаційний діалог	2
4.	Особливості сучасних конфліктів і роль етнічного фактору. Сучасний стан етноконфесійних проблем у країнах мусульманського Сходу.	2
5.	Етноконфесійні проблеми Афганістану в ХХ – на початку ХХІ ст.	2
6.	Етноконфесійні проблеми Ірану в ХХ – на початку ХХІ ст.	2
7.	Проблеми і перспективи врегулювання етноконфесійних конфліктів	2
	Разом	14

Заняття 1. Коран як історико-культурна пам'ятка Сходу і смисловий центр арабо-мусульманської культури

Питання до семінарського заняття

1. Коран як смисловий центр арабо-мусульманської культури.
2. Хронологія, структура та особливості поетики Корану. Аллах як надбіологічна і надсоціальна субстанція.

3. Світоустрій і походження людини в Корані.
4. Мухаммад-законодавець та Мухаммад-філософ.
5. Доля Корану в історії ісламського світу.

Методичні вказівки

1. Давньосхідні, біблійні, античні та арабійські «культурні сліди» в Корані. Коран як смисловий центр арабо-мусульманської культури. Коран як релігійний текст. Коран як художній текст. Коран як магічний текст. Коран як пророчий текст. Коран як результат індивідуального історичного та містичного досвіду однієї особистості. Ставлення до Мухаммада і Корану в середньовічній європейській традиції до XVI ст. Коран в європейській і російській арабістиці XVII – XX ст. Переклади Корану на російську мову (Богуславський, Саблуков, Крачковський, Шумовський). Вплив Корану на російську духовну культуру (Пушкін, Соловйов, Бунін, Гумільов, Бродський).

2. Мекканські та медінські сури, порядок наступності сур від довгих до коротких і особлива роль символу віри в композиції Корану. Мекканські сури як містико-профетичні. Медінські сури як законотворчі та державорозбудовні. Образ Мухаммада в Корані: великий Пророк, засновник нової держави, мудрий суддя. Коран як внутрішній діалог між Творцем і Пророком, який транслюється у зовнішній світ. Коран як зовнішній діалог між Пророком і невіруючими, що відображає подвійну місію Пророка – попередження і благовіщення. Основні структурні одиниці Корану – аят і сура, їхня символіка. Історичний смисл зачину до сур і розкриття основних характеристик Бога в цьому зачині. Історико-граматичне походження слова *allahu* < *al-ilahu* «найсильніший». Аллах як верховне божество мекканського язичницького пантеону. Становлення Аллаха в якості Єдиного Бога в тексті Корану. Статус Аллаха в сурі 112 – «єдиний, дійсний, ненароджений і ненароджуючий, нікому не рівний». Походження прекрасних імен Аллаха в Корані у більш пізній традиції. Аллах як надбіологічна і надсоціальна субстанція, Аллах як вічно потенційне і вічно актуальне, Аллах як першопричина будь-якої дії і слова.

Коранічна догматика: п'ятикратна молитва, милостиня, хадж, піст у місяць рамадан, свідоцтво про вічне буття Аллаха та пророчу місію Мухаммада.

3. Небо, зірки, знаки зодіаку, землі, світ рослин і тварин. Ангели, джинни і люди. Відпадиння Ібліса. Створення людини зі згустку крові. Створення людини з глини. Роль людини в світі.

Потоп і пророки минулого в Корані. Порівняння коранічної версії потопу з Торою. Нух і його син: діалог віри і невір'я. «Друг Аллаха» Ібрахім. Чарівник і віровчитель Муса. «Слово від Аллаха» Іса. Арабійські пророки – Худ, Саліх, Шуайб. Мухаммад як «печать пророків».

Страшний суд і «майбутнє життя» людства в Корані. Плотське воскресіння мертвих і картина останнього дня. Зважування вчинків. Вогонь гієнни і райські сади. Матеріально-предметний акцент уявлень про «майбутнє життя», відсутність обіцянок духовного блаженства.

Особливості логіки Корану. Способи аргументації основних догматичних положень. Їхня залежність від емоційного настрою та інтелектуального рівня аудиторії Мухаммада. Звернення до конкретних ворогів Пророка і віри. Звернення до масового слухача.

4. Мухаммад-законодавець. Переваги ісламського відкриття над общинно-родовим звичаєвим правом. Поняття «умма», його соціально-історичне і релігійне

наповнення. Заборона кровної помсти. Заборони на лихварство, азартні ігри, вино, свинину. Дозвіл на багатожонство, історичне коріння цього звичаю. Закони про майнові відносини і розподіл воєнної здобичі.

Мухаммад-філософ. Ставлення до минулого (поняття «невідання»). Поняття гріха в Корані. Праведний шлях і слизький шлях. Обумовлення і свобода волі: суперечність коранічних текстів. Ставлення до художньої творчості. Ставлення до магії і чаклунства. Уявлення про красу і прекрасне. Уявлення про війну згідно з пізньою доктриною священної війни з невірними. Ентузіазм стремління до тілесного блаженства «майбутнього життя».

5. Поява «мусульманських наук», які виникли з тлумачення коранічних текстів. Коран у релігійній практиці: вивчення арабської мови і розвиток просвітництва на неарабському мусульманському Сході, передача біблійної та античної традицій через їхнє переломлення в Корані. Сури Корану як джерело *мусульманського права*. Коран у художній літературі: орнаментика, образи поезії, філософсько-риторичні побудови.

Джерела

1. Избранные высказывания и поступки пророка Мухаммада. 200 хадисов / Подборка и обраб. А.И. Рустамова. – К.: Ансар Фаундейшн, 2003.
2. Коран [пер. с коммент. И.Ю. Крачковского]. 2-е изд. – М.: Наука, 1990. – 635 с.
3. Коран [пер. с араб. Г.С.Саблукова]. – 3-е изд. – Казань: Центр. типография, 1907. – 1169 с.
4. Хрестоматия по исламу / Под ред. С.М. Прозорова. – М.: Наука, Изд. фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.

Література

1. Абдуллаева Ф.И. Персидская кораническая экзегетика: [Тексты, переводы, комментарии] / Ф.И. Абдуллаева. – С.-Пб., 2000. – 324 с.
2. Ахмедов А. Социальная доктрина ислама / А. Ахмедов. – М.: Политиздат, 1982. – 270 с.
3. Балог Г. Історія і культура ісламу: [Курс лекцій] / Балог Габор; під ред. Ф.Ю. Алваша. – К.: Фенікс, 2012. – 448 с.
4. Бартольд В.В. Сочинения. В 6-ти т. – Т.6. Работы по истории ислама и Арабского халифата / В.В. Бартольд / Отв. ред. И.Н. Ванников – М.: Главная редакция восточной литературы, 1966. – 454 с.
5. Беленькая М. Российско-саудовский форум «Ислам – религия мира» / М. Беленькая // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 10. – С. 46-47.
6. Большаков О.Г. История Халифата. В 2-х т. – Т.1. Ислам в Аравии. 570-633 / О.Г. Большаков. – М.: Восточная литература, 1989. – 312 с.
7. Большаков О.Г. Рождение ислама / О.Г. Большаков // Преподавание истории в школе. – 2001. – № 4. – С. 42-52.
8. Васильев Л.С. История религий Востока: [Учеб. пособ. для вузов.] – 4-е изд. – М.: ИТД «Гранд», 1998. – 349 с.
9. Винников И.Н. Легенда о призвании Мухаммеда в свете данных этнографии / И.Н. Винников // С.Ф.Ольденбургу к 50-летию научно-общественной деятельности. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934.
10. Грязневич П.А. Развитие исторического сознания арабов (VI-VIII вв.) / П.А. Грязневич // Очерки истории арабской культуры V – XV вв. – М., 1982.
11. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории) / Б.С. Ерасов. – М.: Наука, 1990. – 349 с.
12. Еремеев Д.Е. Ислам. Образ жизни и стиль мышления / Д.Е. Еремеев. – М.: Наука, 1990. – 375 с.
13. Журавский А.В. Ислам: Философский энциклопедический словарь / А.В. Журавский. – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 424 с.

14. Журавский А.В. Христианство и ислам. Социокультурные проблемы диалога / А.В. Журавский. – М.: Наука – Главная редакция восточной литературы, 1990. – 123 с.
15. Ибн ал-Араби. Мекканские откровения; [пер. с араб. А.Д. Кныша]. – С.-Пб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1995. – 288 с.
16. Иванов Н.А. Труды по истории исламского мира / Н.А. Иванов; сост. Н.М. Горбунова; Ин-т востоковедения РАН. – М.: Восточная литература, 2008. – 501 с.
17. Ислам в истории народов Востока. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1981. – 345 с.
18. Ислам и общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1993. – № 12. – С. 4-11.
19. Ислам и социальные структуры стран Ближнего и Среднего Востока. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 302 с.
20. Ислам. Краткий справочник: [Справочник]. – М.: Наука, 1985. – 178 с.
21. Ислам: религия, общество, государство: [Сб. статей] / Отв. ред. П.А. Грязневич и С.М. Прозоров. – М.: Наука, 1984. – 222 с.
22. Ислам: энциклопедический словарь. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. – 315 с.
23. Кардави Ю. Разрешенное и запретное в исламе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru>.
24. Керимов Г.М. Шариат: Закон жизни мусульман / Г.М. Керимов. – М.: ДИЛЯ, 2009. – 512 с.
25. Кин М. Религии мира / М. Кин. – Харьков, 2004. – 238 с.
26. Крымский А.Е. История мусульманства: В 3-х ч. / А.Е. Крымский. – М.: Типография В. Гатцук, 1903, 1904.
27. Кухарева Е. Нравственно-этическая основа диалога культур / Е. Кухарева // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 7. – С. 63-66.
28. Кучер О.Н. Ислам / О.Н. Кучер, О.П. Семотюк. – Ростов н/Д: Феникс – Харьков: Торсинг, 2004. – 285 с.
29. Кязимов А.П. О переводах Корана / А.П. Кязимов // Вопросы истории. – 2003. – № 1. – С. 139-144.
30. Микульский Д.В. Социальное учение исламского возрождения / Д.В. Микульский. – М.: Наука, 1992. – 266 с.
31. Панова В.Ф. Жизнь Мухаммеда: О пророке Мухаммеде, основателе исламской религии / В.Ф. Панова, Ю.Б. Вахтин. – М.: Политиздат, 1991. – 493 с.
32. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв.: [Курс лекций] / Под ред. В.И. Беляева. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во СПб университета, 2007. – 428 с.
33. Пиотровский М.Б. Ислам – вера и образ жизни / М.Б. Пиотровский // Преподавание истории в школе. – 1996. – № 2. – С. 2-14.
34. Пиотровский М.Б. Коранические сказания / М.Б. Пиотровский. – М.: Наука, 1991. – 224 с.
35. Проблемы арабской культуры. Памяти академика И.Ю. Крачковского. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. – 386 с.
36. Религии мира. Энциклопедия для детей. – Т. 6. – Ч.1. – М.: Аванта+, 1997. – 704 с.; Ч.2. – М.: Аванта+, 1998. – 654 с.
37. Родионов М.А. Ислам классический / М.А. Родионов. – СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское Востоковедение», 2004. – 224 с.
38. Степанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии и политике. XIX – XX вв. / М.Т. Степанянц – М.: Наука, 1982. – 248 с.
39. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма / М.Т. Степанянц. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. – 192 с.
40. Сурдель Д. Цивилизация классического ислама / Д. Сурдель, Ж. Сурдель; [пер. с фр. В. Бабинцева]. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 544 с.

41. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 326 с.
42. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Л.Р. Сюкияйнен. – М.: Наука, 1986. – 234 с.
43. Тарик Али. Столкновение цивилизаций: крестовые походы, джихад и современность / Али Тарик; [пер. с англ. А.В. Старосты]. – М.: Владос, 2006. – 528 с.
44. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750-1517 гг.) / И.М. Фильштинский. – М.: Изд. дом «Муравей-Гайд», 1999. – 352 с.
45. Фильштинский И.М. История арабской литературы / И.М. Фильштинский. – Т. 1. – М.: Наука, 1980. – 671 с.
46. Ямпольская Л.Н. Концепция джихада в исламской традиции / Л.Н. Ямпольская // Псковский военно-исторический вестник. – Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. – Вып. 1. – С. 183-188.

Заняття 2. Ісламський радикалізм і його ідеологічне підґрунтя

Питання до семінарського заняття

1. Традиціоналізм і модернізм в ісламі. Ісламський фундаменталізм як антимодерністська релігійно-політична течія.
2. Мусульманські реформатори та їхні релігійно-політичні концепції.
3. Активізація фундаменталістських рухів в ісламі у 80-х рр. ХХ ст. – 10-х рр. ХХІ ст. Ісламістські організації в країнах мусульманського Сходу та за його межами. Форми і методи боротьби з ісламським фундаменталізмом.
4. Іслам: спосіб життя і стиль мислення чи ідеологічна конструкція? (дискусія).

Методичні вказівки

1. Роль ісламського фактору в сучасному світі. *Традиціоналізм і модернізм в ісламі. Ісламський фундаменталізм як антимодерністська релігійно-політична течія.* Формування і розвиток ідеологічних постулатів у ісламі. Специфіка ісламської релігійної системи – взаємопроникнення ісламу і політики.

2. Основні концепції ісламських реформаторів і модерністів. Ранній ісламський фундаменталізм і радикалізм середньовіччя: *Ахмад Ібн Ханбал (780-855 рр.)* (перший святий суннітського фундаменталізму), *Ібн Таймійя (1263-1328 рр.)* і *Мухаммад Ібн абд аль-Ваххаб (1703-1791 рр.)* як його представники.

Роль мусульманських реформаторів *Джамала ад-Діна аль-Афгані (1839-1897 рр.)*, *Мухаммада Абдо (1849-1905 рр.)*, *Абд ар-Рахмана аль-Кавакібі (1849-1902 рр.)* і *Рашида Ріда (1865-1935 рр.)* у становленні мусульманської фундаменталістської, радикалістської теорії. Пізній *ісламський радикалізм* і його представники – *Хасан аль-Банна (1906-1949 рр.)*, *Сайїд Кутб (1906-1966 рр.)* і *Абу Ала аль-Маудуді (1903-1979 рр.)*. Їхній внесок у ідеологічну спадщину ісламського радикалізму.

3. Бурхливий ріст фундаменталістських рухів в ісламі у 80-х рр. ХХ ст. Проповідь повернення суспільства до фундаментальних принципів ісламу, до звичаїв мусульманської громади часів Пророка Мухаммада.

Тероризм – соціально-політичне явище. Релігія – соціокультурна основа тероризму. Цивілізаційний вимір тероризму. С. Хантінгтон і теорія «зіткнення цивілізацій». Антагонізм між ісламською та західною (християнською) цивілізаціями.

Виникнення *екстремістських організацій*, які визнають терор як основний спосіб боротьби за свої ідеали: «ХАМАС» (Палестина), «Брати-мусульмани» (Сирія, Єгипет), «Хезболлах» (Лівія, Афганістан), «Талібан», «Аль-Кайда» (Афганістан), рух ваххабітів у Чечні та Дагестані.

Ідеологія радикальних екстремістів. Вчення *ваххабізму*. Ваххабітська концепція організації мусульманського суспільства та основи її релігійно-правової догматики.

Основні тенденції розширення *ісламістського тероризму*. Іран і міжнародний тероризм. Пакистанська підтримка азійського тероризму. Алжир: тероризм як форма громадянської війни. Судан – база з підготовки терористів. Ліванський, сирійський тероризм. Різноманітні прояви тероризму в Туреччині. *Усама бен Ладен* і міжнародний тероризм. Рух «Талібан». Ісламістський тероризм у Албанії, колишній Югославії. Форми і методи діяльності ісламістів. Глобалізація ісламістської боротьби. Ісламісти в США. «Аль-Кайда» і глобалізація дій тероризму. Події 11 вересня 2001 р. Військова операція США та сил НАТО «Нездоланна свобода» в Афганістані восени 2001 р. та її наслідки. Країни «осі зла» (Афганістан, Ірак, Лівія, Іран) та їхній виклик Західному світу. Ідея *«Ісламського інтернаціоналу»*.

Протиріччя мусульманського світу. Боротьба радикальних течій ісламського та неісламського світу. Проблема розв'язання «близькосхідного вузла» протиріч. Боротьба державних структур з ісламськими фундаменталістами (Алжир, Туніс, Єгипет, Ізраїль, Сирія, Росія). Форми і методи боротьби з ісламським фундаменталізмом. Антитерористична боротьба: міжнародні стандарти. *«Ісламська Держава Іраку і Леванту» (Ісламська Держава)*: регіональна чи світова загроза?

Різниця в економічному розвитку ісламських країн. Іслам на початку ХХІ ст.: протиріччя і проблеми. Іслам і Захід: *конфлікт інтересів чи діалог культур?*

Джерела

1. Абдалати Хамуда. Взгляд на ислам / Хаммуда Абдалати. – Новосибирск: Планета, 1995. – 265 с.
2. Абдуллахи Ахмед Ан-Наим. На пути к исламской реформации / Ахмед Ан-Наим Абдуллахи. – М.: Музей и общественный центр имени Андрея Сахарова, 1999. – 288 с.
3. Абу Мазен (Махмуд Аббас). Путь в Осло / Мазен Абу. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1996. – 306 с.
4. Аль-Маудуді Абу Ала. Ислам и Западная цивилизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.molites.narod.ru/islamrucom/islamzapad.htm>.
5. Аль-Маудуді Абу Ала. Принципи ісламу / Абу Ала аль-Маудуді. – Львів: Навчальна книга, 1995. – 231 с.
6. Гюлен М.Ф. Ислам о терроре и акциях террористов-смертников / Мухаммед Фетхуллах Гюлен / сост. Э. Чапан; пер. с тур. – М.: Новый Свет, 2005. – 176 с.
7. Документы Исламского движения сопротивления (ХАМАС) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mideastweb.org/hamas.htm>.
8. Ибн Таймийа. Путь суннизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gulamdag.livejournal.com>.
9. Зейналов М.М. Незабываемые встречи с Председателем Арафатом (Записки дипломата) / М.М. Зейналов. – М.: Реалии, 2002. – 181 с.
10. Каддафи М. Зеленая книга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kaddafi.ru>.
11. Кутб Саид. Вехи на пути [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tam.ru/jihad/vehinaputi.htm>.
12. Кутб Саид. Под сенью Корана / Саид Кутб. – М.: Ummah, 2003. – 544 с.

13. Нетаньяху Б. Как демократии могут бороться с терроризмом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russian.people.com.cn>.
14. От первого лица. Генеральный секретарь «Хезболлы» Хасан Насралла о текущем моменте и планах организации (интервью) // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 48-49.
15. Хатами М. Ислам, диалог и гражданское общество / Мухаммад Хатами. – М.: РОССПЭН, 2001. – 240 с.
16. Хрестоматия по исламу / Под ред. С.М. Прозорова. – М.: Наука, Изд. фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.

Література

1. Аналитические записки. Проблемы Ближнего Востока. – М.: ИБВ, 2004. – 115 с.
2. Аналитические записки: Израиль и арабо-израильский конфликт: [Сб. статей] / Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока. – М.: ИБВ, 2004. – 256 с.
3. Ансари Хамид. Имам Хомейни: Политическая борьба от рождения до кончины / Хамид Ансари. – М.: Восточная литература, 1999. – 332 с.
4. Арухов З.С. Ваххабизм и духовенство в политической структуре саудовского общества / З.С. Арухов. – Махачкала: Дагиздат, 2002. – 226 с.
5. Ахмедов В.М. Ливанская «Хезбола» как «центр силы» на Ближнем Востоке / В.М. Ахмедов // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [сб. статей]. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 225 с.
6. Бакланов А. Ближневосточный мирный процесс: как восстановить динамику? / А. Бакланов // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 6. – С. 32-42.
7. Бакланов А. Ближневосточный узел противоречий / А. Бакланов // Международная жизнь. – 2004. – № 4 -5. – С. 153-158.
8. Бакланов А.Г. Ближний Восток на рубеже XXI века: к созданию системы региональной безопасности / А. Бакланов. – М.: МГИМО, 2001. – 245 с.
9. Бакланов А.Г. Ближний Восток: «дорожная карта» региональной безопасности / А.Г. Бакланов. – М.: Ин-т Ближнего Востока, 2006. – 136 с.
10. Беленькая М. Арафат: лидер и его наследие / М. Беленькая // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 4. – С. 19-24.
11. Бибикина О. Ваххабизм или то, что под ним подразумевается / О. Бибикина // Россия и мусульманский мир. – 2000. – № 3. – С. 45-57.
12. Бодански Й. Галибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / Й. Бодански. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
13. Большой Ближний Восток: стимулы и предварительные итоги демократизации / В.А. Гусейнов; Ин-т стратегических оценок и анализа. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 256 с.
14. Вайс М. Исламское Государство / М. Вайс, Х. Хасан: [пер. с англ.]. – М.: Альпина нон-фикшн, 2016. – 346 с.
15. Горбунов А.С. К вопросу о классификации терроризма / А.С. Горбунов // Московский журнал международного права. – 1993. – № 1. – С. 53-58.
16. Грачев А.С. Политический терроризм: Корни проблемы / А.С. Грачев. – М.: Политиздат, 1985. – 285 с.
17. Гушер А. «Террористический интернационал» / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 7. – С. 2-6.
18. Гушер А. Что нового в арсенале террористов / А. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 4. – С. 3-10.
19. Гушер А.И. Проблема терроризма на рубеже третьего тысячелетия новой эры человечества / А.И. Гушер // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 6. – С. 57-60.
20. Дзадзиев А. «Нет» – ваххабизму! / А. Дзадзиев // Бюллетень сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов. – 1998. – № 22. – С. 72-87.

21. Дисло Л. Машина террора / Л. Дисло // Терроризм в современном капиталистическом обществе. – М., 1980. Вып. 1. – С. 226-229.
22. Добаев И. Неправительственные религиозно-политические организации исламского мира / И. Добаев // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 4. – С. 91-97.
23. Еспозіто Дж. Ісламська загроза: міф чи реальність? / Еспозіто Дж.; [пер. з англ. І.Саповського]. – Львів: Кальварія, 2004. – 336 с.
24. Игнатенко А.А. Халифы без халифата / А.А. Игнатенко. – М.: Политиздат, 1988. – 175 с.
25. Исламская интеллектуальная инициатива XX век / Под общ. ред. Г.Д. Джемалая; сост., коммент. А. Ежова. – М.: Изд. дом «УММАН», Изд-во «Социально-политическая мысль», 2005. – 336 с.
26. Кеппель Ж. Джихад. Экспансия и закат исламизма / Ж. Кеппель. – М.: Ладомир, 2000. – 468 с.
27. Киселёв В.И. Палестинская проблема в международных отношениях / В.И. Киселев. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1988. – 325 с.
28. Киселёв В.И. Палестинская проблема и ближневосточный кризис / В.И. Киселев. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 191 с.
29. Клешторина В.В. Иран 60 – 80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей (Идеология, политика, литература) / В.В. Клешторина. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
30. Кожушко Е. Современный терроризм, анализ основных направлений / Е. Кожушко. – Минск: Харвест, 2000. – 446 с.
31. Кон-Шербок Д. Палестино-израильский конфликт: Две точки зрения / Д. Кон-Шербок, Д. Эль-Алами: [пер. с англ. В. Новикова]. – М.: Изд.-торговый дом «Гранд», Фаир-пресс, 2002. – 316 с.
32. Косач Г.Г. Политический ислам в палестинском конфликте: движение ХАМАС / Г.Г. Косач // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]. – М.: Владос, 2001. – С. 111-145.
33. Ксьондзик Н. Який іслам і для якої нації? / Н. Ксьондзик // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 66-70.
34. Кудрявцев С.В. Конфликт и насильственное преступление / С.В. Кудрявцев. – М.: Политиздат, 1991. – 245 с.
35. Ланда Р.Г. Исламский терроризм в Алжире / Р.Г. Ланда // Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке: [Сб. статей]. – М.: Ладомир, 2001. – 260 с.
36. Малашенко А. Тень ислама над Европой / А. Малашенко // Международная жизнь. – 2004. – № 9. – С. 93-107.
37. Марсден П. Талибан: Война и религия в Афганистане / П. Марсден; [пер. с нем.] – М.: Городец, 2002. – 256 с.
38. Медведко Л. Россия, Запад, ислам: «столкновение цивилизаций»? / Л. Медведко. – М.: Кучково поле, 2003. – 512 с.
39. Милославская Т.П. Деятельность «Братьев мусульман» в странах Востока / Т.П. Милославская // Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока. – М.: Наука, 1982. – С. 7-24.
40. Мирский Г. Американская сверхдержава против исламистского терроризма / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 3. – С. 71-81.
41. Мирский Г. Багдадский приговор / Г. Мирский // Новое Время. – 2006. – № 46. – С. 22-27.
42. Мирский Г. Израиль и палестинцы: самый длительный конфликт / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 3. – С. 96-103.
43. Мирский Г. Ислам и транснациональный терроризм / Г. Мирский // Политический класс. – 2005. – № 10. – С. 23-29.

44. Мселлему С.А. Корни террора / С.А. Мселлему // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 3. – С. 39-43.
45. Оганян Р. Театр террора / Р. Оганян. – М.: Грифон, 2006. – 336 с.
46. Озеров О. Post-Arafat Ближний Восток / О. Озеров // Международная жизнь. – 2004. – № 11-12. – С. 148-163.
47. Олимпиаев А.Ю. Ближний и Средний Восток: актуальные проблемы международных отношений: [Монография] / А.Ю. Олимпиаев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 240 с.
48. «Партия Аллаха» в зеркале мировой прессы // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 45-47.
49. Пластун В. Эволюция деятельности экстремистских организаций в странах Востока / В. Пластун. – Новосибирск: Сиб. хронограф, 2002. – 244 с.
50. Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта / Е.М. Примаков. – М.: Мысль, 1978. – 374 с.
51. Примаков Е.М. Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI в.): конфиденциально / Е.М. Примаков. – М.: Российская газета, 2006. – 384 с.
52. Примаков Е.М. Мир после 11 сентября и вторжения в Ирак / Е.М. Примаков. – 2-е изд., доп. – Екатеринбург: ИД «ПироговЪ», 2003.
53. Ражбадинов М.З. Радикальный исламизм в Египте (На примере деятельности организаций «Аль-Джихад» и «Аль-Гамма аль-Исламийя») / М.З. Ражбадинов. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 274 с.
54. Раззаков Ф. Век террора: Хроника покушений / Ф. Раззаков. – М.: Прогресс, 1997. – 427 с.
55. Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии: [пер. с англ. М. Повалеева]. – М.: Библион – Русская книга, 2003. – 368 с.
56. Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма / К.Н. Салимов. – Минск: Харвест, 2005. – 325 с.
57. Сатановский Е. «Новый Ближний Восток» / Е. Сатановский // Международная жизнь. – 2005. – № 3-4. – С. 130-143.
58. Сатановский Е. Палестинская проблема – век XXI / Е. Сатановский // Международная жизнь. – 2003. – № 11. – 107-117.
59. Сикоев Р.Р. Талибы: религиозно-политический портрет / Р.Р. Сикоев. 2-е изд. – М., Институт востоковедения РАН, Изд-во «КРАФТ+», 2004. – 256 с.
60. Смирнов А. Израиль в огне джихада / А. Смирнов. – М.: Вече, 2004. – 416 с.
61. Спольников В.Н. Афганистан. Исламская оппозиция. Истоки и цели / В.Н. Спольников. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
62. Терроризм: психологические корни и правовые оценки // Круглый стол ж-ла «Государство и право». – 1995. – № 4. – 34-46.
63. Труевцев К. Усама бен Ладен и генезис «Аль-Каиды» / К. Труевцев // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 2. – С. 12-20.
64. ХАМАС: От собраний в мечетях – к сердцу политической жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.palestine-info.ru/code/AFF/aff.php?id=8483&category=3>.
65. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Сэмюэль Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М.: АСТ, 2005. – 603 с.
66. Хиро Д. Иран под властью аятолл / Д. Хиро // Афро-азиатский мир в XX веке: власть и насилие. – Вып. 2. – М.: ИНИОН, 2000. – С. 52-114.
67. Ямпольская Л.Н. Концепция джихада в исламской традиции / Л.Н. Ямпольская // Псковский военно-исторический вестник. – Псков: Региональное отделение Общероссийской общественно-государственной организации «Российское военно-историческое общество» в Псковской области, 2015. – Вып. 1. – С. 183-188.

Заняття 3. Іслам на межі ХХ – ХХІ століть: криза парадигми модерну та «ісламське відродження». Іслам і глобальний міжцивілізаційний діалог

Питання до семінарського заняття

1. Передумови для «ісламського ренесансу» на межі ХХ – ХХІ ст. Основні теоретичні концепції «ісламського відродження» і парадигма постмодерну.
2. Іслам і глобалізація: основні тенденції взаємовпливу. Іслам і глобальний міжцивілізаційний діалог.
3. Ісламофобія у сучасному світі як глобальне і регіональне явище.

Методичні вказівки

1. Порівняння концепцій на прикладі сучасних релігійно-політичних рухів: філософія рухів «Талібан» і «Хізб ат-Тахрір», концепція євроісламу Тарика Рамадана. Неоосманізм, теорії всесвітнього халіфату, есхатологічні концепції.

Класифікація концепцій «ісламського відродження»: антимодерн, ультрамодерн, археомодерн. Аналіз концепцій на відповідність основним тенденціям розвитку сучасності, зокрема глобалізації. Еволюція політичних течій та ідеологій влади в країнах ісламського світу на прикладі Пакистану, Сирії, Туреччини, Саудівської Аравії, Ірану.

2. *Глобалізація* як основна тенденція розвитку сучасності. Аналіз глобалізаційних явищ з точки зору парадигм. Релігія і традиція в умовах глобалізації. Вплив глобалізації на умму: міграція, інформаційна революція. Глобалізація та ісламський фактор: західний і ісламський універсалізм як взаємовиключні парадигми.

Іслам та інші релігії: традиційна практика взаємовідносин. Еволюція уявлень про релігію та іслам. Постхристиянство та іслам. Нові уявлення про Захід і християнство в ісламському світі. Ісламська, християнська та іудейська есхатологія та її вплив на *міжрелігійний діалог*.

3. *Причини глобальної ісламофобії*. Іслам як позитивний *альтерглобалістський проект*. Міграційні процеси. Тероризм. Соціокультурний расизм і створення стереотипів на Заході. Ісламофобія: причини та наслідки.

Джерела

1. Абдуллахи Ахмед Ан-Наим. На пути к исламской реформации / Ахмед Ан-Наим Абдуллахи. – М.: Музей и общественный центр имени Андрея Сахарова, 1999. – 288 с.
2. Абдалати Хаммуда. Взгляд на ислам / Хаммуда Абдалати. – Новосибирск: Планета, 1995. – 265 с.
3. Аль-Маудуді Абу Ала. Ислам и Западная цивилизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.molites.narod.ru/islamrucom/islamzapad.htm>.
4. Аль-Маудуді Абу Ала. Принципи ісламу / Абу Ала аль-Маудуді. – Львів: Навчальна книга, 1995. – 231 с.
5. Ибн Таймийа. Путь суннизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gulamdag.livejournal.com>.
6. Кутб Саид. Вехи на пути [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tam.ru/jihad/vehinaputi.htm>.
7. Кутб Саид. Под сенью Корана / Саид Кутб. – М.: Ummah, 2003. – 544 с.
8. Хатами М. Ислам, диалог и гражданское общество / Мухаммад Хатами. – М.: РОССПЭН, 2001. – 240 с.

9. Хрестоматия по исламу / Под ред. С.М. Прозорова. – М.: Наука, Изд. фирма «Восточная литература», 1994. – 238 с.

Література

1. Балог Г. Історія і культура ісламу: [Курс лекцій] / Балог Габор; під ред. Ф.Ю. Алваша. – К.: Фенікс, 2012. – 448 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек. – М.: Ладомир, 2001. – 450 с.
3. Беленькая М. Российско-саудовский форум «Ислам – религия мира» / М. Беленькая // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 10. – С. 46-47.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский. – М.: Вече, 2002. – 276 с.
5. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский. – М.: Питер, 2005. – 478 с.
6. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI в. / И. Валлерстайн – М.: Ладомир, 2003. – 270 с.
7. Веселовський А. У світлі ісламської альтернативи / А. Веселовський // Політика і час. – 2003. – № 3. – С. 46-52.
8. Ветрова С.В. Восток и Запад: настоящее и будущее мировых мегасистем / С.В. Ветрова // Преподавание истории в школе. – 2006. – № 10. – С. 45-48.
9. Восток – Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: [Учеб. пособ.] / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: МГИМО; РОССПЭН, 2002.
10. Гордон-Полонская Л.Р. Современные мусульманские идейные течения / Л.Р. Гордон-Полонская // Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. – М.: Наука, 1985. – С. 117-134.
11. Еремеев Д.Е. Ислам. Образ жизни и стиль мышления / Д.Е. Еремеев. – М.: Наука, 1990. – 375 с.
12. Еспозіто Дж. Ісламська загроза: міф чи реальність? / Еспозіто Дж.; [пер. з англ. І. Саповського]. – Львів: Кальварія, 2004. – 336 с.
13. Жданов Н.В. Ислам на пороге XXI века / Н.В. Жданов, А.А. Игнатенко. – М.: Политиздат, 1983. – 436 с.
14. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка / Н.В. Жданов. – М.: Международные отношения, 2003. – 568 с.
10. Журавский А.В. Христианство и ислам. Социокультурные проблемы диалога / А.В. Журавский. – М.: Наука – Главная редакция восточной литературы, 1990. – 123 с.
11. Игнатенко А.А. Халифы без халифата / А.А. Игнатенко. – М.: Политиздат, 1988. – 175 с.
12. Ислам и общественное развитие в начале XXI века / Отв. ред. В.Я. Белокреницкий, А.З. Егорин, Н.Ю. Ульченко). – М.: Крафт+, 2005. – 496 с.
13. Ислам и общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1993. – № 12. – С. 4-11.
14. Кепель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма / Ж. Кепель; пер. с фр. В.Ф. Денисова. – М.: Ладомир, 2004. – 468 с.
15. Керимов Г.М. Шариат: Закон жизни мусульман / Г.М. Керимов. – М.: ДИЛЯ, 2009. – 512 с.
16. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика / Г. Киссинджер. – М.: Международные отношения, 2002. – 255 с.
17. Клешторина В.В. Иран 60 – 80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей (Идеология, политика, литература) / В.В. Клешторина. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
18. Ксьондзик Н. Який іслам і для якої нації? / Н. Ксьондзик // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 66-70.
19. Кудряшова И.В. Идеологический дискурс политического ислама / И.В. Кудряшова // Политическая наука. – 2003. – № 4. – С. 133-148.
20. Кухарева Е. Нравственно-этическая основа диалога культур / Е. Кухарева // Азия и

- Африка сегодня. – 2006. – № 7. – С. 63-66.
21. Лубський В.І. Сучасний іслам і питання війни і миру / В.І. Лубський. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
 22. Макаренко В.П. Главные идеологии современности / В.П. Макаренко. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 480 с.
 23. Малашенко А.В. Исламская альтернатива и исламистский проект / А.В. Малашенко. – М.: Международные отношения, 2006. – 221 с.
 24. Малинова О.Ю. Концепт идеологии в современных политических исследованиях / О.Ю. Малинова // Политическая наука. – 2003. – № 4. – С. 8-31.
 25. Малышева Д.Б. Исламско-фундаменталистский проект в реалиях современного мира / Д.Б. Малышева. – М.: ИМЭМО РАН, 2006. – 200 с.
 26. Медведко Л.И. Именем Аллаха... Политизация ислама и исламизация политики / Л.И. Медведко, А.В. Германович. – М.: Наука, 1988. – 255 с.
 27. Мирский Г. Ислам и транснациональный терроризм / Г. Мирский // Политический класс. – 2005. – № 10. – С. 23-29.
 28. О цивилизационном факторе в мировой политике. Дискуссия // Мировая экономика и международные отношения. – 1994. – № 11. – С. 86-92.
 29. Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана: [Сб. науч. работ]. – М.: ИВ РАН, 1997. – 256 с.
 30. Попков В.В. Реванш Востока. Соотношение Запада и Востока в глобальных геополитических трансформациях (конец XX – начало XXI века) / В.В. Попков. – Харьков: Бурун Книга, 2010. – 124 с.
 31. Рубан Л.С. Дилемма XXI века: толерантность и конфликт / Л.С. Рубан; Моск. бюро по правам человека; Ин-т социально-политических исследований РАН; Моск. ун-т МВД России. – М.: Academia, 2006.
 32. Семенова О.А. Концепция исламского государства А. Маудуди и Р. Хомейни / О.А. Семенова // Материалы XIII Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов». Т. IV. – М., 2006. – 232 с.
 33. Тарик Али. Столкновение цивилизаций: крестовые походы, джихад и современность / Али Тарик; [пер. с англ. А.В. Старосты]. – М.: Владос, 2006. – 528 с.
 34. Фукуяма Ф. Конец истории? / Фрэнсис Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134-148.
 35. Цивилизационная структура современного мира / Под ред. Ю.Н. Пахомова, Ю.В. Павленко. В 3-х т. Т.1. Глобальные трансформации современности. – К., 2006; Т.3. Цивилизации Востока в условиях глобализации. – К., 2008.
 36. Черновецкий В.М. Запад и Восток: столкновение цивилизаций / В.М. Черновецкий. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 331 с.
 37. Шагаль В. Ислам и его ненавистники / В. Шагаль // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 4. – С. 53-55.
 38. Юргенсмейер М. Нова холодна війна? Релігійний націоналізм в зіткненні зі світською державою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-r-p.ru/page/stream-library/index-3558.html>.

Заняття 4. Особливості сучасних конфліктів і роль етнічного фактору. Сучасний стан етноконфесійних проблем у країнах мусульманського Сходу

Питання до семінарського заняття

1. Характерні особливості сучасних конфліктів та їх класифікація.
2. Посилення ролі етнічного та релігійного факторів у сучасних конфліктах. Поняття і типологія етнополітичних і міжконфесійних конфліктів.

3. Етнічні та релігійні конфлікти і загроза міжнародного тероризму та політичного екстремізму.
4. Етноконфесійні проблеми на Сході: загальна характеристика і ситуаційний аналіз.

Методичні вказівки

1. Використовуючи знання, здобуті на попередньому семінарському занятті, студенти мають з'ясувати специфіку сучасних конфліктів, звернувши увагу на зростання конфліктності після згасання «холодної війни», краху СРСР і порушення силового паритету в світі, а також на підвищення питомої ваги у внутрішньодержавних конфліктах етнополітичних і етнотериторіальних протиріч при посиленні ролі традиційних факторів (розглянути релігійний чинник). Довести, що в основі етнополітичних конфліктів лежить проблема співвідношення принципів територіальної цілісності держави і права націй на самовизначення. Дефініціювати поняття «*сепаратизм*» та «*іредентизм*». Визначити труднощі врегулювання такого роду конфліктів, виходячи із співвідношення потреб, інтересів, цінностей окремих етнічних груп, релігійних громад, політичної еліти держав тощо. Необхідно зупинитися на традиційних класифікаціях міжнародних конфліктів, якими часто користуються на практиці. Конфлікти розрізняють на основі того:

- скільки сторін в них бере участь, які прямі і непрямі учасники конфлікту (згідно з цим критерієм, виділяються внутрішні конфлікти, міждержавні, регіональні конфлікти, світові війни);
- які інтенсивність і характер конфліктної взаємодії, тобто обмежується конфлікт лише конфліктними стосунками чи в ньому мають місце збройні дії;
- на якому ґрунті виявляються суперечності (етнічному, релігійному, ідеологічному і т.д.) і в чому полягає предмет суперечки (територія, ресурси, сфери впливу).

Можна ознайомитися з ін. класифікаціями, які існують в політології, соціології, історії та ін. науках. Студентам слід мати загальну уяву про можливі підходи і методи рішень у конфліктній ситуації.

2. Особливої уваги заслуговують поняття «*етнополітичний*» і «*міжконфесійний конфлікт*». Більш детально слід зупинитися на проблемах і варіантах визначення феномену етнічного конфлікту. Зробити акцент на тому, що етнополітичний напрям є одним із основних у сучасній конфліктології. На основі вивчення навчальної, наукової та довідкової літератури студенти повинні з'ясувати, як відображені етнічні конфлікти в працях американських, європейських та азійських етнополітологів; що таке джерела інформації про етнічні конфлікти та особливості їх використання. Визначити основні етапи розвитку етнополітичного конфлікту.

Студенти повинні аналізувати причини етнічних конфліктів, визначати чинники, що впливають на їх ослаблення або інтенсифікацію (національна політика держави, специфіка етнічних культур конфліктуєчих етносів, інтенсивність міграційних потоків, етносоціальна стратифікація, етностатусні системи, міграційні процеси, активність діаспори тощо).

Студенти мають розібратися в класифікації етнічних конфліктів і наводити відповідні приклади: латентні та актуалізовані конфлікти; насильницькі і ненасильницькі; інституційні і демонстративні; етностатусні, етнотериторіальні; етнічні конфлікти на соціально-економічному, культурно-мовному ґрунті;

цивілізаційні конфлікти; внутрішні, локальні і регіональні конфлікти. Дефініціювати поняття «*регіональна конфліктність*», «*конфліктогенні фактори*». Визначити причини, фактори розвитку і наслідки регіональних конфліктів.

3. Етнічні та релігійні конфлікти є поживним середовищем для активізації політичного екстремізму та міжнародного тероризму. Сучасна політологія розглядає тероризм у контексті зіткнення бідних і багатих, як продукт заздрощів і ненависті, як прояв протиріч постіндустріальних і традиційних суспільств. Прокоментувати думку З. Бжезінського з цього приводу: «Світ пробудився до політичного усвідомлення нерівності. Нові комунікації, грамотність спровокували зростання рівня політичного мислення широких мас, зробивши їх сприйнятливими до емоційного потенціалу націоналізму, соціального радикалізму і релігійного фундаменталізму» (див. *Бжезінский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / З. Бжезінский. – М.: Питер, 2005. – 478 с.*)

Доцільно використати елементи дискусії для інтерпретації термінів «*екстремізм*» і «*тероризм*». Визначити напрями тероризму: лівий, правий, етномотивований. Довести, що етномотивований тероризм виступає в якості зброї у боротьбі національних меншин (таміли, курди, палестинці тощо).

Пов'язати етноконфесійні конфлікти з розвитком екстремістських рухів і терористичних організацій в країнах Близького і Середнього Сходу, Південної та Південно-Східної Азії. Зосередитись на таких аспектах: мета і завдання екстремістських і терористичних організацій конфліктуючих сторін; особливості ідеології екстремістських і терористичних організацій і рухів, що беруть участь у етнічних та релігійних конфліктах; інституційні особливості відповідних організацій і рухів; характеристика напрямів дії терористичних, екстремістських організацій і рухів на міжнародно-політичні процеси.

4. Завершити вивчення теми семінарського заняття слід загальною характеристикою і ситуаційним аналізом етноконфесійних конфліктів у афро-азійському регіоні на сучасному етапі. З'ясувати, як впливають етнічний та конфесійний фактори на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в країнах Сходу, проаналізувати причини зростання конфліктності на межі ХХ – ХХІ ст., звернувши увагу на те, що етнічна, племінна, релігійна строкатість, фрагментарний характер східних суспільств – «сприятливий» матеріал для виникнення етнополітичних і релігійних конфліктів. Економічна відсталість, слабкість демократичних інститутів, розділені народи, дискримінація нетитульних етносів, релігійних громад, боротьба локальних еліт за пріоритетний доступ до економічних ресурсів і зміцнення режиму особистої влади спровокували протиріччя національного та релігійного характеру в країнах Сходу в ХХ – на початку ХХІ ст. Найбільш поширені гасла мотивації конфлікту – утиски чи загроза інтересам своєї общини, автономія, незалежність, суверенітет (або, навпаки – територіальна цілісність, унітаризм, придушення чужої общини) розглядалися як необхідні умови подальшого розвитку свого етносу (конфесії, регіону, держави). Враховуючи ці фактори, зробити відповідні висновки.

Використовуючи набуті знання з новітньої історії Азії та Африки, етнології, політології, соціології, релігієзнавства та ін. навчальних дисциплін, дати загальну характеристику курдської (Туреччина, Ірак, Сирія), пуштунської (Афганістан, Белуджистан), палестинської (Ізраїль, арабські держави) проблем, індо-пакистанського (Кашмір), вірмено-азербайджанського (Нагірний Карабах) та грузино-

осетинського конфліктів, проаналізувати сценарії розвитку та можливі варіанти вирішення.

Джерела

1. Бутрос-Гали Б. Повестка дня для мира. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира: Доклад генерального секретаря ООН / Б. Бутрос-Гали. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1992.
2. Декларация ООН о правах коренных народов. Принята резолюцией 61/295 Генеральной Ассамблеи от 13 сентября 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ethnoconflict.ru/documents/004-racediscriminationUN.htm>
3. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам // Тураев В.А. Этнополитология: [Учеб. пособ.] / В.А. Тураев. – М.: Логос, 2004. – С. 200-204.
4. Конвенция о статусе беженцев. Принята 28 июля 1951 г. Конференцией полномочных представителей по вопросу о статусе беженцев и апатридов, созванной в соответствии с резолюцией 429 (V) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1950 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ethnoconflict.ru/documents/004-racediscriminationUN.htm>
5. Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации. Утверждена резолюцией Генеральной Ассамблеи 2106 (XX) от 21 декабря 1965 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ethnoconflict.ru/documents/004-racediscriminationUN.htm>
6. Рамочная конвенция о защите прав национальных меньшинств. Страсбург, 1 февраля 1995 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ethnoconflict.ru/documents/004-racediscriminationUN.htm>

Література

1. Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология / В.А. Авксентьев // Социс. – 1996. – № 12. – С. 43-49.
2. Аг А. Введение в теорию конфликта / А. Аг // Мир политики. Суждения и оценки западных политологов. – М., 1992. – 252 с.
3. Ахиезер А. Культурные основы этнических конфликтов / А. Ахиезер // Общественные науки и современность (ОНС). – 1994. – № 4. – С. 45-52.
4. Баранов Е.Г. Нациопатия – источник конфликтов / Е.Г. Баранов // ОНС. – 1996. – № 6. – С. 67-75.
5. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский. – М.: Питер, 2005. – 478 с.
6. Бородкин Ф.М. Внимание, конфликт! / Ф.М. Бородкин, Н.М. Коряк. – Новосибирск: Наука, 1989. – 190 с.
7. Бреннингмейер О. Предотвращение этнического конфликта / О. Бреннингмейер // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 3. – С. 38-46.
8. Восток – Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: [Учеб. пособ.] / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: МГИМО; РОССПЭН, 2002. – 450 с.
9. Востриков С.В. Карабахский узел как конфликтогенный фактор Закавказья / С.В. Востриков // Полис. – 1998. – № 6. – С. 142-148.
10. Востриков С.В. Урегулирование конфликтов в ближнем зарубежье / С.В. Востриков // Полис. – 1999. – № 5. – С. 129-136.
11. Геллнер Э. Нации и национализм / Эрнест Геллнер: [пер. с англ. Т.В. Бредниковой, М.К. Тюнькиной]; ред. и послесл. И.И. Крупника. – М.: Прогресс, 1991. – 320 с.
12. Гоптарева И.Б. О возможных механизмах разрешения конфликта / И.Б. Гоптарева // Полис. – 1998. – № 6. – С. 5-18.
13. Грант Н. Конфликты XX века / Невилл Грант. – М.: Физкультура и спорт, 1995. – 456 с.

14. Доронина Н.И. Международный конфликт / Н.И. Доронина. – М: Международные отношения, 1981. – 338 с.
15. Звягельская И.Д. Этно-политические конфликты в современном мире // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО (Университет) МИД РФ, 2005. – С. 12-31.
16. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии: [Курс лекций] / Д.П. Зеркин. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 541 с.
17. Искусство дипломатических переговоров // Международная жизнь. – 1989. – № 8. – С. 129-139.
18. Исраэлян В.Л. Переговоры – искусство для всех / В.Л. Исраэлян, М.М. Лебедева // Международная жизнь. – 1991. – № 11. – С. 48-55.
19. Ковачик П. Предупреждение и разрешение конфликтов / П. Ковачик. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 225 с.
20. Конфликтная этничность и этнические конфликты. – М.: Аспект-Пресс, 1994.
21. Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Под ред. А. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
22. Коэн Л. Искусство торговаться, Или все о переговорах / Л. Коэн, П. Гудман. – М.: СП «Эф-Эй-Би», 1995. – 225 с.
23. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. Подходы, решения, технологии. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 245 с.
24. Мацнев А.А. Этнополитические конфликты: природа, типология и пути урегулирования / А.А. Мацнев // СПЖ. – 1996. – № 4. – С. 46-52.
25. Международные и внутренние аспекты регулирования политических и социальных конфликтов в РФ. – М.: Комплекс-Прогресс, 1999. – 240 с.
26. Мирский Г. Еще раз о распаде СССР и этнических конфликтах / Г. Мирский // МЭМО. – 1997. – № 2. – С. 108-117.
27. Михайлов В.А. Принцип «воронки», или Механизм развертывания межэтнического конфликта / В.А. Михайлов // Социс. – 1993. – № 5. – С. 57-63.
28. Рубин Дж. Фактор силы в международных переговорах / Дж. Рубин, Дж. Салакюз // Международная жизнь. – 1990. – № 3. – С. 27-38.
29. Сикевич З.В. Этносоциология: национальные отношения и межнациональный конфликты / З.В. Сикевич. – СПб.: Б.и., 1994. – 176 с.
30. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1997. – 190 с.
31. Степанов Е.И. Отечественная конфликтология: к вопросу о становлении и развитии / Е.И. Степанов // Социс. – 1998. – № 10. – С. 50-57.
32. Удалов В. Баланс сил и баланс интересов // Международная жизнь. – 1990. – № 5. – С. 16-25.
33. Финдлей Т. Предотвращение, разрешение вооруженных конфликтов и контроль над ними / Т. Финдлей // МЭМО. – 1996. – № 1. – С. 45-51.
34. Фишер Р. Подготовка к переговорам / Р. Фишер, Д. Эртель. – М.: Филинь, 1996. – 264 с.
35. Чумиков А.Н. Ведение переговоров: коммуникация, фасилитация, медиация: [Учеб. пособ.] / А.Н. Чумиков. – М.: Унив. гуманитар. лицей, 1997. – 550 с.
36. Чумиков А.Н. Управление конфликтами / А.Н. Чумиков. – М.: Унив. гуманитар. лицей, 1995. – 346 с.
37. Этнические и региональные конфликты в Евразии. – Кн. 1.: Центральная Азия и Кавказ / Общ. ред. А. Малашенко, Б. Коппитерс, Д. Тренина; Кн. 3: Международный опыт разрешения этнических конфликтов / Общ. ред. Б. Коппитерс, Э. Ремакль, А. Зверев. – М.: Весь мир, 1997. – 453 с.
38. Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергхофского центра: [пер. с англ. Л. Зиминой, Н. Кулаковой]; ред. В. Тишков, М. Устинова; Ин-т

этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН ; Бергхофский исслед. центр конструктив. урегулирования конфликтов. – М.: Наука, 2007. – 340 с.

39. Этноссы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие: [Учеб. пособ. для высшей школы] / под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – 576 с.

Заняття 5. Етноконфесійні проблеми Афганістану в ХХ – на початку ХХІ ст.

Питання до семінарського заняття

1. Етнолінгвістична карта сучасного Афганістану.
2. Основи міжетнічних стосунків у Афганістані (геофізичні, історико-політичні, соціально-економічні).
3. Етноконфесійні проблеми Афганістану після приходу до влади НДПА (1978-1992).
4. Національні проблеми Афганістану в період правління моджахедів і талібів (1992-2001) та в постталібівський період.

Методичні рекомендації

Етноконфесійні відносини в Афганістані завжди відзначалися напруженістю, а в період 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. набули форми гострого конфлікту і протиборства. Таке протистояння має географічні та історичні передумови, його коріння сягає в період формування Афганської держави. Завданнями даного семінарського заняття є: дослідити етнічну та культурну гетерогенність афганського суспільства, проаналізувати етнополітику в найбільш напружені періоди розвитку держави (3 і 4 питання), визначити вплив зовнішніх факторів на міжетнічні та міжконфесійні відносини, змодельовати сценарії розвитку ситуації в Афганістані на початку ХХІ ст.

1. Почати розгляд проблем семінарського заняття варто з аналізу *етнолінгвістичної карти* Афганістану, звернувши увагу на етнічну строкатість населення, мовний принцип класифікації народів, а також невідповідність лінгвістичних, етнічних і антропологічних кордонів народів Афганістану. Використати класифікацію етносів країни за *мовними групами*:

- іранські народи (пуштуни, таджиків, памирці, хазарейці, чараймаки, белуджі, перси, курди, бахтіари, ормури, або парачі);
- тюркські народи (узбеки, туркмени, уйгури, кизилбаші та афшари, киргизи, казахи);
- дардські народи (нуристанці, пашаї, або лагманці, тірахи, або тіраї, кохістанці);
- індоарійські народи (пенджабці, гуджари, джати, цигани та ін.);
- дравідійські народи (брагуї);
- семітські народи (араби) та ін.

Охарактеризувати народи за чисельністю, часткою в загальному населенні країни, етногенезом, історією розселення на території Афганістану, сучасною географією розселення, родом занять, віросповіданням, особливостями матеріальної культури.

Зробити висновки про зміну демографічної ситуації в країні у результаті війн і міграцій; зменшення чисельності, темпів приросту населення, окремих етносів, зміну чисельного співвідношення між ними та географією їхнього розселення;

перетворення афганської еміграції на стійкий етно-демографічний фактор, який супроводжував розвиток країни.

2. Однією з ключових проблем заняття має стати аналіз підґрунтя міжетнічних стосунків в Афганістані (геофізичних, суспільно-політичних, соціально-економічних факторів).

Вказуючи на залежність міжетнічних стосунків в Афганістані від *геофізичних факторів*, слід розкрити наступні аспекти. Характер ландшафтів, клімат, розселення народів, що впливають на географію та систему виробництва. Географічне (геополітичне) положення країни, що визначило кордони Афганської держави, яка розділила етнічні спільноти. Ослаблення (хоча і надзвичайно повільне в умовах Афганістану) ролі геофізичних факторів із розвитком технічного прогресу, підвищенням економічного рівня суспільства, перетворенням місця існування, соціальних катаклізмів (громадянської війни). Визначити основні результати дії геофізичних факторів у Афганістані: взаємодія на обмеженій території більше 20 різних у етнолінгвістичному і культурному плані народів, що стоять на різних щаблях соціально-економічного розвитку; натуральноорієнтована економіка, анклавна географія розселення більшості народів країни, слабкість інтеграційних процесів, статичність населення, низький рівень урбанізації; положення Афганістану як буферної держави, встановлення в ХІХ ст. політичних кордонів країни, що розділили етнічні спільноти.

Історико-політичні основи міжетнічних стосунків в Афганістані. Ключовою є проблема виникнення і розвитку національного питання в контексті історичної і політичної еволюції афганського суспільства. Визначити основні результати дії історико-політичних факторів у Афганістані: домінуюче становище пуштунів, починаючи з держави Дуррані; пуштунський склад правлячих прошарків, принцип етнічної сегрегації, політика внутрішнього колоніалізму по відношенню до етнічних меншин, дискримінація у всіх сферах життя; схильність афганських правителів до унітарної моделі державного устрою, неприйняття федералізму в будь-якій формі.

Під цим кутом розглянути жорстокі репресивні кампанії відносно етнічних і релігійних меншин аж до 50-х рр. ХХ ст.; завоювання Південного Туркестану, Хазараджату, Кафіристану; антипуштунські рухи і повстання; повстання Бачаї Саккао. Зробити акцент на оформленні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ідеології афганського націоналізму, її переродження в пуштунський шовінізм і перетворення на офіційну державну політику (30-ті – 40-ві рр. ХХ ст.). Визначити, у чому сутність проблеми Пуштуністану.

Соціально-економічними основами міжетнічних стосунків в Афганістані стали зіткнення інтересів народів країни у сфері економіки, боротьба за пріоритетний доступ до економічних ресурсів. З'ясувати основні результати дії соціально-економічних факторів у Афганістані: економічна нерівність народів країни; дискримінаційне щодо непуштунів і немусульман податкове і земельне законодавство; перерозподіл земельної власності на користь пуштунів; перехід мас непуштунського землеробського населення на положення орендарів і батраків; загальна економічна відсталість районів мешкання національних меншин; силове витіснення непуштунів із стратегічних сфер економіки (торгівля каракулем тощо). У цьому ракурсі проаналізувати політику по переселенню пуштунів у північні райони країни; пропуштунський характер центрального економічного планування з 60-х рр. ХХ ст. (головні економічні проекти – в пуштунських областях (Джалалабад, Хост) або там, де пуштунський прошарок з'явився в результаті цілеспрямованої державної

політики (Афганський Туркестан). Зробити відповідні *висновки* про вплив вищезазначених факторів на загострення етноконфесійних протиріч на переломних етапах історії Афганістану.

3. Питання «Етноконфесійні проблеми Афганістану після приходу до влади *Народно-демократичної партії (НДПА) (1978-1992 рр.)*» є складним і надзвичайно дискусійним у історіографії. Розпочати відповідь на нього студенти мають з аналізу стану національних проблем афганського суспільства напередодні Квітневої революції 1978 р.; ситуації всередині НДПА (боротьба фракцій «Хальк» і «Парчам», їх національний склад, сутність розбіжностей).

Визначити етапи національної політики НДПА після приходу до влади, дати їм коротку характеристику.

1-й етап – квітень 1978 – кінець 1979 рр. – домінування фракції «Хальк», що мала переважно пуштунський склад. Національне питання зняте з порядку денного як першочергове завдання. Переслідування халькістами своїх політичних супротивників, репресії проти представників національних еліт. Озброєний опір новому режиму в районах мешкання етнічних меншин, тенденція до їх відособлення. Складне становище в зоні пуштунських племен, погіршення стосунків із Пакистаном, біженці, їх національний склад.

2-й етап – перша половина 1980-х рр. Прихід до влади фракції «Парчам». Спроби виправити допущені помилки. Перемога адекватної оцінки стану національного питання в країні. Лібералізація культурно-мовної політики щодо національних меншин. Зміни в нормах представництва непуштунських народів в органах державної влади, громадських організацій, місцевої адміністрації. Слабкість реальних соціально-економічних і політичних реформ у галузі міжетнічних відносин у країні.

3-й етап – з середини 1980-х – до початку 1990-х рр. Національна політика НДПА в руслі курсу на розширення соціальної опори революційної влади і національне примирення. Перші кроки до демократизації суспільного життя. Гострота національних проблем у дебатах обраного на багатопартійній основі парламенту. Поява (вихід із підпілля) легальної опозиції, що заявляла про необхідність федералізації Афганістану (РОТА). Остаточна відмова НДПА від радикалістських установок у вирішенні національних проблем. Спроба прямого діалогу з етнічними і племінними спільнотами через традиційні адміністративні інститути – джирги. Слабкість результатів нової політики. Нове міжнародне становище. Падіння НДПА.

Студенти мають зробити висновки про те, що етнічна політика НДПА вплинула на загострення ситуації в афганському суспільстві, активізацію опозиційних сил, ідеологічним підґрунтям яких виступав антипуштунізм. Загострення етноконфесійних протиріч спровокувало затяжну громадянську війну 80 – 90-х рр. ХХ ст.

4. Предметом наступної дискусії може стати питання «Національні проблеми Афганістану в період правління *моджахедів і талібів (1992-2001 рр.)* та в *постталібівський період*». Слід зробити акцент на організації за етнічною та релігійною ознаками партій, організацій і військових угруповань, що заявили про свої претензії на владу після падіння режиму НДПА: Ісламська партія Афганістану (претензії *Г. Хекмат'яра* на роль всепуштунського лідера), Ісламське суспільство Афганістану (*Б. Раббані, Ахмад-шах-Масуд*, підтримка інтересів таджицького клану, захоплення влади в Кабулі), Партія афганської єдності Вахдат (підтримка шіїтського Ірану, контроль над Хазараджатом і деякими районами Кабула), узбецькі загони

генерала *А. Дустума* (підтримка Ташкента, створення практично незалежного утворення на півночі Афганістану з центром у Мазарі-Шариф). Студенти повинні визначити наслідки двадцятирічної громадянської війни в Афганістані: розкол країни на етнічні анклавні, неконтрольовані кабульською владою, що проводили політику, спрямовану на досягнення незалежності; перетворення за час війни етнічних меншин, раніше усунених від військової служби (привілею пуштунів), у боєздатні сили, здатні відстоювати свої інтереси зі зброєю в руках; ідеологічне і матеріальне сприяння національним меншинам північного Афганістану з боку самостійних середньоазійських держав, які виникли на руїнах СРСР, де до влади прийшли їхні етнічні одноплеменники; демографічний фактор – пуштуни (з урахуванням еміграції) припинили складати абсолютну більшість по відношенню до решти народів країни; боротьба за владу після падіння НДПА набула рис затяжного міжетнічного і міжрелігійного конфлікту. Ці фактори дали можливість маловідомій політичній силі – руху «Талібан» у вересні 1996 р. захопити Кабул і встановити контроль над значною частиною Афганістану.

З'ясувати сутність *пуштунського націоналізму і радикального ісламізму талібів*.

Доцільним є використання компаративного методу, проведення історичної аналогії: наступ талібів 1996 р. на Кабул і події 1929 р. – скинення ополченнями пуштунських племен на чолі з Надір-ханом узурпаторського таджицького режиму Бачаї Саккао та відновлення пуштунської влади в країні, що ілюструє вихід теми етнічного конфлікту в Афганістані на передній план.

Студенти мають подискутувати з приводу характеру конфлікту та позиції міжнародного співтовариства з питань урегулювання в Афганістані на зламі ХХ – ХХІ ст.: чи має конфлікт суто етноконфесійне забарвлення і не піддається вирішенню випробуваними засобами дипломатії (пасивна позиція світової спільноти), чи в основі протистояння лежить боротьба за політичну та економічну владу в країні при чітко вираженому зовнішньому факторові, тоді конфлікт потребує активного втручання міжнародних організацій і вирішення дипломатичними засобами?

За підсумками дискусії студенти повинні зробити висновки про довгострокові сценарії розвитку ситуації в Афганістані. Найбільш вірогідними видаються дві реалії. *Перша реалія*: релігійний і етнічний фактори продовжуватимуть відігравати провідну роль у еволюції афганського суспільства. Вони залишаться привабливим інструментом, за допомогою якого різні політичні сили країни вирішуватимуть завдання боротьби за владу.

Друга реалія: точка зору на афганський конфлікт як політичний пояснює вірогідність виникнення альянсів вчорашніх «етнічних» супротивників, з одного боку, розколів усередині етнічних рухів, з іншого, тактичних союзів, дроблення в найрізноманітніших і парадоксальних варіантах, які можуть призвести до швидкої і радикальної зміни ситуації в Афганістані.

Афганське суспільство пройшло за останні два десятиліття значний шлях. Нинішній Афганістан – якісно інша країна, де навряд чи можливе абсолютне копіювання політичних сценаріїв початку ХХ ст., 1920-х, 1950-х і навіть 1970-х рр. Ні радикальний іслам, ні крайні форми етнічного націоналізму не є вже достатніми інструментами для підтримки хоча б якогось довговічного і життєздатного суспільного консенсусу, здатного створити у населення країни відчуття єдності інтересів, цілей і завдань. Шлях релігійного і національного радикалізму – неминуче зростання загрози внутрішній стабільності в афганському суспільстві і напруженості

в стосунках із сусідніми країнами, неясні перспективи міжнародного визнання. Процес урегулювання повинен ґрунтуватися на аналізі, перш за все, політичного змісту конфлікту. Зусилля міжнародного співтовариства мають бути націлені на пошук балансу групових інтересів і компромісу персональних амбіцій керівників протилежних сил. Це може стати дієвим кроком на шляху встановлення миру в Афганістані і зміцнення стабільності на Середньому Сході та в Центральноазійському регіоні.

Джерела

1. Абдурахман-хан, емир Афганістана. Автобіографія Абдурахман-хана, емира Афганістана: [пер. М. Грулева]: В 2-х т. – СПб.: Изд-во В. Березовского, 1902.
2. Бабур-наме. Записки Бабура: [пер. М. Салье]. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958. – 524 с.
3. Бурхануддин-хан-и-Кушкеки, Каттаган и Бадахшан. Данные по географии страны, естественноисторическим условиям, населению, экономике и путях сообщения: [пер. с перс. П.П. Введенского]. – Ташкент, 1926. – 220 с.
4. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / Под ред. И.Д. Левина. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 780 с.
5. Конституция Афганістана. – Кабул, 1964.
6. Этнический состав населения Исламского Государства Афганістан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nationalsecurity.ru/maps/afghanistanethno>.

Література

1. Абаева Т.Г. Очерки истории Бадахшана / Т.Г. Абаева / предисл. Н.Б. Байковой]; Акад. наук УзССР. – Ташкент: Наука, 1964. – 163 с.
2. Алексеенков П. Аграрный вопрос в Афганском Туркестане / П. Алексеенков. – М.: Наука, 1933. – 155 с.
3. Арунова М. Афганістан на перепутье / М. Арунова // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 1. – С. 16-18.
4. Афганістан. Война и проблемы мира / Отв. ред. А.Д. Давыдов. – М.: Прибой, 1998. – 224 с.
5. Афганістан. Проблемы войны и мира / Г.П. Ежов, М.Р. Арунова, Ш.М. Рустайи, Ю.В. Босин. – М.: ИВ РАН, 1996. – 190 с.
6. Ахрамович Р.Т. Афганістан в 1961-1966 гг. Политическое положение. Конституционная реформа / Р.Т. Ахрамович. – М.: Наука, 1967. – 172 с.
7. Багдасаров С.Б. Население Ирана, особенности его культуры, быта, нравов: [Учеб. пособ.] / С.Б. Багдасаров. – М.: Б.и., 1977. – 97 с.
8. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана / В.В. Бартольд. – СПб., 1903. – 176 с.
9. Босин Ю. В. Национальный состав Афганістана к 70-80-м гг. / Ю. В. Босин // Афганістан: проблемы войны и мира. – М.: Наука, 1996. – С. 124-132.
10. Босин Ю. В. Проблема афганских беженцев / Ю. В. Босин // Восток и современность. – 1990. – № 2. – С. 46-53.
11. Босин Ю. В. Этнический фактор во внутриафганском конфликте (исторический анализ) / Ю. В. Босин. – Восток. – 1999. – № 5. – С. 78-84.
12. Брук С.И. Население мира: этнодемографический справочник / С.И. Брук. – М.: Наука, 1986. – 528 с.
13. Булатов Ю.А. Хальк и Парчам: основные этапы борьбы за завоевание политической власти в Афганістане / Ю. А. Булатов. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 186 с.
14. Гамильтон А. Афганістан / А. Гамильтон: [пер. с англ.]. – СПб., 1908. – 334 с.
15. Ганковский Ю.В. Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы / Ю.В. Ганковский. – М.: Изд-во вост. литературы, 1958. – 226 с.

16. Гареев М.А. Афганская страда / М.А. Гареев; Академия военных наук. – 3-е изд., уточн. и доп. – М.: ИНСАН, 2002. – 416 с.
17. Григорьев С.Е. Панджшер в 1975-1990 годах глазами афганского историка / С.Е. Григорьев. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1997. – 128 с.
18. Губар М. Г. Афганистан на пути истории / М. Г. Губар; [пер. с дар. М. Давлятова]. – М.: Наука, 1987. – 206 с.
19. История Афганистана с древнейших времен и до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М.: Мысль, 1982. – 368 с.
20. История вооруженных сил Афганистана 1747-1978 гг. – М.: Наука, 1985. – 206 с.
21. История таджикского народа. В 2-х т. – М.: Наука, 1964.
22. Йеттмар К. Религии Гиндукуша / К. Йеттмар: [пер. с нем.]. – М.: Наука, 1986. – 226 с.
23. Коргун В.Г. Афганистан в 20-30-е гг. XX в. Страницы политической истории / В.Г. Коргун. – М.: Наука, 1979. – 160 с.
24. Коргун В. Г. Интеллигенция в политической жизни Афганистана / В. Г. Коргун. – М.: Наука, 1983. – 198 с.
25. Коргун В. Г. История Афганистана. XX век / В. Г. Коргун. – М.: ИВ РАН, Крафт+, 2004. – 525 с.
26. Лавров А. Афганистан без талибов / А. Лавров // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 12. – С. 10-15.
27. Лалетин Ю.П. Этносы в Афганистане: напряженность взаимоотношений / Ю.П. Лалетин // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 353-379.
28. Лалетин Ю. П. Межэтническое взаимодействие в Афганистане / Ю. П. Лалетин // Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – С. 289-314.
29. Лебедев К. А. Афганский народ – пуштуны / К. А. Лебедев. – М.: ЭКСМО, 1997. – 185 с.
30. Логашева Б. Р. Этнокультурная ситуация в Афганистане / Б. Р. Логашева / Расы и народы. – Вып. 16. – М.: Наука, 1986. – 126 с.
31. Марсен П. Талибан: Война и религия в Афганистане / Питер Марсен: [пер. с нем.]. – М.: Городец, 2002. – 320 с.
32. Массон В.М. История Афганистана В 2-х т. / В.М. Массон, В.А. Ромодин: В 2-х т. – Т.2. – М.: Наука, 1964. – 552 с.
33. Международная конференция «Сценарии для Афганистана»: Европа и США слишком много вложили в Афганистан, чтобы просто уйти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fergananews.com/article.php?id=6988>.
34. Назаров Х. Народные и просветительско-антифеодалные движения в Афганистане (конец XIX и начало XX веков) / Х. Назаров. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 220 с.
35. Народы мира. Историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю.В. Бромлей. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 550 с.
36. Народы Передней Азии / Под ред. Н.А. Кислякова, А.И. Першица. – М.: Издательство АН СССР, 1957. – 615 с.
37. Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов / Л.В. Ошанин: В 3-х ч. – Ереван, 1959.
38. Пластун В.Н. Эволюция деятельности экстремистских организаций в странах Востока / В.Н. Пластун. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. – 712 с.
39. Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии / Ахмед Рашид: [пер. с англ. М. Поваляева]. – М.: Библион – Русская книга, 2003. – 368 с.
40. Рейснер И.М. Развитие феодализма и образование государства у афганцев / И.М. Рейснер. – М.: АН СССР, 1954. – 295 с.

41. Риштия С.К. Афганистан в XIX веке // С.К. Риштия: [пер. с персидск.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 478 с.
42. Робертсон Дж.С. Кафиры Гиндукуша (Извлечение) / Дж. С. Робертсон: [пер. с англ. А. Половцева, А. Снесарева]. – Ташкент, 1906.
43. Сатторзода А. США и их союзникам выгоден управляемый конфликт в Афганистане [Электронный ресурс] / Абдунаби Сатторзода. – Режим доступа: <http://www.fergananews.com/article.php?id=7037>.
44. Сикоев Р.Р. Талибы: религиозно-политический портрет / Р.Р. Сикоев. – 2-е изд. – М.: Институт востоковедения РАН, Изд-во «КРАФТ+», 2004. – 256 с.
45. Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти / М. Ф. Слинкин. – Симферополь: Книжное изд-во, 1999. – 215 с.
46. Спольников В. Н. Афганистан. Исламская оппозиция. Истоки и цели / В. Н. Спольников. – М.: Наука, 1990. – 266 с.
47. Страны и народы. Зарубежная Азия. Общий обзор / Л.И. Куракова, В.Т. Зайчиков [и др.]. – М.: Мысль, 1979. – 381 с.
48. Таннер С. Афганистан: история войн от Александра Македонского до падения «Талибан» / С. Таннер. – М.: ЭКСМО, 2004. – 448 с.
49. Темирханов Л. Хазарейцы. Очерки новой истории / Л. Темирханов. – М.: Наука, 1972. – 140 с.
50. Тихонов Ю. Пуштунские племена в гражданской войне в Афганистане / Ю. Тихонов // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 6. – С. 66-73.
51. Файз М. Книга упоминаний о мятеже / Мухаммад Файз: [пер. с дари]. – М.: Наука, 1988. – 282 с.
52. Фундаментализм / Под ред. З.И. Левина. – М.: Институт востоковедения РАН, Изд-во «КРАФТ+», 2003. – 264 с.
53. Ямпольська Л.М. Міжетнічні відносини в Афганістані другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: витоки, специфіка, сценарії розвитку / Л.М. Ямпольська // Сучасні тенденції сходознавства: Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (18-19 травня 2012 р.). – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2012. – С. 177-183.
54. Ямпольська Л.М. Полікультурність як конфліктогенний фактор міжетнічних відносин Афганістану в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. / Л.М. Ямпольська // Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції, 10 березня 2017 р., м. Київ; ред. кол.: Салата О.О., Саган Г.В., Куцик Р.Р. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. – С. 114-123.

Заняття 6. Етноконфесійні проблеми Ірану в ХХ – на початку ХХІ ст.

Питання до семінарського заняття

1. Етнолінгвістична карта сучасного Ірану.
2. Особливості міжетнічних і міжконфесійних відносин в Ірані у першій чверті ХХ ст.
3. Етноконфесійна ситуація в епоху Пехлеві (1925-1978).
4. Етноконфесійні проблеми в Ісламській Республіці Іран (1979 р. – до нашого часу).

Методичні рекомендації

Перед розглядом проблематики семінарського заняття доцільно пригадати, що в Ірані, який відколовся з початку ХVІ ст. від переважно суннітського мусульманського світу, *шиїзм* виступав як особлива форма раннього релігійного націоналізму. Його консолідуючий вплив на широкі маси населення пояснювався особливою роллю шіїтського духівництва, яке виступало в опозиції до шахської влади та ініціювало народні рухи. Проте релігія істотно гальмувала формування національної свідомості окремих етносів, підмінюючи його усвідомленням причетності до етнічно неоднорідної мусульманської громади – умми, що позначилося на міжетнічних і релігійних відносинах у Ірані ХХ – початку ХХІ ст. Студенти повинні розглянути в процесі семінарського заняття, чому етнокультурна строкатість, специфіка шіїзму, національна політика іранського керівництва стали джерелами конфліктності в країні. Використовуючи компаративний метод, відповісти на питання: чому в Ірані, на відміну від Афганістану, етноконфесійні проблеми не набули виключної гостроти; які фактори сприяли відносній стабільності міжетнічних і міжконфесійних стосунків в іранському суспільстві? Також слід виділити основні проблеми на цьому полі та поміркувати над перспективами їх вирішення.

1. Розпочати розгляд етноконфесійних проблем Ірану студенти мають з аналізу *етнолінгвістичної карти* країни. Визначити історико-географічні фактори формування сучасного складу населення Ірану: територія Іранського нагір'я як зона зіткнення стародавніх передньоазійського, еллінського, єгипетського, степового євразійського та індійського культурних ареалів; роль міграцій, кочового нашестя і завоювань в етногенезі іраномовних та інших народів, які населяють сучасний Іран; включення Ірану до складу Арабського халіфату та його значення у зміні етноконфесійної картини населення країни; наслідки тюрко-монгольських нашесть; багатовічна імперська традиція, її сучасні прояви у сфері державної політики та повсякденній свідомості населення.

Зробити акцент на затвердженні кордонів сучасного Ірану в *епоху Каджарів (1796-1925)*, розділенні деяких етнічних спільнот (азербайджанці, курди, туркмени, араби) державними кордонами.

Приділити увагу *класифікації народів*, які населяють сучасний Іран, за лінгвістичною ознакою:

– іранські народи (перси, курди, лури, гілянці, мазендаранці, бахтіяри, белуджі, талиші та ін.);

– тюркські народи (азербайджанці, кашкайці, туркмени, афшари, тюркські племена Фарсу та ін.);

– семітські народи (араби, ассирійці, євреї) тощо.

Дати характеристику народів за чисельністю, часткою в загальному населенні країни, етногенезом, короткою історією розселення на території Ірану, сучасною географією розселення, родом занять, мовою, віросповіданням, особливостям матеріальної культури.

У висновках відзначити відносну стійкість загальної етноконфесійної картини населення Ірану з 30-х рр. XIX ст. до сьогодні, а також надзвичайно високий темп приросту населення та урбанізації Ірану після Другої світової війни.

2. Визначаючи особливості міжетнічних і міжконфесійних відносин в Ірані у першій чверті XX ст., студенти повинні більш детально зупинитися на аналізі міжнаціональних стосунків в *іранській революції 1905-1911 рр.* (Тебризьке повстання, участь бахтіарських загонів у політичній боротьбі та ін.). З'ясувати, як вплинула окупація території Ірану військами Османської імперії, Великої Британії, Росії в роки Першої світової війни на національні і регіональні рухи в країні (Іранський Азербайджан, Гілян, Хорасан). Коротко охарактеризувати національні і сепаратистські рухи після Першої світової війни, проаналізувати відцентрові тенденції в Іранському Азербайджані, Гіляні, Арабістані, Хузистані та фактори, що їх підсилювали. Довести, що боротьба з етнічним і регіональним сепаратизмом була однією з умов затвердження режиму Реза-хана.

3. У відповіді на питання «Етноконфесійна ситуація в епоху Пехлеві (1925-1978 рр.)» слід визначити етапи та специфіку національної політики шахської влади на кожному з них.

Розглядаючи *I-й етап (20 – 30-ті рр. XX ст.)*, студенти мають проаналізувати державну доктрину Реза-шаха, офіційне трактування понять «іранізація», «пехлевізм», що вплинуло на ігнорування поліетнічного складу населення країни та невирішеність національного питання. З'ясувати, у чому проявлялася централізаторська спрямованість економічної політики Реза-шаха. Чому відродження імперської традиції і посилення світського начала в державній ідеології та політиці загострило конфлікт центральної влади та шіїтського духівництва?

Визначаючи специфіку *II-го етапу* етнополітики в Ірані (*друга половина 40-х – 50-ті рр. XX ст.*), звернути увагу на послаблення центральної влади і нове піднесення сепаратистських і національних рухів (Іранський Азербайджан, Курдистан, Хорасан, Арабістан), а також вплив на них зовнішніх факторів (політика США, Великої Британії, Німеччини, СРСР) у період «холодної війни». Відповісти на питання, чому після державного перевороту 1953 р. відбулося повернення до доктрини «пехлевізму».

III-й етап національної політики у часі збігся з періодом реформ Мохаммеда Реза Пехлеві – «білою революцією» (1963-1978 рр.). Дати характеристику моделей «великої цивілізації», «єдиної іранської нації» як спроб ослаблення релігійного та етнічного витоків самоідентифікації іранських підданих. Пояснити сутність відносин шаха та шіїтського духівництва: «опора на іслам, а не на духівництво». Чому світські реформаторські ініціативи, зведення національного питання до подальшої «іранізації» суспільства призвели до загострення суспільно-політичних протиріч, кризи шахського режиму та ісламської революції 1978-1979 рр.?

4. Розкриваючи зміст четвертого питання, звернути увагу на такі аспекти: основні принципи національної політики Р.М. Хомейні та його наступників; поєднання понять *шіїтської общини* та «іранської нації»; шіїзм як основа

загальнонаціональної консолідації; відносна толерантність режиму до етнокультурної різноманітності країни.

Проаналізувати масову імміграцію з Афганістану та Іраку (курди) як демографічний і економічний фактор розвитку іранського суспільства; політику керівництва Ісламської Республіки Іран (ІРІ) щодо іранських і зарубіжних курдів; ідеї «єдиного Азербайджану», незалежних Курдистану та Арабістану як потенційний каталізатор сепаратистських настроїв в Ірані.

Визначити відмінності національної та релігійної політики ортодоксальних і реформістських правлячих кіл Ірану наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Підводячи підсумок семінарського заняття, студенти мають дійти висновків.

У ХХ ст. етноконфесійні проблеми неодноразово створювали загрозу територіальній цілісності та самому існуванню Ірану як суверенної держави. Як правило, загроза ця виходила більшою мірою від конфліктів між центральною владою і національними або регіональними сепаратистськими прагненнями, ніж від міжетнічних суперечностей і зіткнень, які спостерігаються в багатьох поліетнічних соціумах.

Посилення відцентрових тенденцій збігалось з соціально-політичними кризами і втратою Іраном своїх позицій регіональної держави, частіше в першій половині ХХ ст. (1910-ті, перша половина 1920-х, 1940-ві – 1950-ті рр.).

Відносна консолідація суспільства ставала результатом радикальної централізаторської політики державної влади і в епоху Пехлеві (1920-ті – 1930-ті рр., 1960-ті – 1970-ті рр.) і після ісламської революції (1980-ті – 1990-ті рр.), а також одним із наслідків соціально-економічної стабілізації і зміцнення регіональних позицій Ірану.

У сфері ідеології проблема взаємин між центральною владою і національними меншостями «знімалася» імперськими або квазіімперськими доктринами «єдиної іранської нації». В епоху Пехлеві виток іранської автентичності оголошувався вічний «іранський дух» (з ослабленням релігійного елементу). В ІРІ провідною ознакою нації вважається існування шіїтської общини, тоді як доісламські символи девальвуються. Ні в тому, ні в іншому випадку примат державної єдності як тотожний єдності національній сумніву не піддається, і слово «іранець» означає «підданий» (громадянин) Ірану, а не представник одного з народів країни.

Збереженню в ХХ – на початку ХХІ ст. відносної стабільності в міжетнічних і міжобщинних стосунках сприяли такі постійні чинники, як високий авторитет перської мови та літератури і приналежність переважної більшості населення країни (близько 90 %) до шіїтської громади. З економічних чинників, які пом'якшували гостроту етноконфесійних проблем, головними є сировинні (перш за все, нафтогазові) ресурси країни (у сусідньому Іраку нафта, навпаки, стала «яблуком розбрату» між арабами і курдами).

В останні два десятиріччя Ірану вдалося подолати виняткову за складністю проблему масової імміграції населення з сусіднього Афганістану та Іраку. По співвідношенню кількості осіб, які знайшли в країні притулок, до її населення Іран міцно утримує перше місце в світі. Величезний притік біженців загострює проблему безробіття, але в той же час підвищує авторитет Ірану як домінуючої регіональної держави.

Джерела

1. Книга царей, или Шах-наме: Эпические предания народов Ирана / Литературный пересказ Н. Кондыревой. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 384 с.

2. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / Под ред. И.Д. Левина. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 780 с.
3. Пехлеви М.Р. Мое служение родине: [Мемуары] / Мохаммед Реза Пехлеви. – М., 1961.
4. Основной закон Ирана (30 декабря 1906 г.) // Конституции буржуазных стран: В 4-х т. – Т. 3. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – С. 35-42.
5. Хомейни Р.М. Религиозное и политическое завещание / Рухолла Мусави Хомейни. – М.: Палей, 1999. – 104 с.

Література

1. Агаев С.Л. Иран между прошлым и будущим. События, люди, идеи / С.Л. Агаев. – М.: Политиздат, 1987. – 317 с.
2. Агаев С.Л. Иран в прошлом и настоящем (Пути и формы революционного процесса) / С.Л. Агаев. – М.: Наука, 1986. – 271 с.
3. Алиев С. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX веке / С. Алиев. – М.: Наука, 1985. – 285 с.
4. Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране / С.М. Алиев // Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР. – № 77. – М., 1960. – С. 76-79.
5. Ансари Х. Имам Хомейни: Политическая борьба от рождения до кончины / Хамид Ансари. – М.: Восточная литература, 1999. – 332 с.
6. Асатрян Г.С. Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до «Азербайджанского мифа» / Г.С. Асатрян; ЕГУ, кафедра иранистики; отв. ред.: А.Г. Арешев, В.А. Аракелова. – Ереван: «Кавказский центр иранистики», 2012. – 130 с.
7. Бабушкин Ю.Д. Ирано-иракская война. Положение в Персидском заливе / Ю.Д. Бабушкин. – М.: Знание, 1987. – 87 с.
8. Барзегар К. Тегеран – союзник, а не противник в борьбе против терроризма / К. Барзегар // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 3. – С. 38-39.
9. Генис В.Л. Красная Персия. Большевики в Гиляне. 1920-1921. Документальная хроника / В.Л. Генис. – М.: Центр стратегических и политических исследований, 2000. – 560 с.
10. Гусейнов Г.Б. Место и роль ислама в социально-политической жизни современного Ирана / Г.Б. Гусейнов. – Баку: Элм, 1986. – 201 с.
11. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране / Е.А. Дорошенко. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. – 133 с.
12. Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в современном Иране / Е.А. Дорошенко. – 2-е изд. – М.: Наука, 1985. – 229 с.
13. Жигалина О. Курдский вопрос в ИРИ: решение в диалоге сторон / О. Жигалина // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 10. – С. 27-31.
14. Жигалина О.И. Национальное движение курдов в Иране (1918-1947) / О.И. Жигалина: [Монография]. – М.: Наука, 1988. – 168 с.
15. Жигалина О.И. Проблемы этнокультурной конфликтности в современном Иране / О.И. Жигалина // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 336-353.
16. Жигалина О.И. Этносоциальные процессы в Иране в XIX – XX вв.: Автореферат ... дис. докт. ист. наук: 07.00.03. – Всеобщая история (новая и новейшая история) / О.И. Жигалина. – М., 1996. – 35 с.
17. Жигалина О.И. Этносоциальная эволюция иранского общества: [Монография] / О.И. Жигалина. – М.: Восточная литература, 1996. – 296 с.
18. Иванов М.С. Племена Фарса: кашкайские, хамсе, кухгилуйе, мамасани / М.С. Иванов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 167 с.
19. Иванова М.Н. Национально-освободительное движение в Иране в 1918-1922 гг. / М.Н. Иванова – М.: Наука, 1961. – 181 с.
20. Иран: ислам и власть / Отв. ред. Н. Мамедова. – М.: Институт востоковедения РАН, Издательство «Крафт+», 2001. – 280 с.

21. Иран: эволюция исламского правления / Отв. ред. Н. Мамедова. – М.: ИБВ, 1998. – 240 с.
22. Иранская революция 1978 – 1979 гг. Причины и уроки / Под ред. А.З. Арабаджяна: [Сб. науч. трудов]. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
23. Исламская республика Иран в 90-е годы: (Экономика, политика, культура) / Под ред. Н.М. Мамедовой. – М.: ИВ РАН. – 1998. – 164 с.
24. История Ирана / отв. ред. М.С. Иванов. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 488 с.
25. Клешторина В.В. Иран 60 – 80-х годов. От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей (Идеология, политика, литература) / В.В. Клешторина. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
26. Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Под ред. А. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
27. Логашева Б.Р. Туркмены Ирана (историко-этнографическое исследование) / Б.Р. Логашева. – М.: Наука, 1976. – 158 с.
28. Ниязатов Ш.А. Ирано-иракский конфликт: Исторический очерк / Ш.А. Ниязатов. – М.: Наука, 1989. – 174 с.
29. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв.: [Курс лекций] / Под ред. В.И. Беляева. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во СПб. университета, 2007. – 428 с.
30. Пикулин М.Г. Белуджи / М.Г. Пикулин. – М.: Изд-во восточной литературы, 1959. – 210 с.
31. Савин А. Свет блистательного Хорасана / А. Савин // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 8. – С. 73-78.
32. Складов Л.Е. Иран 60 – 80-х годов: Традиционализм против современности. Революция и контрреволюция / Л.Е. Складов. – М.: Наука, Восточная литература, 1993. – 252 с.
33. Современный Иран. Справочник / Л.Е. Авдеева, С.М. Алиев, З.А. Арабаджян [и др.]; РАН, Ин-т востоковедения. – М.: Наука: Восточная литература, 1993. – 307 с.
34. Трубецкой В.В. Бахтиары (оседло-кочевые племена Ирана). – М.: Наука, 1966. – 219 с.
35. Хиро Д. Иран под властью аятолл / Д. Хиро // Афро-азиатский мир в XX веке: власть и насилие. – Вып. 2. – М., 2000. – С. 52-114.
36. Этноссы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие: [Учеб. пособ. для высшей школы] / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – 576 с.

Заняття 7. Проблеми і перспективи врегулювання етноконфесійних конфліктів

Питання до семінарського заняття

1. Прогнозування етноконфесійних конфліктів.
2. Конструктивні технології врегулювання і вирішення конфліктів. Посередництво, переговірний процес.
3. Роль ООН у процесах урегулювання і запобігання конфліктам.

Методичні рекомендації

Етнополітичні та етноконфесійні конфлікти залишаються суттєвими дестабілізуючими факторами в сучасних міжнародних відносинах. Вони мають переважно внутрішній характер, з ускладненнями піддаються врегулюванню і навіть при певній деескалації вимагають постійної міжнародної уваги – латентна фаза легко може перейти у нову збройну кризу. Незважаючи на наявність спільних рис, кожний конфлікт є глибоко індивідуальним, що обумовлено особливостями культури та психології його учасників. І нарешті, він наносить досить глибокі рани, часто

супроводжується етнічними та конфесійними чистками, створює проблему біженців, сприяє збереженню в етнічних та релігійних групах на цілі десятиліття травмованої *історичної пам'яті*. Виходячи з цього, слід виважено підійти до розгляду проблематики семінарського заняття, пов'язаної з процесами управління, попередження, врегулювання і вирішення етноконфесійних конфліктів. У ході семінарського заняття також доцільно з'ясувати небезпеку переростання некерованих конфліктів у затяжну форму і формування глибоко укорінених конфліктів, а також зосередитися на можливих варіантах розв'язання конфліктів.

1. Особливу роль у процесі врегулювання етноконфесійних конфліктів має їх прогнозування з метою попередження.

Студенти повинні звернути увагу на методи дослідження, діагностики та запобігання конфліктам; моделювання етнополітичних, релігійних ситуацій і процесів та оцінку їх негативних наслідків для реалізації національних інтересів і забезпечення національної безпеки держав; методичний апарат оцінювання ризику переростання конфліктогенної ситуації у збройний конфлікт. Розібратися в термінах «*ситуація етнічної напруженості*» як переддень етнічного конфлікту, «*рівень етнічної ризику*» як показник ймовірності етнічного конфлікту тощо.

Пов'язати попередження конфліктів із необхідністю організації мережі *етноконфліктологічного моніторингу*, розповсюдження ідеї толерантності і зниження рівня міжетнічної та міжконфесійної напруженості. Поміркувати над необхідністю виваженої політики державних структур з національного питання. Чи може своєчасне надання права національно-культурної автономії етнічним меншинам, використання всіх можливостей для досягнення міжетнічної (міжконфесійної) згоди, чи навіть розумна асиміляція та інтеграція етносів запобігти етнополітичним конфліктам?

2. У сучасній конфліктології використовуються кілька основних термінів для позначення різних рівнів урегулювання конфлікту (деескалації, недопущення переростання конфлікту в кризові стадії). Студенти мають володіти теоретичною базою процесу врегулювання конфліктів, зокрема понятійними категоріями: «*управління конфліктами*», «*врегулювання конфлікту*», «*припинення конфлікту*», «*третья сторона у врегулюванні конфлікту*», «*посередництво*», «*надання добрих послуг*», «*арбітраж*».

Проаналізувати конструктивні технології врегулювання і вирішення конфліктів, зокрема *посередництво* та *переговорний процес*. З'ясовуючи сутність і результативність посередницьких послуг, слід звернути увагу на такі питання: різноманітність видів посередництва (за допомогою окремих осіб, держави, групи держав, міжнародних організацій); роль «третьої сторони» у врегулюванні конфлікту; офіційне посередництво, його роль у сучасному світі, форми (посередництво держав, міжнародних і регіональних організацій), можливості і обмеження; неофіційне посередництво (форми, можливості і обмеження). Розкрити проблему взаємодії офіційного та неофіційного видів посередництва. Визначити типові помилки посередництва та способи їх подолання.

Далі слід зосередитися на переговорах як способі пошуку політичного завершення конфлікту, звернувши увагу на його теоретичні і практичні аспекти. Функції переговорів. Етапи ведення переговорів: підготовка до переговорів, проведення попередніх узгоджень, фази переговорного процесу. Основні підходи до переговорного процесу: «*позиційний торг*» і «*переговори на основі інтересів сторін*». Багатосторонні переговори: форми та особливості проведення. Специфіка переговорів

на вищому рівні. Тактика завершення переговорного процесу. Підготовка завершальних документів переговорів. Критерії оцінки результатів переговорів: ухвалення об'єктивної та суб'єктивної норми їхньої оцінки. «Форс-мажор» і відповідальність сторін. Підведення підсумків переговорного процесу.

3. Проблема вирішення регіональних конфліктів і криз (здебільшого пов'язаних з етноконфесійними протиріччями) визнається пріоритетним завданням ООН з часу її утворення. Згідно зі статуттом ООН, Рада Безпеки виступає як основний інструмент підтримки миру на планеті. Наскільки вмотивованою є легітимність рішення «п'ятірки» постійних членів Ради Безпеки (США, Великої Британії, Франції, Російської Федерації, КНР) про втручання миротворчих сил ООН у зону конфлікту, що перебуває під юрисдикцією національної держави? Студенти на основі вивченого матеріалу, аналізу останніх подій у світі, наведення відповідних прикладів повинні подискутувати з цього приводу.

Розкрити механізм здійснення *миротворчих операцій ООН*, міжнародно-правовий статус «блакитних касок» і принципи їх формування. Більш детально зупинитися на діяльності ООН на Африканському континенті наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.; участі у миротворчих операціях (Ангола, Намібія, Західна Сахара, Мозамбік, Сомалі, Ліберія, Руанда, Руанда – Уганда, Чад – Лівія, Сьєрра – Леоне, Чад). Звернути увагу на миротворчі місії та операції ООН в інших «вогнищах» міжнародних конфліктів. Окремо проаналізувати близькосхідну політику ООН на межі ХХ – ХХІ ст.: «близькосхідний блок» резолюцій ООН та їх значення для врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту. Яка роль і мотивація діяльності міжнародного «квартету» посередників у цьому процесі? Наскільки ефективним, з урахуванням сьогоденних реалій, є миротворчий процес за участі структур ООН? Оцінити на цьому фоні альтернативність стратегії і практики «кризового реагування» НАТО з межах програми «Партнерство в ім'я миру».

Наприкінці семінарського заняття зробити висновки про роль ООН у процесах урегулювання і запобігання конфліктам на Сході. Подискутувати навколо актуальності сентенції Н. Макіавеллі на сьогоднішній день: «У вас будуть надійні союзники, якщо у вас надійні війська».

Джерела

1. Заявление «четверки» международных посредников по урегулированию ближневосточного конфликта от 20 сентября 2006 г. // Организация Объединенных Наций: [Сб. документов] / Под ред. В.В. Вахрушева. – М., 1981. – 623 с.
2. Палестинская проблема: документы ООН, международных организаций и конференций / Сост. Р. Давыдков. – М.: Прогресс, 1984. – 240 с.
3. Текст резолюции Совета Безопасности ООН 1397 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2002/>.
4. Текст резолюции Совета Безопасности ООН 1559 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2004/index.html>.
5. Текст резолюции Совета Безопасности ООН 1701 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2006/res1701.htm>.

Література

1. Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология / В.А. Авксентьев // Социс. – 1996. – № 12. – С. 43-49.
2. Айманбетова А.С. Региональные организации коллективной безопасности: [Монография] / А.С. Айманбетова. – М.: МГИМО-Университет, 2004. – 232 с.
3. Арешидзе Л.Г. Международные отношения в Восточной Азии: угрозы и надежды / Л.Г. Арешидзе. – М.: Международные отношения, 2007. – 296 с.

4. Ахиезер А. Культурные основы этнических конфликтов / А. Ахиезер // *Общественные науки и современность (ОНС)*. – 1994. – № 4. – С. 45-52.
5. Батюк В.И. Миротворческая деятельность ООН и великие державы / В.И. Батюк // *США: экономика, политика, идеология*. – 1996. – № 12. – С. 15-32.
6. Бодански Й. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке / Й. Бодански. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
7. Бреннингмейер О. Предотвращение этнического конфликта / О. Бреннингмейер // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2000. – № 3. – С. 38-46.
8. Временные силы ООН в Ливане – справочная информация / Официальный сайт ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/peace/pko/unifil/index.html>
9. Гоптарева И.Б. О возможных механизмах разрешения конфликта / И.Б. Гоптарева // *Полис*. – 1998. – № 6. – С. 5-18.
10. Грант Н. Конфликты XX века / Невилл Грант. – М.: Физкультура и спорт, 1995. – 456 с.
11. Гусаров В.И. Ближневосточное урегулирование: проблемы и перспективы / В.И. Гусаров. – Восток. – 1998. – № 2. – С. 43-47.
12. Заемский В.Ф. ООН и миротворчество: [Курс лекций] / В.Ф. Заемский. – М.: *Международные отношения*, 2008. – 308 с.
13. Каррас Ч. Искусство ведения переговоров / Честер Ли Каррас. – М.: ЭКСМО, 1997. – 400 с.
14. Ковачик П. Предупреждение и разрешение конфликтов / П. Ковачик. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 225 с.
15. Корнелиус Х. Выиграть может каждый: как разрешать конфликты / Х. Корнелиус. – М.: Стрингер, 1992. – 215 с.
16. Коэн Л. Искусство торговаться, Или все о переговорах / Л. Коэн, П. Гудман. – М.: СП «Эф-Эй-Би», 1995. – 225 с.
17. Крисберг Л. Мирозидание, миросохранение и разрешение конфликтов / Л. Крисберг // *Социс*. – 1990. – № 11. – С. 28-32.
18. Крицкий Е.В. Восприятие конфликта как индикатор межэтнической напряженности / Е.В. Крицкий // *Социс*. – 1996. – № 9. – С. 116-121.
19. Куклина И.Н. ООН и проблемы южноафриканского региона / И.Н. Куклина. – М.: Наука, 1990. – 323 с.
20. Курс ведения переговоров с установкой на сотрудничество / Под ред. Е.Н. Ивановой. – Рига – СПб.: Решение, 1995. – 152 с.
21. Ландбасо Ангуло А. Терроризм и этнополитические конфликты / А. Ангуло Ландбасо: В 2-х кн. – Кн. 2. Терроризм сегодня. – М.: Огни, 2004. – 240 с.
22. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, технологии, решения / М.М. Лебедева. – М.: Аспект-пресс, 1997. – 271 с.
23. *Международные отношения: теории, конфликты, организации* / Под ред. проф. П.А. Цыганкова. – М.: Альфа-М, 2004. – 245 с.
24. Митрошенков О.А. Эффективные переговоры / О.А. Митрошенков. – М.: «ИНФРА-М», «Весь мир», 2000. – 280 с.
25. Михайлов В.А. Принцип «воронки», или Механизм развертывания межэтнического конфликта / В.А. Михайлов // *Социс*. – 1993. – № 5. – С. 57-63.
26. Морозов Г.И. ООН: опыт миротворчества / Г.И. Морозов // *Мировая экономика и международные отношения (МЭМО)*. – 1994. – № 7. – С. 16-25.
27. Новосельцев В.И. Системная конфликтология / В.И. Новосельцев. – Воронеж: Кварта, 2001. – 174 с.
28. Нравственные ограничения войны: проблемы и примеры / Под общ. ред. Б. Коппитерса, Н. Фоушина, Р. Апреяна. – М.: Гардарики, 2002. – 407 с.

29. Нэх В.Ф. Политический конфликт, технология инициирования, регулирования, разрешения / В.Ф. Нэх // Вестник Московского университета. – Сер. 12. Политические науки. – 1995. – № 4. – С. 82-85.
30. Овчинников В.С. Политические конфликты в международных отношениях и пути их разрешения / В.С. Овчинников. – М.: ЮНИТИ, 1990. – 256 с.
31. Полианов Д.В. Антонио Кимуаби Жуниор. Деятельность ООН по мирному урегулированию в Анголе / Д.В. Полианов // Восток. – 2001. – № 4. – С. 67-71.
32. Сикевич З.В. Этносоциология: национальные отношения и межнациональный конфликты / З.В. Сикевич. – СПб.: Б.и., 1994. – 176 с.
33. Скворцов В.В. Способы разрешения конфликтов / В.В. Скворцов. – М.: АНХ при Совете Министров СССР, 1986. – 96 с.
34. Современный терроризм: состояние и перспективы / Под ред. Е.И. Степанова. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 240 с.
35. Соловьев Э.Г. Трансформация террористических организаций в условиях глобализации / Э.Г. Соловьев. – М.: ЛЕНАНД-URSS, 2006. – 86 с.
36. Терроризм в современном мире: истоки, сущность, направления и угрозы. – М.: Ин-т социологии РАН, 2003. – 340 с.
37. Финдлей Т. Предотвращение, разрешение вооруженных конфликтов и контроль над ними / Т. Финдлей // МЭМО. – 1996. – № 1. – С. 45-51.
38. Фишер Р. Подготовка к переговорам / Р. Фишер, Д. Эртель. – М.: Филинь, 1996. – 264 с.
39. Хохлышева О.О. Международное миротворчество и коллективная безопасность: схемы, карты, графики, таблицы / О.О. Хохлышева. – М. – Н. Новгород: ФМО ННГУ, 2003. – 186 с.
40. Чумиков А.Н. Управление конфликтами / А.Н. Чумиков. – М.: Унив. гуманитар. лицей, 1995. – 346 с.

ТЕМИ ІНДЗ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Теми ІНДЗ

1. Особливості формування арабо-мусульманського історико-культурного регіону. Характерні риси арабо-мусульманської культури.
2. Іслам як світова релігія та історико-культурний феномен: його виникнення та еволюція.
3. Мухаммад (570-632 рр.) – засновник ісламу.
4. Мусульманський культ. Центри-святині мусульман – Мекка, Медіна.
5. Основні напрямки в ісламі: суннізм і шійїзм.
6. Суфізм – мусульманський містицизм. Поети-суфії на мусульманському Сході.
7. Коран як смисловий центр арабо-мусульманської культури.
8. Хронологія, структура, особливості поезики Корану. Аллах як надбіологічна і надсоціальна субстанція.
9. Коранічна догматика (п'ять «стовпів» ісламу).
10. Світоустрій і походження людини в Корані.
11. Мухаммад-законодавець. Особливості мусульманського права та моралі (шаріат) як основного регулятора громадського життя.
12. Шаріат – сукупність релігійно-правових норм ісламу.
13. Свята в ісламі – жертвоприношення (Курбан-байрам), розговіння (Ураза-байрам), Ніч творіння (Лайлат ал-бара), День народження Мухаммада, Науруз (день весняного рівнодення).
14. Джихад у ісламі: інтерпретації поняття.

15. Доля Корану в історії ісламського світу. Поява «мусульманських наук». Досягнення арабської науки.
16. Розвиток арабської мови і просвітництва на неарабському мусульманському Сході. Передача біблійної і античної традиції через Коран.
17. Арабо-мусульманське мистецтво: каліграфія, мініатюра, архітектура.
18. Культура середньовічного арабського Сходу та її вплив на світову культуру.
19. Визначте фактори, які сприяли модернізації в ісламському світі, а також ті, що їй протидіяли.
20. Чим пояснити те, що ісламська цивілізація демонструє найбільший з усіх великих традицій Сходу ступінь відторгнення модернізаційного імпульсу?
21. Чому така характерна риса цивілізаційного устрою мусульманських країн, як злиття релігії та політики, в особливості світської та духовної влади, є фактором, який гальмує модернізацію?
22. Чому, на Ваш погляд, саме духовні і політичні складові комплексу цінностей модернізації (права людини, демократія, політичні свободи) викликали найбільше відчуження в мусульманському світі?
23. Який зміст вкладався у мусульманській традиції в поняття соціальної справедливості?
24. Чому, незважаючи на значну популярність соціалістичних ідей у 50-х – 60-х рр. ХХ ст., соціалізм марксистсько-ленінського напрямку не отримав поширення в ареалі мусульманської цивілізації?
25. Порівняльний аналіз ставлення до модернізації двох великих цивілізаційних традицій Сходу: конфуціанської та мусульманської.
26. «Відродження ісламу» у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. та шляхи його досягнення. Ідея всемусульманської єдності.
27. Пошуки «третього шляху» модернізації ісламу в 50-90-х рр. ХХ ст.
28. «Ісламський соціалізм»: теорія та практика.
29. «Третя світова теорія» М. Каддафі та доля Лівійської Джамахірії.
30. Ісламська революція в Ірані в 1978-1979 рр.: причини, хід, наслідки.
31. Політичний портрет аятолли Р.М. Хомейні.
32. Ісламська Республіка Іран: особливості державного устрою, внутрішньої та зовнішньої політики. «Ісламська економіка» і «соціальна справедливість».
33. Причини зростання впливу ісламу в 60-х – 90-х рр. ХХ ст.
34. Виникнення та діяльність екстремістських організацій: «ХАМАС», «Брати-мусульмани», «Хезболлах», «Талібан», «Аль-Кайда» та ін. (за вибором).
35. Боротьба державних структур з ісламським фундаменталізмом наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. (Алжир, Єгипет, Ізраїль, Сирія, Росія).
36. Іслам і християнство на межі ХХ – ХХІ ст.: проблеми та перспективи співіснування двох світових релігій.
37. Світ ісламу на початку ХХІ ст.: виклики і можливості.
38. Сучасне становище ісламських країн Азії (ресурси, демографія, стратегії розвитку, високі технології).
39. Ісламські країни у світовій політиці (членство у міжнародних організаціях, включеність у глобальні конфлікти, участь в інтеграційних процесах).
40. Світ ісламу у діалозі цивілізацій.
41. Ісламізм і тероризм у контексті глобальної безпеки.
42. Етнічний простір. Розділеність етносів. Конкуренція між етнічним і політичним просторами.

43. Статуси етнічної групи та рівень збереження її традиційної культури.
44. Чинники, що впливають на формування системи міжетнічних комунікацій у державі.
45. Основні форми міжетнічних комунікацій.
46. Етнічний конфлікт і стадії його розвитку.
47. Основні типи етнічних конфліктів.
48. Інструменти національної політики держави.
49. Правові джерела націоналізму та генератори націоналістичних ідей.
50. Націоналізм у сучасному суспільстві.
51. Роль історичного чинника в процесі складання етнополітичних систем.
52. Етнополітичні системи унітарних і федеративних держав.
53. Фактори інтеграції та дезінтеграції етнічних і релігійних спільнот.
54. Консолідовані етнополітичні еліти.
55. Заходи, спрямовані на гальмування і послаблення етнічних конфліктів.
56. Особливості розвитку етноконфліктних ситуацій на Сході в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
57. Етнічні конфлікти як загроза міжнародного тероризму і політичного екстремізму.
58. Механізми впливу етнічних конфліктів на міжнародну, регіональну стабільність та інтеграційні процеси.
59. Прикордонний простор і етноконфесійні конфлікти.
60. Характерні особливості сучасних конфліктів, причини посилення в них ролі етноконфесійного фактору.
61. Основні проблеми у врегулюванні «близькосхідного питання» на сучасному етапі.
62. Причини виникнення, типологія та шляхи вирішення конфліктів на півдні Африки.
63. Проблеми мусульмансько-коптських відносин у сучасному Єгипті.
64. Національна політика в Туреччині. Місце курдів у сучасній соціально-політичній системі Туреччини.
65. Національна та релігійна проблеми в умовах громадянської війни в Афганістані. Вплив зовнішнього фактору на розвиток міжнаціональних і міжконфесійних відносин в Афганістані.
66. Політика республіканських урядів Іраку щодо курдів. Курдське повстання 1991 р. Успіхи та проблеми «Вільного Курдистану».
67. Араби-шіїти Іраку: їхнє соціально-економічне становище та місце у суспільно-політичному житті країни в новітній час. Політика іракської влади відносно шіїтів у 90-х рр. ХХ ст.
68. Причини, особливості та наслідки Ірано-іракської війни 1980-1988 рр.
69. Особливості соціально-політичного становища берберів у країнах Магрибу. Причини радикалізації берберського руху в Алжирі в 90-х рр. ХХ ст.
70. Становище мусульманської та індуїстської конфесій у Республіці Індія. Історичні витоки напружених відносин між ними.
71. Проблеми індійсько-пакистанських відносин навколо Кашміру та можливі шляхи вирішення цієї проблеми.
72. Міжсектантські та міжетнічні протиріччя в Пакистані.
73. Миротворчі операції ООН наприкінці 80-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. і механізми їх здійснення.

Завдання для самостійної роботи

<i>№ n/n</i>	<i>Назва теми</i>	<i>Години</i>
1.	Ісламське віровчення і ритуал.	2
2.	Іслам та арабо-мусульманська культура.	2
3.	Доля Корану в історії ісламського світу.	2
4.	Розкол ісламу на основні ідейно-політичні течії: причини і наслідки.	2
5.	Джихад у ісламі: інтерпретації поняття.	2
6.	Особливості мусульманського права та моралі (шаріат) як основного регулятора громадського життя умми.	2
7.	Глобальна модернізація та «ісламський ренесанс».	2
8.	«Реванш Бога» і причини активізації ісламу в 60-х – 90-х рр. ХХ ст.	2
9.	Еволюція суннітського фундаменталізму у ХХ – на початку ХХІ ст.	2
10.	Ісламський фундаменталізм і шиїтський варіант. «Ісламське правління» в релігійно-політичному дискурсі Ірану.	2
11.	Ісламське суспільство як багатоукладний соціум. Передумови для створення власної концепції ісламського постмодерну.	2
12.	Іслам і новітні тенденції у розвитку світової політики. Умма, ісламські міжнародні організації і нові актори міжнародних відносин.	2
13.	«Арабська весна» 2010-2011 рр. як результат зміни парадигм світового розвитку.	2
14.	Ісламофобія у сучасному світі як глобальне і регіональне явище.	2
15.	Схід і Захід в глобальних геополітичних трансформаціях наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.	2
16.	Етноконфесійні конфлікти як загроза стабільності політичного простору держав.	2
17.	Зробити короткий аналіз етно-політичного або конфесійного конфлікту на Сході (за вибором), виділивши причини, різновид, стадії розвитку конфлікту, змодельовавши способи його врегулювання.	2
18.	Опрацювання термінології до теми «Етнополітика»	2
19.	Ісламський фундаменталізм та арабо-ізраїльський конфлікт.	2
20.	Етноконфесійні конфлікти в Іраку у 80-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.	2
21.	Опрацювання термінології, складання хронологічної таблиці до теми «Курдська проблема в Туреччині, Ірані, Сирії, Іраку».	2
22.	Опрацювання термінології, складання хронологічної таблиці до теми «Етноконфесійні проблеми Афганістану в ХХ – на початку ХХІ ст.»	2
23.	Опрацювання термінології до теми «Мусульmano-коптські відносини в сучасному Єгипті»	4
24.	Опрацювання термінології до теми «Берберське питання» в	2

	країнах Магрибу»	
25.	Визначення причин, моделювання сценаріїв розвитку та можливих шляхів вирішення етноконфесійних конфліктів у мусульманських регіонах Південної та Південно-Східної Азії у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	4
26.	Індо-мусульманський конфлікт в Індії. Кашмірська проблема.	2
27.	Етноконфесійні конфлікти в Пакистані у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	2
28.	Опрацювання термінології до теми «Етноконфесійні конфлікти у мусульманських регіонах Тропічної Африки»	2
	Разом	60

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ»

Варіант № 1

Дати визначення понять:

1. Акультурація –
_____.
2. Ірредентизм –
_____.
3. Етнополітика –
_____.
4. Права народів –
_____.
5. Сегрегація –
_____.
6. Шовінізм –
_____.
7. Етноцентризм –
_____.
8. Ісламська екстремістська організація на о-ві Цейлон, яка прагне створити державу тамілів у складі південного індійського штату Тамілнад і Цейлону –
_____.
9. Визначити спірну територію в індо-пакистанському конфлікті:
_____.
10. Визначити регіони КНР, пов'язані з джерелами сепаратизму та екстремізму:
_____.

Дати розгорнуту, аргументовану відповідь на запитання:

1. Дайте порівняльну характеристику традиційної мусульманської та західної цивілізацій.
2. Чим пояснити те, що ісламська цивілізація демонструє найбільший з усіх великих цивілізацій Сходу ступінь відторгнення модернізаційного імпульсу?
3. Чому, на Ваш погляд, саме духовні і політичні складові комплексу цінностей модернізації (права людини, демократія, політичні свободи) викликали найбільше відчуження в мусульманському світі?
4. Поняття етнічного та конфесійного конфлікту. Загальний механізм розвитку конфлікту. Типологія етнополітичних конфліктів.
5. «Курдська проблема» в Туреччині, Ірані, Сирії, Іраку. Здійснити аналіз конфлікту за схемою:
 - а) сутність конфлікту;
 - б) історія конфлікту, випадки загострення – «точки кипіння»;
 - в) контекст конфлікту (події та процеси, що створюють фон конкретному конфлікту, опосередковано діючи на його протікання);
 - г) сторони конфлікту та їхні позиції;
 - д) моделювання вирішення конфлікту.
6. На основі аналізу тексту *«Декларації ООН про права корінних народів»* (прийнята резолюцією 61/295 Генеральної Асамблеї ООН від 13 вересня 2007 року) визначити права корінних народів.

Варіант № 2

Дати визначення понять:

1. Асиміляція –

2. Сепаратизм –

3. Націоналізм –

4. Расизм –

5. Самовизначення –

6. Етнічна чистка –

7. Історична пам'ять –

8. Територія континентального Китаю, що не потрапила під контроль КПК у 1949 р.; була окупована у 1950 р. Народно-визвольною Армією Китаю; з 1951 р. має статус національної автономії: _____.
9. Вказати індійські території, пов'язані з джерелами сепаратизму та екстремізму: _____.
10. Визначити сутність «берберського питання» в країнах Магрибу: _____.

Дати розгорнуту, аргументовану відповідь на запитання:

1. Процес модернізації в мусульманському світі: сприяння та протидія. Назвіть фактори, які сприяли модернізації в ісламському світі, а також ті, що їй протидіяли.
2. Чому така характерна риса цивілізаційного устрою мусульманських країн, як злиття релігії та політики, зокрема світської та духовної влади, є фактором, який гальмує модернізацію?
3. Який зміст вкладався у мусульманській традиції в поняття соціальної справедливості? Як це співвідносилось з реаліями життя? Чому для ісламу характерне поняття «егалітарності»?
4. Характерні особливості сучасних етноконфесійних конфліктів у країнах Сходу. Основні причини зростання конфліктності.
5. Арабо-ізраїльський конфлікт на Близькому Сході. Здійснити аналіз конфлікту за схемою:
 - а) сутність конфлікту;
 - б) історія конфлікту, випадки загострення – «точки кипіння»;
 - в) контекст конфлікту (події та процеси, що створюють фон конкретному конфлікту, опосередковано діючи на його протікання);
 - г) сторони конфлікту та їхні позиції;
 - д) моделювання вирішення конфлікту.
6. На основі аналізу тексту «Конвенції про права біженців» (прийнята 28.07.1951 р. Конференцією повноважних представників з питання про статус біженців і апатридів) дати визначення поняття «біженець» і його правового статусу.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

ОЦІНКА «ЗАРАХОВАНО», 90-100 БАЛІВ виставляється за глибоке засвоєння програмного матеріалу, засвоєння рекомендованої літератури, вчасне виконання завдань, чітке володіння понятійним апаратом, методами та методиками проведення історичних досліджень, припускаються деякі незначні випадкові погрішності при засвоєнні курсу, які суттєво не впливають на повноту та змістовність знань студента.

ОЦІНКА «ЗАРАХОВАНО», 74-89 БАЛІВ виставляється за засвоєння програмного матеріалу та вміння орієнтуватися в ньому, усвідомлене застосування знань для розв'язання практичних завдань, при цьому наявні незначні помилки (тобто методичний підхід є вірним, але припущені неточності в його застосуванні) або не зовсім повні висновки чи відповіді з отриманих результатів роботи. Завдання в основному виконане та його мета досягнута, а студент у відповідях продемонстрував розуміння основних положень матеріалу навчальної дисципліни.

ОЦІНКА «ЗАРАХОВАНО», 60-73 БАЛИ виставляється за часткове висвітлення змісту теоретичних питань і часткове вміння застосовувати теоретичні знання для розв'язання практичних завдань, студент не вміє логічно мислити. Оцінка ставиться за умови, якщо завдання частково виконане, а студент у відповідях продемонстрував розуміння основних положень матеріалу навчальної дисципліни.

ОЦІНКА «НЕ ЗАРАХОВАНО З МОЖЛИВІСТЮ ПОВТОРНОГО СКЛАДАННЯ», 35-59 БАЛІВ виставляється за часткове висвітлення змісту теоретичних питань і часткове вміння застосовувати теоретичні знання на практиці, студент не вміє логічно мислити, матеріал може тільки відтворювати, при відповідях допущені значні неточності або серйозні погрішності.

ОЦІНКА «НЕ ЗАРАХОВАНО З ОБОВ'ЯЗКОВИМ ПОВТОРНИМ ВИВЧЕННЯМ ДИСЦИПЛІНИ», 1-34 БАЛИ виставляється за неопанування значної частини програмного матеріалу, невміння виконувати практичні завдання, відсутність логічного мислення, невчасне виконання або невиконання завдань, передбачених програмою.

Розподіл балів, які отримують студенти

Для заліку

Поточне тестування та самостійна робота								
Змістовий модуль № 1			Змістовий модуль № 2		Змістовий модуль № 3			Сума
T1	T2	T3	T1	T2	T1	T2	T3	100
15			15		20			

Оцінювання за 100-бальною системою навчальної роботи студентів

№ з/п	Види роботи	Максимальна кількість балів
1.	Семінарські заняття (Модуль 1)	15 балів
2.	Семінарські заняття (Модуль 2)	15 балів
	Семінарські заняття (Модуль 3)	20 балів
3.	Індивідуальне навчально-дослідне завдання	10 балів
4.	Підсумковий модульний контроль	40 балів

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за національною шкалою	
	для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90-100	відмінно	зараховано
74-89	добре	
60-73	задовільно	

35-59	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
1-34	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Навчально-методичне видання

Автор:

ЯМПОЛЬСЬКА Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

ІСЛАМ І СУЧАСНИЙ СВІТ

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
для студентів історичного факультету**

Відповідальний за випуск: Кучемко М. М. – завідувач кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, доктор історичних наук, професор

За редакцією автора
Комп'ютерне макетування – Л. М. Ямпольська

Видання українською мовою

Підписано до друку 7.11.2017. Формат 60 × 84 1/16.
Папір офсетний, . Гарнітура «Times New Roman».
Друк ризографічний. Умов.-друк. арк. 14,9.
Зам. №1501 . Наклад 300 прим. Ціна договірна.

Надруковано в друкарні ФОП Тарасенко В. П.
Свідоцтво № 24800170000043751 від 21.02.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.